

PEKÁR KÁROLY

A FILOZÓFIA TÖRTÉNETE

Dr SEMSEI

SEMSEY ANDOR

ÚRNAK
HÁLÁSAN AJÁNLJA

A SZERZŐ.

ELŐSZÓ.

Felfogás dolgában általában *Leives* nagy munkáját követtük, de ez tudvalevőleg nagyon egyoldalúan hiányos. Így éppen csak felfogását, szellemét vettük követendő példának, kiegészítve az anyagot egyéb munkák, s így kiválóan *Höffding*, a filozófiai fejlődés e kitűnő gondolatfejtője és gondolathüvelyezője, aztán az ugyan németesen egyoldalú, noha különben igen hasznavehető *Falckenherg*, *Schwegler* és mások szerint, s ahol csak tehettem, saját közvetlen tapasztalatommal, de lehetőleg mindig pozitív irányban.

Egyáltalán ahol csak hozzáférhettem az *eredeti forráshoz*, iparkodtam *híven beszélteti* lehetőleg *okét magukat*. menten mindenféle magyarázók egyéni véleményeitől, miket oly könnyen beleolvasnak sokan mások műveibe.

Mindenütt főtörekvésem volt a *világosság*, hogy megérthesse a különböző gondolatokat, elméleteket úgy a nagy közönség, mint az egyetemeket hallgató ifjúság is. Azért tartózkodtam nem egy közkézen forgó nemet munka szellemétől, melyek sokszor bizony annyi elvont fogalmat halmoznak körmondatokba, hogy a szakembert is pillanatra zavarba hozzák mind e fogalomhalmaz pozitív értelme iránt.

Célom éppen az volt, hogy a *művelt nagy közönségnek* s az *egyetemi hallgatóknak*, első sorban pedig a *tanárjelölteknek* megbízható, világos kézikönyvet nyújtsak.

Így e munkácska egyrészt a gyakorlati szükségnek is szolgál, másrészt pedig annak a napjaink tagadhatatlan áramlatának, mely a művelt nagy közönség körében a filozófia iránt újabban mutatkozik s mely nálunk talán jobban méltatandó, mint bárhol másutt. Ennek a művelt nagy közönségnek akar általános tájékoztató gyanánt szolgálni ^e munkácska az egyes filozófiai elméletekről s az egyes nagy gondolkodó elmék főbb gondolatairól. Azért is készült úgy, hogy bárhol felütve, érthető, tiszta, világos képet nyújtson a lapfejelésekben foglalt cím szerint, minden előre vagy hátra utalás szüksége hóikul. A hátul adott *Irodalom*-ban megtalálhatja aztán ki-ki a forrásokat abban az irányban, amelyben további tanulmányokat szeretne tenni, ha már az általános érdeklődést sikerült e tájékoztató munkácskának felkelteni s esetleg ily határozottabb irányba terelni.

Útrabocsátva az emberi gondolkodásnak a tárgy nemes, igaz szeretetével készült e rövid kézikönyvét, a szavakat nem találó hála érzésével emlékezem meg ez Előszó elé az egész munka élére tett kiváló név ritka nemes lelkű tulajdonosáról, s magam érezve talán legjobban a munka hiányait is, az ő s a filozófia iránt újabban nálunk oly melegen érdeklődő olvasóközönség kegyes elnézését kérem a könyv gyarlósága iránt.

Lőcse, 1902 tavaszán.

A filozófiai főproblémákra is, úgy látszik, mindig elmondhatjuk, ami a régi Egyiptom Athéné istenasszonyának, Nethnek száiszi faragott képén írva: *Én vagyok minden, ami van, volt és lesz, fűtyolomat még föl nem lebbentette halandó.*

TARTALOMJEGYZÉK.

Előszó	Oldal V
Bevezetés	1

I. Az első nyomok Kelet ókori népeinél.

1. Filozófia a teológiai gondolkodás keretében	10
2. Az egyiptomiak	10
3. A sinaiak: Laocze, Kongjúcze, Mengcze	12
4. A buddhizmus filozófiai rendszere.....	15
5. Filozófiai elemek a régi perzsák vallásában, Zarathusztra (Zoro- aszter)	19

II. A görög filozófia

1. A görög filozófia és a görög bölcsek.....	21
2. A görög filozófia korszakai	23

A) Első korszak. A kezdet. Thaies - Demokritos. 640-400.

1. A jón fizikusok: Thales, Anaximenes, Ap. Diogenes, Anaximander.....	23
2. A matematikusok: a pythagoraeizmus	25
3. Az eleai ontologusok: Xenophanes, Pazmenides, Zeno	26
4. Herakleitos	26
5. Anaxagoras	27
6. Empedokles	28
7. Demokritos. az atomisták	29

B) Második korszak: A görög filozófia fénykora. Sokrates, Platon, Aristoteles. 400-322.

1. A szofisták (Protagoras, Gorgias)	30
2. Sokrates (a megarai iskola, Aristippos, a cinikusok, Antisthenes, Diogenes).....	32
3. Platon (az Akadémia)	35
4. Aristoteles (a peripatetikus iskola)	38

C) Harmadik korszak: A hanyatlás kora. 322 Kr. e.->529 Kr. u.

	Oldal
1. A szkepticizmus. Pyrrhon	43
2. Az epikureusok	43
3. A sztoikusok	44
4. Az új Akadémia szkepticizmusa	45
5. A római eklekticizmus	46
6. Az alexandriai iskola vagy az új platonizmus: Philo	46
7. Plotinos	48
8. Proklos. a görög filozófia vége	49
9. Áttekintés a görög filozófián	50

III. A középkori keresztény és arab filozófia.

1. A filozófia a teológia szolgálatában	51
2. A patrisztika: Szt. Ágoston	51
3. A skolasztika: Abélard, Aquinoi Szt. Tamás	52
4. Az arab filozófia	55
5. A német miszticizmus	56
6. Az önálló filozófiai gondolkodás első ébredése: Roger Bacon.....	56

IV. A reneszánsz filozófiája. A tudományok újjászületése.

1. A reneszánsz. A humanizmus	58
2. Nicolaus Cusanus	59
3. Az új világfelfogás: Kopernikus	61
4. A gondolat felszabadulása Olaszországban	63
5. A pszichológia, etika és politika felszabadulása: Pomponazzi, Machiavelli.....	63
6. A tapasztalat fontosságának felismerése: az olasz természet- filozófia: Telesio, Bruno, Campanella	65
7. Morus Tamás, az utópia államregényműfaj megteremtője	75
8. Ludovicus Vives, a tapasztalati pszichológia alapvetője	77
9. A ramizmus: az új logika	77
10. A francia szkepszis: Montaigne	78
11. A reformáció filozófiatörténeti jelentősége. A természeti jog és a szerződés-elmélet keletkezése: Bodin. Althusius, Hugo Grotius, Erasmus	80
12. A misztikusok, álomlátók vallási rendszerei. A természetes vallás: Böhme, Herbert	85
13. Az új tudomány: Leonardo Da Vinci, Kepler, Galilei	88
14. A reneszánsz-kor filozófiai fontossága	91

V. Bacon és Descartes, a nagy módszer-filozófusok, az újkori filozófia két főirányának megindítói.

	Oldal
1. Bacon és Descartes elődei	92
2. Bacon	93
3. Descartes	97
4. Bacon és Descartes, mint a gondolat végleges felszabadítói s az újkori filozófia és tudományos gondolkodás alapvetői	101
5. Bacon és Descartes, mint az újkori filozófia két főirányának megindítói	102

VI. Descartestól Kantig: a metafizikusok.

1. A cartesianizmus	103
2. Pascal, a »szív (a szeretet) vallása«	103
3. Bayle, a modern kritika megszületése	105
4. La Rochefoucauld, az önszeretet gondolkodója	106
5. Gassendi, az atomizmus terjedése	106
6. A misztikus occasionalizmus: Geulincx, Malebranche	107
7. Spinoza	108
8. Leibniz	114
9. Wolf, a philosophiia Leibnizio- Wolfiana, a német racionalizmus	120
10. Baumgarten, az esztétika formális megalapítója	121
11. A racionalizmusról általában	121

VII. Az angol tapasztalati filozófia: a szenzualisták (Bacontól Kantig).

1. Az angol szenzualistákról általában	123
2. Hobbes	124
3. Az angol új-platonikusok (Culverwels, Cudworth)	131
4. Glanvil, Hume előlfutója	131
5. A természettudományok fejlődése. Newton	132
6. Locke, az önálló ismeretvizsgálódás	135
7. A moralisták, deisták (Cumberland). Shaftesbury »erkölcsi érzék«-e. Hutcheson. Mandeville	141
8. A szabad gondolkodók, a freethinker-ek	143
9. Berkeley	145
10. Hume, a nagy okságfilozófus	147
11. Adam Smith, a nemzetgazdaságtudomány megalapítója	152
12. Thomas Reid, a skót iskola, a common sense« filozófiája (Beattie)	153
13. Bürke, a pszichológiai esztétika alapvetője; angol esztétikusok: Home, Webb	154
14. A fiziológiai pszichológia alapvetői: David Hartley, Priestley, Erasmus Darwin	154

VIII. A francia felvilágosultság.

	Oldal
1. A felvilágosultság világmozgalma	150
2. Voltaire	158
3. Montesquieu, az új történeti felfogás	158
4. Rousseau, a természet követése	159
5. Az Enciklopédisták: Diderot	162
6. Condillac, a francia szenzualizmus	163
7. Helvétius	165
8. Condorcet, a haladás francia filozófusa	166
9. La Mettrie, a francia materializmus megalapítója	167
10. Holbach: A természet rendszere	168
11. A fiziológiai pszichológia francia alapvetői: Destutt de Tracy, Cabanis	169
12. A német felvilágosultság, az aufklaristák. Reimarus, Mendelssohn, Sulzer, Tetens	170
13. Lessing, az igazság örök kutatása	172
14. A német felvilágosultság pedagógiája: Basedow, a filantrópok, Campe, Salzmann, Pestalozzi	174
15. A természettudományok haladása. Linné. Gall	174

IX. Kant, a kritikai filozófia.

1. Kant elődei	176
2. Kant, a kritikai filozófia	177
3. Kant hatása a kortársakra: az ellenlábas vallásfilozófusok. Hamman	183
4. Folytatás: Herder, a történetfilozófus és esztétikus	183
5. Folytatás: Jacobi, Fichte előkészítője	185
6. A továbbfejlesztő kortársak: Reinhold, Maimon	186
7. Folytatás: Schiller, mint esztétikus	187

X. A Kant utáni filozófia: a romanticizmus filozófiája.

1. A Kant nyomán kifejlődött szubjektív idealizmusról általában 188	
2. Kant közvetlen utódai	190
3. Fichte	191
4. Schelling	194
5. Hegel	196
6. Hegel közvetlen hatása, a szubjektív idealizmus dialektikája. Új irányok	199
7. Schleiermacher érzés-vallásfilozófiája	199
8. Schopenhauer. A XIX. század pesszimizmusa. Frauenstädt. Richard Wagner. Hartmann. Nietzsche	201

	Oldal
9. A kritikai irány eredeti továbfejtlődése.....	208
10. Fries, az új pszichológia	209
11. Herbart realizmusa, átmenet a pozitivizmus korához	210
12. Beneke, a pozitivizmus előharczosa. A pszichológia, mint filozófiai alaptudomány.....	212
13. Hegel iskolájának végleges hatása. A pozitív teizmus. Weisse. A fiatalabb Fichte. Krause. Strauss. Feuerbach. Euge.....	214
14. Trendelenburg, a rendszeres filozófiatörténet megszületése. Teichmüller	216
15. A hegeli iskola esztétikusai. Erdmann. Vischer. Köstlin. Carrière. Ulrici	217
16. A francia idealisztikus visszahatás a XYIII. századra: De Maistre, De Bonald, Laromiguière, Royer-Collard. Maine de Biran	217
17. A francia romanticizmus. Cousin. Jouffroy. Emile Saisset. Jules François Simon	220

XI. A pozitivizmus.

1. A pozitivizmusról általában	222
2. A pozitív tudományok haladása: Lavoisier, Bichat, Lagrange, Laplace, Lyell, Monge	224
3. Az első pozitívista kísérletek: tudományos rendszerek: Ampère, Sophie Germain	225
4. Saint-Simon. A pozitív filozófia melegágya és a szocializmus születése. A politechnikusok	226
5. Comte, a pozitív filozófia megalajrítója.....	228
6. Taine, a művészet, irodalom és történelem pozitív filozófusa. Bourget	2B2
7. Taine milieu-iskolája és a Hennequin-féle tudományos kritika. Toulouse	235
8. Bibot, a pozitív tapasztalati pszichológia. Binet. Gustave Le Bon 230	
9. A fiziológusok: Claude Bemard, Richet. Le Dantec. A fiatal Janet. Dumas	237
10. A régebbi spekulatív filozófia folytatói a pozitivizmus mellett: Cournot, Renouvier, Paul Janet, Ravaisson, Fouillée, Delboeuf 237	
11. A pozitív filozófia későbbi francia művelői. Renan. Berthelot. Renard. Freycinet. Chaumeil. Compayré. Flammarion	239
12. A XIX. századbeli angol filozófiáról általában	239
13. Bentham utilitarianizmusa	240
14. James Mill utilitarianizmusa és asszociológiája	241
15. A romantikus irány kó}viselői. Coleridge. Carlyle egyéniség-kultusza	242

	Oldal
16. A kritikai filozófia: Hamilton, a relativizmus filozófusa	243
17. Mansel, a vallási felfogás pozitív kritikája.....	244
18. Whewell, az angol pozitivizmus első tudományrendszere	244
19. Herschel	245
20. Stuart Mill, a nagy angol logikus, a tapasztalat és a szabadság filozófusa	246
21. Lewes, a pozitív filozófiatörténet.....	251
22. A későbbi logikusok: Boole és Jevons	252
23. A darvinizmus előmunkásai (Geoffroy Saint-Hilaire	253
24. Lamarck transzformizmusa, leszármazásmélete	254
25. Darwin és a fejlődésfilozófia (evolucionizmus)	255
25. Darwin, a fajok kifejlődése a természetes kiválogatódással, az ember származása.....	256
27. Lamarck elmélete kiegészíti Darwinét és viszont	259
28. A darwinista iskola	260
29. Haeckel természettudományi monisztikus filozófiája	260
30. Huxley	261
31. Lubbock	262
32. Wallace, a haladás angol filozófusa	262
33. A többi darwinisták	263
34. A fejlődésfilozófiáról általában	263
35. Spencer szintetikus filozófiája és evolucionizmusa	263
36. Az evolucionista iskola: Grant Allen, Mario Pilo	274
37. Max Müller, a nyelvkifej Iodés s mitológia magyarázata. Cox 275	
38. Az újabb angol etika és spekulatív filozófia. Sidgwick. Bradley 275	
39. Az amerikai pszichológia: Münsterberg, Titchener, Trumball	
Ládd. Carus	276
40. A német pozitivizmusról általában. Az energia megmaradásának elve: Robert Mayer. Helmholtz. Joule	876
41. A német materializmus: Vogt, Moleschott, Büchner, Czolbe 278	
42. Lotze realizmussal felépített idealizmusa.....	280
43. Fechner, a pszichofizika megalapítója	282
44. Lange, a materializmus történetírója, mint a kritikai filozófia képviselője. Paulsen. Vaihinger	285
45. A német fiziológusok: Johannes Müller. Helmholtz. Du Bois Reymond. G. E. Müller. Zöllner. Exner. Meynert. Sachs... 285	
46. Wundt, a pszichofiziológia és a pszichológiai laboratóriumi kutatás megalapítója. Külpe. Ziehen. Ebbinghaus. Lipps 287	
47. Dühring »valóságfilozófiá«-ja	289
48. A földrajz filozófiája, az antropogeográfia. Humboldt. Ritter. Ratzel. Buckle.....	292
49. Az olasz bűnügytudományi, kriminológiai elméletek: Carrara, Lombroso, Ferri. Alimena	293

	Odal
50. Az olasz fiziológusok. Mosso. Mantegazza	294
51. A dán pszichológusok. Höfding. Kroman. Lehman	295
52. Korunk társadalmi filozófiája	295
53. Korunk társadalomfilozófiájának mozgató eszméi	295
54. A szociális kérdés és a szocializmus	297
55. A saint-simonista iskola és további fejlődése	298
56. Lamennais keresztény szocializmusa	299
57. Fourier és Proudhon kommunizmusa	299
58. A nemzetgazdaságtan továbbfejlődése, a klasszikus iskola: Ricardo, Bastiat, Cairnes, Senior	299
59. Malthus népesedés-elmélete	300
60. Lassalle, a szociáldemokrácia megalapítója	B00
61. Marx. a szociáldemokrácia elméletirója, az internacionálé megalapítója	301
62. Az anarchizmus	301
68. A kommunizmus. Cabet	301
64. Bellamy szocialista államregénye és az amerikaiak	302
65. Újabb nemzetgazdasági iskolák, a történeti iskola	304
66. Államfilozófia: Eötvös, Schwarcz	304
67. Modern művészet-társadalomfilozófusok: Guyau, Ruskin	305
68. A XIX. század három főeredménye: a pozitív tudományok rendszere; a szerves faj élete, fajok kifejlődése s a fejlődés általános elve; és a munka s egyéniség társadalmi védelme 306 <i>Visszapillantás</i>	308

A FILOZÓFIA TÖRTÉNETE.

(AZ EMBERI GONDOLKODÁS TÖRTÉNETE.)

BEVEZETÉS.

A »filozófia története« cím alatt az emberi gondolkodás történetéből a legfontosabb elemeket, azokat a gondolatokat akarjuk történeti fejlődésükben, – lehetőleg hűen csoportosítva és kidomborítva a fő- és mellékeszmék tömegét, – röviden összeállítani, melyek vagy valamely tudomány általános alapfogalmaival, vagy az emberi étellel: tudással, művészettel, erkölcsi étellel, az ember világhelyeztetével, vagy a mindenség folyásának főtörvényeivel, a lét titkának problémáival foglalkoznak, – az életről, a világról, a mindenségről s az emberi tudásról, erkölcsről s művészetéről külön felfogást, önálló világnézletet adnak.

Emberi természetünknek ugyanis egyik ősi alapsaját-sága, hogy a ránk ható jelenségeket magyarázni törekszünk, azaz hogy e jelenségeket okozatoknak fogjuk fel s keressük hozzá az okokat, a megfelelő okokat, hogy *oksági kapcsolatban (causalitas)* fogunk fel mindent. A magyarázat ugyanis sohasem egyéb, mint hogy bizonyos jelenségnek megadom az okát, azaz oksági kapcsolatot állapítok meg két tény között. Mondom, ez az oksági kapcsolatban való felfogás, ez a magyarázatra törekvés ősi saját-sága elménknek s a köznyelvhasználatban tudásvágy alatt ismeretes. Ez minden magyarázatnak s így minden tudománynak és minden filozófiának a forrása.

Így az ember a legrégebb időkben is, már a maga kezdetleges elméjével is, tudásvágytól ösztönöztetve kereste a körülötte levő s reáható jelenségek magyarázatát. Tette Pedig ezt első sorban azokra a jelenségekre vonatkozólag

melyek a legerősebb mértékben vagy a legfeltűnőbb módon hatottak rá. így bizonyára különös, feltűnő hatással lehetett rá a villámlás, a mennydörgés. Hiszen nem kell messze mennünk, még napjaink művelt emberei közt is hányra mily sajátosan megfélemlítő hatással van e légköri tünetény, mily legyőzhetetlen rettegéssel tölti el, melynek nem tud ura lenni. Ha viszont az állatokat tekintjük, az mind fél, nyugtalan lesz ettől a jelenségtől. Bizonyára hasonló hatása lehetett a kezdetleges ős ember elméjére is, a ki rettegve kereshette magyarázatát, okát e jelenségnek. Vagy vegyünk egy más, rá nézve nem kevésbé érthetetlen jelenséget. Varsájával halat fogott a folyó vizéből. A hal még egy ideig ficzánkolódott, aztán megszűnt mozogni. Mi lelte?

Mind ez érthetetlen jelenségeknek magyarázatát kereste, azaz kereste azt az okot, a mely ezt az okozatot előidézte. Az ő okoskodása bizonyára nagyon egyszerű, kezdetleges lehetett. Ilyenféle: ha én csinállok valamit, ön vagyok szerzője, az oka, s itt az okozat; ezt a villámlást és dörgést is csinálta valaki, de bizonyára nálamnál hatalmasabb valaki, valami *felsőbb lény*, mert az én dolgaimhoz képest ez az okozat aránytalanul nagyobbszerű. Így támadhatott a magyarázatnak első, legősibb módja, tudniillik az *érthetetlen jelenségeknek természetfölötti lényekkel való magyarázása*, így volt azzal a hallal is, mely megszűnt mozogni. Nem mozog, tehát az az ok, a mely mozgatta, kiment belőle, kiszállt belőle az a pára, az a természetfölötti szellem-valami. Ez a *természetfölötti* lényekkel való magyarázás a legősibb fejlődési fok lehetett.

E legősibb fejlődési fok egyszersmind némi világot vet az oksági kapcsolatban való felfogásnak, az első tekintetre bizonyára elég titokzatos és érthetetlen mivoltára. Miből indulhatott ki ugyanis a fejlődés ez ősi fokozatán élő egyszerű emberi elme? Mint mondtuk: önmagából. Ilyen módon: én cselekszem valamit, itt az okozat, ön voltam az oka. Itt az a jelenség, a mit nem értek, például a villámlás. Ez is okozat, ezt is csinálta valaki, de én nem

bírnék ily nagyszerű okozatot létrehozni, tehát valami nálam sokkal hatalmasabb, természetfeletti lény az oka. Íme itt az oksági kapcsolatban való felfogásnak a kiinduló pontja s ezt csakis az illető cselekvéseinek, az egyén saját cselekvéseinek, tetteinek emlékeiben kereshetjük. Részünkről meg vagyunk győződve, hogy az egyén előbbi cselekvéseinek emlékképei nélkül nem fejlődhetik ki benne az oksági kapcsolatban való felfogás. Ezekből az emlékképekből épült fel lassacskán.

Sokkal magasabb fejlődési fok volt már, mikor nem elégedett meg az ilyen természetfölötti lényekkel való magyarázattal, hanem a természetfölötti helyett *természetesen* akarta megmagyarázni a jelenségeket. Mondom: csak akarta, mert messze volt attól, hogy bírhatta volna is. De elég az, hogy a természetfölötti helyett természetes magyarázatot keresett s a fejlődésnek ez a pontja volt a *filozófia*, a *filozofálás kezdete*. Most már nem természetfölötti lényekkel akarja magának a jelenségeket megmagyarázni, hanem vagy azt mondja, hogy mindennek forrása, szülőanyja a Tao, a szellem, az ige, a hogy a sinai bölcs Kr. e. 600 körül hirdette, vagy hogy mindennek oka, kezdete, *ἀρχή*-ja a víz, vagy a levegő, az aether, ez az élet, vagy a lélek, a *ψυχή*, vagy a végtelen, a határtalan anyag, ró *ἀπειρον*, vagy az örök tűz, az örök hő, mint a hogy az egyes görög bölcsek hirdették. Ez már filozófia.

Igen természetes, hogy így a filozófia úgyszólván a vallási regékből, mítoszokból válik ki mintegy, mert hiszen ép a természetfölötti lényekkel való magyarázatot követő fejlődésfok a filozofálás. Kezdetben az ily filozofálás, a vallási mítoszokkal még szerves összefüggést mutat, így látjuk ezt a régi görögöknél, de így Keleten is, főképp a Buddha vallás régi hagyományaiban.

Helyénvalónak látjuk itt megjegyezni, hogy rendszeren a görögökkel szokás kezdeni a filozófia történetét. E hagyományos és helytelen szokással mi szakítottunk, mert a milyen jögon beszélünk a régi görög bölcsekről, ép oly Kiértekben kötelességünk szólni a régi sinai, indiai, szóval

keleti bölcsekről is. Mi Kelet ókori népeivel kezdtük a filozófia történetét.

A második fejlődésfokon tehát természetes magyarázatot keres a természetfölötti lények helyébe s felsőbb lények helyett erőkkal, metafizikai entitásokkal iparkodik magyarázni s ez a filozófia kezdete.

Még magasabb fejlődésfok, mikor már nemcsak iparkodik természetes magyarázatát adni a jelenségeknek, hanem legalább egyes korlátolt számú jelenségnek *képes is természetes magyarázatát adni*. Ez a szaktudományok kifejlődésének kora.

A filozófia mintegy magában foglalta az összes tudományokat. O maga volt kezdetben a *tudomány* (*η φιλοσοφία πρώτη*), mint egységes valami. Lassan, lassan szakadtak le kebléről viruló, élettől duzzadó leányai; lassan, lassan váltak ki az egyes szaktudományok. Ezért mondták, hogy a filozófia a »*tudományok anyja*«.

Egymásután kiváltak belőle a matematikai tudományok, a fizika, a kémia, az asztronómia, a geológia, a biológia stb. Sőt manapság az olyan tudományok is, melyekről csak a legújabb időkig is úgy beszéltek, mint tulajdonképeni filozófiai diszciplínákról, lassan teljesen kiváltak a filozófiából. Ilyen például a mai pszichológia, mely manapság ép oly külön szaktudomány, akár a fizika, kémia, ez a fizikai, emez a kémiai, amaz a lelkieknek nevezett jelenségekkel, vagyis az érzés, gondolkodás és akarás jelenségeivel foglalkozik.

A filozófia pedig megmaradt napjainkban a szaktudományok általános értékű eredményeinek *összefoglalójául*, ő foglalja ezeket *rendszeres egészbe*, hogy így az egész világról rendszeres képet, *világ felfogást* nyújtson. Az elmúlt század legnagyobb gondolkodói jelölték ki ily értelemben a filozófia szerepét, Comte, ki a *Pozitív Filozófia* rendszere alatt a szaktudományok illetén rendszeres összefoglalását értette és az ő nyomain elindult legnagyobb gondolkodója korunknak, az angol *Herbert Spencer*, ki filozófia alatt (Összetételező filozófia: synthetic philosophy) ép a tudó-

mányok *egységes összetételezését*, szintézisét, *a teljesen egységesített tudást* (a completely unified knowledge) érti.

Ha a filozófia a szaktudományok általános értékű eredményeit összefoglalva általános világfelfogást, rendszeres képet akar adni a világról, akkor a filozófia története sem lesz egyszerűen a filozófusok elméleteinek összefoglalása, hanem bele fognak kerülni a szaktudományok terén elért általános fontosságú eredmények, felfedezések, melyek hozzájárultak, hogy általános világfelfogásunkat módosítsák, tökéletesítsék, bővítsék, így például Newton tételei a gravitációról, Kepler hármastörvénye, Darwin, Lamarck elvei a szerves faj kifejlődéséről, stb. így a filozófia története valósággal *az emberi gondolkodás története* lesz és pedig mivel mind ez elméleteket, gondolatokat szerves fejlődésben akarja felmutatni, az emberi gondolkodás *fejlődése*.

Ha az így értett filozófia történetén, az emberi gondolkodás fejlődésén figyelmesen áttekintünk, úgy találjuk, hogy bizonyos főproblémák különböztethetők meg, a melyek minden időkben kihívták a gondolkodók figyelmét s melyeknek megoldását az emberi gondolkodás legjobbjai újból és újból meg-megkísértették.

A mai filozófia is, noha csak a szaktudományok általános értékű eredményei összefoglalásának és kiegészítésének tekintendő, szintén foglalkozni fog e főproblémákkal, ide vezetik őt ép a szaktudományok általános alapkérdései, így némi világot is fog vetni e főproblémákra, noha messze marad végleges megoldásuktól, annál is inkább, mert e problémák oly sajátos természetűek, hogy ha belőlük egyes részletkérdéseket megoldunk, mindig több új kérdés lép a megoldott helyébe, tudásunk előtt újabb és újabb perspektívákat nyitva.

Mindez azonban épen nem akadályozza a szaktudományokat továbbhaladásukban. Az alapproblémák megoldása úgyszólván egészen mellékes a tudományok továbbfejlődésében. A fizika pompásan haladhat tovább s gazdagodhatik nagyszerű eredményekkel, noha az erő és anyag kérdését meg nem oldotta, noha az erő és anyag tulajdon-

képeni mivoltáról semmi határozott ismeretünk nincsen, sőt mi több, a fizika mind annak dacára számolhat velük, dolgozhatik velük a legpontosabban, mint akár a legszabatosabban ismert tényezőkkel. Ép úgy nem tudjuk, hogy voltaképp mi a vonzás, mi a villamos energia, de azért a legpontosabban tudunk számolni e jelenségekkel. E ρ így nincs világos ismeretünk az idegenergiáról, de azért a mai pszichológiában ép úgy számolni tudunk ezzel is.

A szaktudományok eredményeinek napról-napra mind nagyobb mértékben való felhalmozódása aztán az ily fő problémákra is mind több világot vet s általános tudásunkat kiszélesítve világfelfogásunkat is mássá, szabatosabbá teszi. Ép a filozófia feladata lesz és marad is mindig a rakásra halmozott sok szakeredménynek ily rendszeres világképhez, világfelfogáshoz való felhasználása.

Gondosan áttekintve az emberi gondolkodás történetét, a következő fő problémákat állítottuk össze, mint a melyek az ember tudásvágyát és elmélkedésre való hajlamát már a Krisztus előtti kődbe vesző ezredekben s talán már az első nyomoknál előbb is foglalkoztatták s foglalkoztatják ma is és foglalkoztatni fogják ezután is.

Előre megjegyezzük, hogy e problémák szorosan összefüggnek egymással, úgy hogy szinte lehetetlen határozott sorrendet köztük megállapítani. Mindazáltal a következőkép véltük összefoglalhatni e főproblémákat:

I. Első helyre kell tennünk az *is méreteteni (gnozeologiai, episztemologiai) problémát* és pedig azért, mert ennek vizsgálata meg fogja változtatni felfogásunkat a többiekre vonatkozólag is. Ez a *megismerés*, a *tudás* problémája. Miben áll a megismerés? Mi a tudás? Mit neveznek igazságnak? Mi az igaz? Kiinduló s legfontosabb pontja: mi az emberi megismerésben az objektív és mi a szubjektív elem? – vagyis mi az ón ismeretemben, a mit tisztán valóságnak vegyek, s mit tett hozzá az ón sajátos, emberi felfogó műszerem, elmém, mint érzékeimnek s elmémnek formáit, a melyekben felfogása érvényesülhet. Nagyon fon-

tos kérdés, mely egész világfelfogásunkon egy csapásra változtatni tud.

Már a középiskolai tanuló is tudja napjainkban, hogy a szín csak alanyi érzet, a valóságban csak bizonyos molekuláris rezgésekről van szó, a hang is az ön érzetem, melyet a valóság légrezgése kelt fel bennem. A világ tehát szintelen és hangtalan, ezek csak az én érzeteim a különféle rezgések behatására, melyek sajátos idegvégkészülékeim útján képesek kiváltani e sajátos érzeteket középponti idegrendszeremben.

De ez még semmi ahhoz képest, mikor aztán igazat kell adnunk a német bölcslőnek, Kantnak, a ki azt mondotta, hogy a tér és idő szintén csak érzékiségünk formái. Ezt is csak a mi felfogó szervünk teszi bele a valóságba, olvassa rá a valóságra, helyesebben mondva: ő csak e formák közt képes felfogni a világot. A valóságban igazi pozitív nyelven beszélve, csak egymás mellett levő testek vannak és ezeknek meg egymásután jelentkező változásaik. A tér- és időbeli viszonyokat mi olvassuk belé a valóságba.

De még ez sem minden. Hát a matematika számsora, a számítás? Teljesen elménk adománya a valóság adataihoz. Ép úgy a matematikának legnagyobb része. Bármily különösnek is lássák, de a valóságban csak egymás mellett levő testek léteznek, ezeknek hasonló képzetait foglalom aztán össze, mint almákat például s számolom meg: egy, kettő, három, stb. – mivel csak rokon képzetek viszonyát fejezem ki. Maga a számsor a nullával, mint egyszerű határral, a pozitív és negatív számokkal, a pozitív és negatív oo-nel, melyek megint találkoznak s így az egész kört alkot, emberi elménk alkotása. A gyermeknek tanulnia kell. A vad-törzsek különféle számrendszerei is azt mutatják, hogy emberi alkotás s hogy különféle lehet. Ép így a különféle számtani műveletek, algoritmusok.

A mi emberi térfelfogásunk főleg látásérzetek alapján, látásérzetekből épült fel, francziául azt mondanók: espace visuel.

Mi más lehet a kutya térfelfogása, melynek felépítésében (mert hogy ilyen van, csak a kutyák tájékozódására utalunk) az oroslátnrész a szagló érzeteknek jutott, ez szaglótérfelfogás: space olfactif.

Mindez arra figyelmeztet, mennyire óvatosan kell vennünk megismerésünk adatait s mily lelkiismeretesen kell megvonnunk a tudományban a határt mindig az alanyi, saját felfogó szervünk hozzáadta elemek és a valóságból jött elemek között. Ez a probléma egyszersmind átvezet a következőkhöz:

II. *A pszichológiai probléma.* Első sorban azzal foglalkoznék, hogy mi a *tudat*? Mi az a mi az én tapasztalataimat, gondolataimat egységbe, az ön egységébe kapcsolja össze? Mi ez a kapcsolat? Mi aztán az én? Mi az egyéniség? Hogy fejlődött ez ki? Mi lesz vele? Mindez átvizs a harmadik főproblémára:

III. *A biológiai probléma, az élet problémája.* Mi az élet? Mi az egyén élete? Mi a faj élete? Hogy történhetett a szerves fajok kifejlődése? Mi az átöröklés?

IV. *A kozmológiai vagy ontológiai probléma a lót, a világ problémája.* Mindenekelőtt a fő metafizikai probléma: az erő és anyag problémája. Mi hajtja, mi mozgatja a világot s mi ez a világ maga? Továbbá a végtelenség problémája. Mi a térbeli végtelenség? Hogy foghassuk fel? Mi az időbeli végtelenség? Ha nem volt kezdet, hogy fogjam fel? Ha volt, miből? Mi lesz mind ebből? Mi a rendeltetése?

V. *Az erkölcsi probléma vagy az érték probléma az erkölcsi jó, a vallás problémája.* Elméletileg: mi mindez? Gyakorlatilag: hogyan, miszerint irányítsam cselekvésemet.

VI. *Az esztétikai probléma a szép problémája.* Mi az a mit szépek mondunk?

Ezek azok a főproblémák, melyek az emberi gondolkodást évezredekken át, a Krisztus előtti századoktól kezdve s valószínűleg még előbbi idő óta foglalkoztatták, ezeknek megoldására szállottak a küzdőporondra a legjobb reményekkel, a legnemesebb lelkesedéssel az emberi gondolkodás legjobbjai

s ezek azok a problémák, melyek mind eddig, mind ennek ellenére megoldatlanok maradtak.

Ha végigtekintesz majd, nyájas olvasónk, a filozófia történetén, bizonyos nemével a lehangoltságnak fogod látni az emberi elme fáradhatatlan s nagy részben meddő, hiú küzdelmét e főproblémákkal szemben. A problémák megoldására vonatkozó kísérletek vagy vélt megoldásaik elmúltak, szerzőik, a gondolkodók, a bölcselők elmúltak, és a problémák megoldatlanul, legalább aránytalan nagy részben, bevehetetlen szírtek gyanánt meredeznek a gondolkodó emberi nem előtt. De ne feledkezzünk meg emberi kötelességünkről s emeljünk kalapot azok előtt, és adózzunk tisztelettel és elismeréssel azoknak, a kik szembe mertek nézni e problémákkal s bár nagyrészt eredménytelenül, a mi tudniillik a problémák megoldását illeti, mert különben sok irányban fejlesztették az emberi gondolkodást, – küzdeni mertek ily nemes czélokért. Örök tisztelet és elismerés illeti meg az emberi gondolkodás e hőrozsait!

I.

AZ ELSŐ NYOMOK KELET ÓKORI NÉPEINÉL.

1. Filozófia a teológiai gondolkodás keretében. Az önálló filozófiai gondolkodás első megjelenését, mint általában a szellemi élet egyéb nyilvánulásainak csiráját is a titokzatos, ős Keleten kell keresnünk. A filozófiai irodalom első nyomait Kelet ókori népeinél találjuk. Ez a filozófia még legtöbbször a vallási felfog teológiai gondolkodás keretében nyilatkozik, mint a hogy a fejlődés rendes menete szerint a filozófiai gondolkodás ki is alakulhatott. Mi azonban a filozófiai gondolkodásnak a vallások tanításaiban jelentkező csiráira, fejlődés-elemeire nem terjesz-
kedhetünk ki; csak ott fogjuk meg a történelmi fejlődés fonalát, ahol már a teológiai gondolkodás alól kiszabadult vagy legalább kiszabadulni törekvő s így már bizonyos mértékig önálló filozófiai felfogás mutatkozik. A filozófiai gondolkodásnak a vallási felfogásban rejlő csiráit már a legrégebb emlékeink is feltüntetik, melyek vagy száz év híján a Kr. előtti 5000 évig (-4875) vezetnek vissza s innen előre haladva a 4000 óv felé már önálló filozófiai gondolkodás irodalmi emlékeire is akadunk. *A világ legrégebb* könyve is ily műveket tartalmaz.

2. Az egyiptomiak. Megemlítendő itt a régi egyiptomi irodalom szemefénye, az úgynevezett *halottas könyv*, vagy a hogy ők nevezték: a *per em heru*, a mi -»napjából való kimúlást«, vagyis az utolsó napot, a *dies illá-t* jelenti s a melynek egy-egy példányát ősi szokás szerint minden

múmia magával vitte. Hittek ugyanis a lélek halhatatlanságában s úgy tartották, hogy a lélek a halál után Ozirisz-nak, Nyugot urának, ezért is temetkeztek a Nílus nyugoti oldalán, ítélőszéke elé kerül, ki 42 bírójával törvényt tesz felette e világi érdemei szerint s eldönti jövődő sorsát. E jövődöbéli boldogság feltételeit foglalták össze a halottas könyvben, a mely így tulajdonképen a halottak lelke számára összeállított imák, könyörgések, zsoltárok és kátészerű feleletek gyűjteménye volt. Nem egy ember, nem egy kor alkotása volt a halottaskönyv, hanem évezredek munkája s kezdve a kezdetleges alakoktól (-4400) hosszú évezredek folyamán bővült, gyarapodott a vallásbölcselkedők kezében. A halottaskönyv tehát a régi egyiptomiaknak valóságos gyakorlati erkölcstana volt s mint ilyen a *legősibb filozófiai tartalmú mű*. Lehetetlen, hogy itt eszünkbe ne jussanak Schopenhauernak bevezető sorai a halálról szóló elmékedéseihöz, hogy a filozófiának sugalmazója a halál s hogy ezért monda Sokrates, hogy a filozófia a »halállal való foglalkozás« (*θανάτου μελέτη*).

De hogy különben is már régen fejlett irodalmuk lehetett, bizonyítja a már Kr. e. 4000 körül fennálló valami udvari föméltóság: »a könyvesháznak igazgatója«. Ez irodalom filozófiai munkákat is foglalt magában. Ezek közül az egyetlen teljes munka a Prisse-féle papiruszon, melyet Prisse d'Avesne fedezett fel Thébében, a *Ptá-hotep tanácsai*. Ptá-hotep királyfi volt az V. dinasztiaiban, a Kr. e. 4000 év előtt. Megöregedvén, elmékedik ez írásában az öregkor kellemetlenségeiről, a vénség bajairól s bölcs tanácsokat osztogat az ifjúságnak, hogy őket az ösök bölcsességére tanítsa. Maga a kézírás ugyan a XII. dinasztia idejéből való (3450 körül), de még így is a *világ legrégebb könyve* Ptá-hotep e *gyakorlati erkölcstana*, mely tanácsokat ad az élet különféle viszonyaiban, szól az uralkodásról, a tudomány hasznáról, a szeretetről, a feleség tisztességéről, megbecsüléséről. »Ha bölcs akarsz lenni, gondoskodjál házi tűzhelyről, szeresd feleségedet czivakodás nélkül, tápláld, ápd, ékesítsd, mert ez az ő testének gyönyörűsége. Lásd

el illatos szerekkel, hangold öröme egész életedben; oly tulajdon ez, mely méltó kell hogy legyen birtokosához. Ne légy hozzá durva!« – »Tedd amit mondok, végzi az író, akkor ugyanannyi esztendő tétélét vívsz ki, mint amennyire én vittem a földön. Száztíz évet vívtam ki az életből a mindenkori király kegyelmében és a nemesség becsülésében.«

A Prisse-féle papirusz hiányos eleje egy másik erkölcs-tani munka, végét tartalmazza, melyet *Kágimni* írt Sznofru fáraó idejében 4900 körül Kr. e., s így a *világ legrégebb írója, legrégebb filozófusa*, a kiről tudunk. A megmaradt rövid töredék a mértékletlenségtől int.

Kágimni és Ptá-hotep bölcs tanácsai mellett megemlíti még *Ani* írástudó *bölcs mondásait*.

Egyik berlini papiruszon párbeszéd-töredéket találunk az egyiptomi és lelke közt. A lélek bizonyítja, hogy a halálban nincs félnivaló az emberre nézve.

3. A sinaiak. E sajátos keleti nép régi kultúrájában, Kr. e. 600 körül, tehát éppen az első görög bölcsek idejében, egy igazi, mély gondolkodású, az ókori bölcsek jellemét mindenben magánviselő filozófust találunk, *Laoczet*, kinek írásában megtaláljuk Platon fősége, de gyakran érthetlenségét s a kit metafizikája szerint is a sinaiak Platonjának mondhatnánk.

Laocze a Kr. előtti VII. század végén született, igazi bölcs életet folytatott, az udvarnál magas állásra jutott, de innen a magányba vonult vissza. Mielőtt visszavonult, barátjai kértére megírta nagy művét, a *Tao-te-king*-et. a kik aztán közzétették.

A *Tao-te-King*, vagyis a legfőbb jó, az ige, az erény (Tao) útjának könyve 81 rövid, de tömören írt fejezetből áll. »E megnevezhetetlen Tao, mint mondja, az égnek és földnek teremtője.« De a Tao nemcsak a legfőbb szellemi lény, voltaképp benne van Platon ideája s a keresztény bölcselők logos-sza, igéje. »Csak a ki egészen ment a szenvedélyektől, lesz képes a legfőbb szellemi lényt felfogni; a kinek a lelkét ellenben szüntelenül a szenvedélyek zavar-

ják, csak a végezt látja, a teremtést.« A teremtőerő, az eszme, ez a Tao (I. fej.).

A bölcs, mikor ennek ismeretére törekszik, »nem világi, hanem szellemi, el nem múló kincseket gyűjt tehát« (II. fej.). »Hasonlít a bölcs a vízhez, mely minden lénynek használ, akarva senkinek sem árt, és magamagától, ellenkezés nélkül a legalacsonyabb, a legszerényebb helyet foglalja el, a mely senkinek sem kell« (VIII. fej.). »Ki magáról úgy véli, hogy földi természetű, kapja meg a földi dolgokat (XIII. fej.); a bölcs azonban a Tao felé fordul.«

A Tao megismeréséről így szól: »Ha föltekintesz reá, nem látod őt, mert láthatatlan. Ha figyelsz reá, nem halod őt, mert hangtalan. Ha utána nyúlsz, nem foghatsz meg őt, mert testetlen. Nem lehetnek árnyékoldalai. Örök és el nem múló. Nem lehet róla megfelelő képet festeni, neki nevet adni. Ki merné alakítani azt, aminek nincs alakja, ábrázolni azt, aminek nincsenek körvonalai. O a tőkéletes eszmei, szellemi« (XIV. fej.).

Az összes élő lények visszatérnek a természet ölébe, mint ő mondja, »mindegyik visszatér eredetéhez, mindegyik alapelemeire bomlik«. Ez a nyugalom. »Ám e nyugalomra mindig új életre ébredés, feltámadás következik új rendeltetéssel, új életre.« Ezt az anyagba való visszatérést, új életre ébredést főnmaradásnak nevezi. »Kinek lelkét áthatotta a főnmaradás nagy gondolata, bizton nemesszívű, nagy-lelkű és kiváló főrfiú« (XVI. fej.).

A főnséges Taoban való hit nemesíti meg az embert (XVIII. fej.). »Az egész természet csak a Tao láthatósága.« O a »lejobb szellem«, a »legtökéletesebb lény, mert benne vagyok az igazság, a hit és a bizodalom«. »Az igaz, a szép, a jó a legtökéletesebb módon egyesül benne.« O »öröktől való, örökké való, soha nem szűnik meg végtelen dicsősége« (XXII. fej.). »Tao nélkül nem lehet az ember tőkéletes« (XXIII. fej.). A Tao a legfőbb, legmagasztosb főnség. Az ember a földtől, a föld az égtől, az ég a Taotól, de a Tao önmagától származik (XXV. fej.).

»A bölcs alázatos és szerény marad. Az erény ki nem

apad belőle, valamint a birodalom csatornájából a víz« (XXVIII. fej.). »A bölcs nem akar a természet örök törvényeibe nyúlni és csodákat művelni, tudja, hogy a minden-ség az Isten műve, rajta csodát művelni, javítani nem lehet« (XXIX. fej.). »Mi szép volna a világ, ha az emberek mind a Taót követnék.« »A fejedelemnek sem volna akkor szüksége hadseregre; a béke, a szeretet munkája volna az ő dolga« (XXX. fej.). Kik énünket tisztán megőrzik, a Taora törekedve, meghalnak, de nem semmisülnek meg, hanem örök életet nyernek (XXXIII. fej.), a mint Sokrates is mondja Platónnál, hogy csak a kik tudásra, bölcsességre törekedve mintegy megtisztítják lelküket s így távoznak az életből, juthatnak el az istenek nemzetségéhez.

A Tao a minden alkotója, nincs neki neve (XXXIV. fej.), végtelenül szép, végtelenül nagy, hatalmas és dicső. Általa vagyunk, növekedünk, tökéletesedünk (LUI. fej.). Csak benne van az üdvösség, a boldogság. »A bölcsben a por egyesült az örök fény sugarával, a fölfoghatatlannal, a kifürkészhetetlennel, a végtelennel« (LVI. fej.). A bölcs leborul a Tao előtt. »A szegény bűnösnek pedig ő az utolsó reménye, hite, mentő vasmacska a szomorú órában« (LXII. fej.). A Tao hívői három el nem múló kincset szerznek: a szeretetet, az elégedettséget és a szerénységgel párosult ész, bölcsességet (LXVII. fej.). »Az elbizakodottsággal párosult erő halálba vezet. Ha a nép nem ismeri a halálfélelmet, hogy akarhatják a halálbüntetéssel megrémíteni.« »Ki meri kiszabni a halálbüntetést, mikor felettünk a legmagasabb, az örök bíró, élet, halál ura, kinek egyedül van joga halállal büntetni« (LXXIV. fej.). így ítéli el a halálbüntetést Laoce 600 évvel Kr. előtt.

Bármily mélységesek és fenségesek voltak a Tao-teking gondolatai, szerzőjük magányba vonult s így iskolát sem alapított. Fiatalabb kortársa, a sokkal kevesebb filozófiai tartalmat, de annál gyakorlatiasabb felfogást tanúsító *Kongfucze* (551-479) lesz a sinaiak vallásalapítójává, a ki nem filozófiai mélységre törekszik többé, hanem okos gyakorlatias tapintattal a mennyei birodalom régi hagyomá-

nyait elevenítve fel úgy építi rajtuk gyakorlati elveit, a birodalomnak megfelelő gyakorlati erkölcsant, melyben főelvéül a *helyes közéletet*, a *magunk-tökéletesítését*, az *öt kötelesség* (fejedelem-alattvaló, apa-gyermekek, férj - feleség, testvérek, barátok közt) *teljesítését* hirdeti és hogy *felebarátunkat úgy szeressük, mint önmagunkat*. Az államéletben a fejedelem az *ész elvei* szerint *tökéletesítse* birodalmát. Maga is sokat írt, de etikai és államfilozófiai elveit tanítványainak műveiben a *Taohio*-ban, a *Csung-jang*-ban, a *Lün-jü*-ben és legkiválóbb tanítványának *Mengcse*-nek (413-314) emlékirataiban, e híres négy könyvben találjuk meg. Kongfucze óriási hatását a mennyei birodalomra mutatja, hogy még ma is huszonnégy század után törvényhozójuknak tisztelik.

4. A buddhizmus filozófiai rendszere. A Buddha-vallás tanítása az első önállóan kikerekedő filozófiai felfogás, miről a vallásfilozófiai hagyományok szólnak. A buddhizmus ugyanis nem csak, hogy nem nyomta el magában, mint a többi vallások, az ébredő filozófiai felfogás csiráit és fejlődő elemeit, hanem a vallások teológiai tulajdonságait csökkentve, bizonyos fokon még a teremtő személyes istent is eliminálva, olyan önálló filozófiai rendszert adott, akár egyik későbbi görög filozófus, vagy korunk egyik legfelkapottabb filozófusának, Schopenhauernek rendszere.

Már az indiai irodalom legrégebb emlékeiben a *Védák*-ban találunk filozófiai elmélkedéseket. A Védá Tudományt jelent, a papok, a bramánok tudományát. Ennek három fokozata volt: a *Mantra*, vagyis »istentisztelet«, a *Bramána*, vagyis a Bramáról, az Istenről szóló rész, az istenelmélet és a *Szidra*, vagyis »vezérfonal« a szertartásokról, magyarázatokról, hagyományokról. Az istenelméletben, a Bramánában találjuk az úgynevezett előadásokat, az *Upaniszádok*-at. Ez *Upaniszádok* az indiai filozófia első kísérletei. Mind Megannyi elmélkedés a szellem, az *atman* mivoltáról, viszonyáról az anyaghoz, hogy csak a szellem, az *atman* létezik a tüneményvilág csak csalódás, s hogy miként lehet megszabadítani erény, tökéletes élet s a tudásra-hitre készülés-

sel a szellemet a bekövetkezendő lélekvándorlás kínjaitól, melyben újra és újra megújulnak a lét bajai.

Később hat külön vallásfilozófiai rendszer fejlődött ki. Ezek egyike a *Védánta* (= a Védák célja) ép a Védák három könyvét vette alapul. Az igazán létező e szerint is az atman, a többi álom, csalóka látszat, az egyéni élet csak »mája álma«. A halállal visszatér az atman az örök életbe, de innen újra vissza kell térnie a szanszárába, az élet körforgásába és testbe szállván a lét különféle fokait vándorolja végig, míg megismeri önmagát s így megszabadulhat az anyagtól. Az elmélkedés, a zavartalan mély gondolkodás az atman mivoltáról szabadíthat meg e lélekvándorlás kínjaitól. A bölcs ezért egyesülhet mindjárt ezzel az egyetlen öslétezővel, a Brámával; Ő a Bráma ölébe jut. Más rendszerek szerint a természetet a személytelen és végtelen atman úgy hatja át, mint a vizet a benne feloldott só.

Ezek az alapokon fejlődött ki a buddhizmus, mely annyi vad népet minden vérontás nélkül oly szelíd erkölcsűvé alakított. A buddhizmus voltaképp nem tett egyebet, mint hogy ép a nép elől elzárt Upaniszádok spekulatív filozófiáját, az elmélkedések metafizikáját érthető alakban és köznyelven elterjesztette a nép között. Most már nem csak a bramán előtt volt nyitva ez üdvösséget biztosító gondolatkör, részt vehetett benne a csandála és a pária is, sőt még az eddig alárendelt helyzetű asszony is.

A Buddha vallást a legenda szerint Kr. e. 600 körül alapította Sziddhattó indiai királyfi, kit atyja bölcsője felett nyert baljóslatok miatt igazi földiparadicsomban iparkodott nevelni, de ki egyszer roskadt öreg embert, fekélyes beteget, rothadó holttestet s egy tiszteletre méltó kolduló barátot látván, felismerte az élet múlandóságát és semmiségét, a vadon rengetegbe ment remetőskedni s évek múlva mint új vallásalapító járta be Indiát.

Azt hisszük, a leghívebben adhatjuk a Buddha-vallás filozófiáját, ha egyik most is használatos kátéjából idézzük az idevágó tétéleket. Mint minden vallás és

vallásfilozófia, kétféle alkotó elemekből áll: etikaiakból és ontológiaiakból.

Az etikai elemek: A születésnek, a szenvedésnek, a halálnak oka »az élet akarat, a törekvés az egyéni létre«. Végét lehet pedig vetni a szenvedésnek, a halálnak »az életakarat föladata, az egyéni lét után való törekvés legyőzése által«. De akadályoz ebben »tudatlanságunk, elvakultságunk. az igaz ismeretben való hiányosságunk«. Az életakarat legyőzésére s a megváltásra vezet a »négy üdvigazság« ismerete: a szenvedés, a szenvedés oka, megszüntetése s az ehhez vezető út igazságának ismerete. A *Nirvána* lesz »a kedély és szellem azon állapota, melyben minden élet-akarat minden törekvés a létre és élvezetre s ezzel minden szenvedély, minden kívánság, minden vágy, minden félelem, minden rosszakarat és minden fájdalom kialudt. Ez a tökéletes benső béke állapota . . .«, »az a megváltás, mely elérhető már az életben« ugyan, de »csak igen kevesen érhetik el«.

Az ontológiai elemek:

Semmiül keletkezett-e a világ?

Nem. Semmiből soha sem lehet vagy keletkezhetik valami.

Egy teremtő-isten hozta-e létre a maga akaratából?

Nem. Nem létezik teremtő-isten, kinek kegyelméből vagy akaratából a világ fönmaradása függene. Minden önmagától és önmagából, saját akarata erejénél fogva és belső természete és mivolta szerint keletkezik és fejlődik. A személyes teremtő-istent csak az emberek tudatlansága találta fel. A buddhisták azonban teljesen elvetik a személyes istenben való hitet és a semmiből teremtés tanát teveshitnek tartják.

A világegyetem első kezdetéről és végéről Buddha semmit sem tanított-e?

Semmit.

Miért nem?

»Mert annak tudása az emberi észtl felülmúlja . . .«
 »A képzelő tehetség, az emberi elme és az elvont

gondolkodó erő örökké hasztalanul fognak iparkodni, hogy az időnek kezdetét, a térnek határát, a létnek, a világnak és az egyéniségnek keletkezését megértsék vagy elgondolhassák.

Tehát a lét végső titkának megfejtése telhetetlenség?

Igen, mert semmi véges forma, milyen a gondolat és beszéd is, a végtelent; semmi időbeli meghatározás az idő ellentétét, az örökkévalóságot kifejezni nem képes; semmi az okozatok láncolatán alapuló gondolkozás az okságnelkülit, az önmagától létezőt fölfogni nem képes. És a hol ezt más vallásokban mégis megkísérelték, – ez a kísérlet mindig csak hiú okoskodásokra, üres állításokra, fantasztikus költeményekre és vitákra, félreértésekre, sőt gyakran háborúra, gyilkolásokra és mindennemű szörnyettekre vezetett; tehát igazság, üdv és béke helyett csak tévedés, veszedelem és szenvedés lett a következménye. Ezért utasított vissza Buddha minden erre vonatkozó kérdést és ezért tiltotta meg tanítványainak is, hogy ezzel foglalkozzanak¹⁾

Tanítja tehát a legfőbb jót személyes isten nélkül, az örök boldogságot térbeli mennyország nélkül, a megváltást imák, áldozatok, vezeklések, szertartások, pap és isteni kegyelem nélkül, – saját egyéni életakaratumk megtagadásában.

E vallás alapja ép Buddha erkölcstana, melyet itt kátékivonatból ismertettünk s melyet a buddhisták szent nyelvén, pali nyelven írott, nem nagyon nagy, de gyönyörű tartalmú könyvben, a *Dhammapadamban* hagyott hátra a bölcs vallásalapító, a ki a Védák tekintélyét is tagadta és aki mind az isteneket elvetette, kiket az ember magának teremtett, mert a világ, a mindenség egyetlen intézője a sors, az okok és okozatok láncolata. Buddha így bizonyos tekintetben a vallástalanságot emelte vallássá és az egyéni lét semmiségével szemben az emberiség javát, a humanitás eszméjét hangoztatta.

¹⁾ Az idézetek Szubhádra Bhikshu indiai tudós kátéjából valók. Magy. ford. Máramaros-Sziget, 1893.

Már a régi indiai szent énekekben is megkapóan szép, mőlyen lehangoló, borús, valóságos pesszimista gondolatokat találunk az egyéni életről, gyakran győnyörő kifejezésekben. »Az ember élete olyan, mint a rohanó patak vizébe hulló falevél.« »Az élet csak elszédülés táncz közben.« Az egyéni lét csak hullám a folyó vizében, s rövid pillanat múlva elsimul.

Tehát: *az egyéni élet semmi az őnmagából keletkező és őnmagéitól létező mindenséggel szemben, mely végtelen és örökkévaló, de melynek végtelen, örökkévaló, okságnélküli, azaz őnmagától való létét fel nem foghatja térben, időben véges, s az okság láncolatán alapuló gondolkodás.*

Igazán ha oly észszerő filozófiai vallást keresünk, mint a miről Comte álmadozott »pozitív vallás«-a megalkotásakor, akkor a régtől fogva fennálló vallások közt a Buddha-vallást joggal nevezhetjük külön *filozófiai vallásnak*, jóllehet minden vallás szükségképpen tartalmaz filozófiai elemeket, de egyikben sem találjuk a régi, fennálló vallások közül a tulajdonképpeni valláselmélet-elemeket annyira redukálva, sőt eliminálva és a filozófiai elemeket annyira kiszélesítve, oly mélységes perspektívába vetítve, mint Buddha tanításában, a Dhammo-ban, melyet Buddha a már említett oly győnyörő könyvben, a Dhammapadam-ban (a Tanítás, az Igazság útja) foglalt össze.

5. Filozófiai elemek a régi perzsák vallásában. Zarathusztra (Zoroaszter). A régi perzsák a fényben, a világosságban, a melegben hittek, minek forrása a nap, jelképe a tűz, a tiszta láng, mely küzd a homálylyal és a homályon győzedelmeskedik; ez egyszersmind a lelki tisztaság, a jó istensége volt: Ormuzd. Ép úgy istenségnek tekintették a sötétséget, a homályt, mely egyszersmind a lelki szennynek, a hazugságnak, a rossznak istensége volt: Arimán. A fény és homály, a jó és rossz ily ellentétes kultuszára Irán földje vezethetett, az éles ellentétek, a rekkenő nyári hőség, a téli nagy hideg rónasága. A tűz-¹ⁿadásnak ez ősi hagyományát tökéletesítette volna körülbelül a Krisztus előtti VI. században Zarathusztra (Zoroasz-

ter), kinek alakja azonban egészen elvész a regék kódében. Állítólag az ő tanításait tartalmazzák a *Zend-Aveszta* szent könyvei.

A homálylyal folyton küzdelemben álló, de végre mindig diadalmaskodó *Fény*, *Világosság* volt az ő istenük, az ő alkotása a *Törvény*. Ő képviseli az *előrelátó ész*t az előre nem látó anyaggal szemben, melylyel örök harcban áll. Ez a Fény, az előrelátó ész, a jó örök harcza a Homálylyal az előre nem látó anyaggal, a hazugsággal, a rosszal. Ormuzd harcza Árimánnal. De évezredek múlva véglegesen győzni fog Ormuzd.

Innen a perzsák gyakorlati *erkölcstana*: Törekedjete a lelki tisztaságra; legyetek tiszták, mint Ormuzd. A *lélek világossága* a lélek tisztasága. A hazugság, az ármány árnyékfolt a lélek világosságán. Ezért mondhatta már Herodotos, hogy a perzsák leggyalázatosabb dolognak a hazugságot tartják. Az *őszinteséget*, az *egyenességet* hirdeti tehát a perzsa erkölcsstan első sorban.

A fénynek, világosságnak, a melegnek, a tűznek, a napnak ily őselvül való szerepeltetése nem minden természeti alapot nélkülöző felfogás, ha meggondoljuk, hogy az egész szerves élet a nap energiájának, a nap melegének munkája s hogy joggal elmondhatjuk korunk egyik legnagyobb fiziológusával, Mossóval, hogy »minden élet a nap gyermeke«.

II

A GÖRÖG FILOZÓFIA.

(640- 412.)

1. A görög filozófia és a görög bölcsek. Az egészen önálló filozófiai gondolkodás azonban a Kelet ókori népeinél talált elszórt, egyes nyomok után a maga rendszerességével voltaképp csak a görögöknél kezdődik. Az az aránylag nem nagy félsziget, mely az ókori görög nép lakóhelye, elsőrangú szerepet játszott az emberiség történetében. Szerencsés és boldog faj tanyázott ott, melynél a testi és lelki erőknek eladdig és azután párját ritkító harmóniáját és fejlettségét találjuk, melynél ép e tulajdonságai következtében az emberi művelődés egyik legszebb virága termett s pompázott: a görög kultúra. Megtaláljuk benne az emberiség naiv ifjúságát, mely egyedül hozhatta létre a görög szobrászatnak mai napig magukban álló, túl nem haladott diadalmas márványalakjait, mert ehhez a művészethez a fajnak mindig bizonyos naiv fiatalsága szükséges; de megtaláljuk benne az érett gondolkodás mélységes, korát messze, ezredekkel túlszárnyaló szellemi termékeit egy Aristoteles munkáiban. Igaz, hogy itt sem jár karöltve a naiv művészi termelés az elvont gondolkodás fénykorával, de mégis ugyanaz a faj alkotott oly kiválót az emberi lélek tevékenységének két oly ellentétes területén.

Eleinte a görög filozófia is sok rokon vonást mutat a keleti mitológiákkal, de azért *független*, nemzeti; mert hisz

általános jelenség, hogy csecsemő éveit a filozófia a vallás emlőin tölti. Az első görög filozófus gondolatainak csiráját már megtaláljuk Hesiodos Theogoniá-jában. A görög filozófia is csak abból indul ki, hogy keresik a természeti változások magyarázatát, okát. Ily magyarázó elvül egyik a vizet, másik a tüzet, a harmadik a levegőt találja. És csak lassan lesz a filozófia kevésbé egyoldalú s jobban körültekintő. Általában jellemzi a görög gondolkodást a *világosság*, a *tisztaság*, *nyugodtság*. Itt is megtaláljuk a klasszikus derűt, mely oly természetes sugalmazása a tündöklően ragyogó görög égnek, a nevető kék haboknak s a nap aranyában fürdő tölgyes ligeteknek.

Az oly híres görög bölcsek jobbára reszt vettek szülővárosuk közügyeiben, szerepeltek történetében, mint vezetői, törvényhozói s rövid verses vagy prózában letett Írásaikban, aféle közmondásszerű bölcs (sententiosus) mondásaikban mintegy élettapasztalataikat foglalták össze. Életüket, történetüket a görög képzelet aztán számtalan rege aranyszálával szötte át. Hagyományosan hét görög bölcslet emlegetnek, de ezeket is fölcseréltetik. Különbö is sokkal több volt. Platon ezt a hetet említi (Protagoras): Miletos-i Thaïes, Mytilenae-i (Lesbos szigetén) Pittacos, Prienae-i (Ephesos és Miletos között) Bias, Athón-i Solon, Linda-i (Rhodos szigetén) Kleobulos, Ohaena-i (Lakoniában) Myson és Lakadaimon-i Chilon, a ki legelőször mondta volna ki a híres mondást: Ismerd meg tenmagadat. A filozófus szónak is eredetét tudta adni a rege. Szegény miletosi halászoktól előre megvevék fiatal emberek egy háló fogását s íme a halász egy háromlábú széket húzott ki, a milyeneket a jósnők használtak a jóstemplomokban. Nem tudván meg-egyezni, a miletosiak a Delphi jóstemplomhoz fordultak. Az isten ekkép felelt: »Miletos fiai, a háromlábás ügyében fordultok hozzám. A legbölcsebbnek ítélem oda.« így aztán Thaïesnek adták, a ki szerénységből másnak adta és így tovább. Végre Solonhoz jutott, a ki Delphibe küldte úgy mondván, hogy a legbölcsebb az istenség. Ezért vette volna fel Pythagoras először a »philosophos« vagyis böl-

cseségszerető nevet, mivel, mint monda, egyedül az isten maga bölcs.

2. A görög filozófia korszakai. A görög filozófia legkiválóbb képviselői Sokrates, Platon, Aristoteles. Ezért leginkább e nagy gondolkodók szerint is szokták felosztani korszakokra és pedig Sokrates-előtti korszakra, Sokrates-i korszakra beleértve Sokratesen kívül Platont és Aristotelest, és Sokrates-utáni korszakra. Mi e szerint a következő három korszakot fogjuk megkülönböztetni:

Első korszak: A kezdet. Thales – Demokritos. 640-400 Kr. előtt.

Második korszak: A görög filozófia fénykora. Sokrates. Platon, Aristoteles. 400-322 Kr. e.

Harmadik korszak: A hanyatlás kora. Aristoteles halálától (322 Kr. e.) Justinianus rendeletéig (529 Kr. u.).

A) Első korszak. A kezdet. Thales-Demokritos. 640-400.

Mikor a természeti jelenségeket, a mindenség változásait már nem mitológiával, hanem kutató s fejlettebb értelmük szerint természeti erőkkel iparkodnak magyarázni, akkor jelenik meg az önálló filozófia. A görög ész érdeme, hogy a keleti elme ábrándos törekvéseiből így kiválik lassanként a tudományos vizsgálat. Szétdifferenciálódik teológia és filozófia. A teológiai filozófiából kozmikus filozófia lesz, mely a kozmikus jelenségekből kiindulva mindent egy alapra, kezdetre, erőre akar visszavezetni. És a mint a görög mitológia Zeus-szal a sok-istenség mellett is mono-teisztikus tendenciát mutat, e természetfilozófia is monodinamisztikus.

1. A jón fizikusok. Az Aegaei tenger szaggatott kiszátsai partvidékén, a jón városkákban, a hol Phoibos arany napja a parti ligeteken túl nevető kék habokra mosolygott le, ott Jóniában, hol a görög gondolkodás érintkezett a keleti népekével, ott szövődtek a görög elmékben az első filozófiai elméletek. A későbbi eleai iskolának is e partvidék a szülőföldje, sőt maga Pythagoras is Samos-ból

való, e jón partvidéki városkából. E természeti jelenségekben változatos, szép partvidék, hol a görög gondolkodás a keleti népekével érintkezett, teremtve látszott lenni arra, hogy kihívja az elmélkedést s hogy az első filozófiai elméleteket fölszínre hozza a még vallási felfogásban gyökeredző görög gondolkodás homályából.

Ez a jón természetfilozófia félig poézis, félig fizika, mely mindent egy ősananyagból iparkodik származtatni, ép azért anyagbölcselőknek, hylikusoknak is mondják őket s mivel a mindeneket szülő ősanagnak életet is tulajdonítottak, filozófiájukat élőanyag-filozófiának, hylozoismusnak is nevezik,

Az első ilyen jón természetkutató, a »filozófia atyja«, *Thales* (640-548 Kr. e.), kiváló matematikus és asztronómus Miletosban, ki egy napfogyatkozást előre megjósolt, kimondja, hogy mindennek kezdete: *ἀρχή*-ja, a víz. Jelentősége csak annyi, hogy kutatta a dolgok kezdetét s így alapvetője a filozófiának.

Anaximenes (550 körül) szerint mindennek kezdete a *levegő*, az aether, a láthatatlan s mindenütt jelenvaló, ez az élet. A lélegzéssel ezt az életet szívjuk magunkba. Belőle alakul minden, ritkulás és sűrűsödés által. A növények, az állatok levegőből lesznek s levegővé válnak. Nem oly értéktelen gondolat ez, ha meggondoljuk, hogy napjaink híres kémikusa, J. B. Dumas is azt mondja, hogy az élő szervezetek nem egyebek mint sűrített levegő (les organismes vivants ne sont autre chose que *de l'air condensé*).

Apollóniai Diogenes (460 körül) szerint szintén a levegő a dolgok ősa, de ez az aether voltaképp lélek: *ψυχή*, él, s mint ilyen *értelemmel* felruházott.

Thales a *négy elem* egyikét, *Anaximenes* már egyetemesebb elemet vett a dolgok ősa okául s ez elemét *életnél* nevezte. *Apollóniai Diogenes*nél ez a levegő nemcsak él, hanem *értelemmel* is felruházott *ψυχή*: *lélek*.

A víz s a *levegő* ily szerepe nem oly minden reális alapot nélkülöző gondolat. Tudjuk, hogy a szerves testek mily roppant nagy százaléka víz, s mily életfeltételük a

levegő, benne, belőle, általa égnak, élnek. Általában a legfontosabb elemek vegyületei.

Egészen külön említendő *Anaximander* (600 körül), Thales polgártársa, asztronómus és geográfus, ki szerint a dolgok ősoka a végtelen, *το άπειρον*. Az örök, mozgó anyagot értette alatta, melyből mozgás által válnak ki a különféle anyagok. Ezzel némileg arra járt elméje, a hol a mai energiás anyag, »erő-anyag« gondolata.

2. A matematikusok: a pythagoraeizmus. Míg a jón fizikusok a kozmikus tünemények magyarázatául elemeket tettek meg ősokoknak: Nagy-Görögországban, a mai Alsó-Itáliában a Samos-i születésű *Pythagoras* (Kr. e. 540-500 kb.), ez a matematikai lángész Krotonban, e partvidéki városkában, melyet a jón tenger kék habjai locsolnak, új iskolát alapított, mely mindent a számmal akart megmagyarázni.

Pythagoras, a krotoni bölcs, ez a legendákba burkolt »csodatévő«, mesés alak úgy jelenik meg az élénk, déli temperamentumú görög nép közt, hallgatag, a dolgok ősokába, őstermészetébe merülő arczával, mint valami új vallásalapító az ő szövetségével, a hol csak 5 évi hallgatás, lelki tisztulás és próbatételek után avatják be a híveket az új tudomány titkaiba, kezdve a matematikával, mert csak ez vonhatja el az elmét az érzéki dolgoktól s vezetheti az értelmiekhez.

A neki tulajdonított filozófiából mi volt az övé, mi a tanítványoké, nem tudjuk. A *pythagoraeismus* szerint a *dolgok lényege, a dolgok meghatározó törvényei a számok*. Nem vonták el a számokat a dolgoktól. Nem matematika ez, hanem filozófia, matematikai kozmológia. A számok az ősokok. Minden Egy s az Egy az *αρχή*. Egyéb nekik tulajdonított tanok: *a szférák zenéje*: A számok, az egy-ek nagyszerű rendjében (*κόσμος*) a bolygók, oly arányos távolban vannak egymástól, mint a monochord részei s az aetherben röptükör így összhangzó hangokat adnak. A *harmónia*, a különfélék egysége. Mindenütt harmónia uralkodik, így az egész mindenségben. Az igazság, az erény

is harmónia. A *lélek monasz*, egység, mely maga-mozgó. Szám volt, egy volt s így tökéletes. Az emberi lélek relative tökéletlen, három eleme van: *vovς* (ész), *φρην* (érzés), *&vμovς* (vágý). Ahogy melyik túlysúlyba kerül, lesz más-más az ember jelleme.

3. Az eleai ontologusok. A jón fizikusok a mindenséget kvalitásából magyarázták, a pythagoraeusok quantitásából, csupán a létből magyarázott mindent az eleai iskola.

Alapvetője *Xenophanes* (550 körül) Kolophonból szakadt Eleába, olyan vándorénekes, rapszodista, akár Homór, de míg ez naiv leíró poéta, a töprengő, mólyen gondolkodó lélek, ki felpillant az ég végtelenségére és kimondja tan-költevényében (*περι φησείχης*) a görög istennel szemben, ' hogy Egy az isten s víz a kék mindenség, *s v xai παν*. Neki-ront a népvallás antrogomorfizmusának, de hogy milyen az az egy isten, azt nem mondja meg. Monoteista; de; panteizmussal tele és szkeptikus hajlamokkal, mert a lát-szat alatt rejlő valóhoz nem juthatunk s »mindent tévedés fog körül«.

Tanítványa *Parmenides* (szül. 544 körül) bölcselkedő poéta, szerinte csak a lót létezik, a változó, a nemlét nincsen, a lét az egy s azonos a gondolattal. »A gondolat egy a gondolat okával, mert nincs gondolat azon kívül, a miben jelentkezik; mert nincsen semmi, nem is lesz semmi, csupán csak a lét.«

Zeno (500 körül) hatalmas dialektikával hirdette prózában elődje tanait, megczáfolva a sokszerű létet. *Fel-találója a dialektikának*, mely a tévedést a reductio ad absurdummal czáfolva vezet az igazsághoz.

4. Herakleitos. Az ephesosi bölcs, a monda »siró filozófusa« (500 körül), ez a melankhólikus, embergyűlölő, a hegyek magányába visszavonuló ephesosi nemes, kit »a homályos«-nak neveztek el, azt monda: »Minden létezik és nem is; mert noha létezni kezd, azonnal megszűnik.« A tünemények világa hatalmas folyam, mely folyton változik, bár látszólag ugyanaz. Ugyanabba a folyamba nem juthatunk kétszer. *Örökös folyás- és ellenfolyásban* van min-

den (*πάντα ρεῖ, πάντα χωρεῖ*). A változás az örök, a küzdelem a dolgok atyja. Minden dolgok ősoke, *αρχή*-ja, a tűz. Ez a maga működő erő. Nem a láng, hanem a hó, a száraz, a meleg aether, az *örök élő aetheri tűz*, – ez volt a kezdet. E tüzet, mely az egész világot mozgatja- s mely örökké lángra gyűl és kihamvad, a dolgok ez *örök változását*, melyek se nem léteznek, se nem nincsenek, hanem *örökké lesznek*, ezt nevezte *istennek*, vagy az *Egy*-nek. Koronként az egész világ lángba borul (világégés: *εχπρωθις*), Minden mozgásban; nyugalom, pihenés nincsen. A tünemények az *örök tűz*, ez *örök élet változásai*. Minden élet változás, a változás pedig *harc* a lét, a nemlét, az ellentétes erők között, mely harczból jó létre a világharmónia (*πόλεμος Ιοτι πατήρ πάντων*), mely olyan mint a lant harmóniája az összeolvadó hangokban vagy az új jé, mely ide-oda kirezegtén, a megnyugvás helyzetében találja' meg harmóniáját.

Így a természet, a mindenség folyásáról, az anyag-örök változásáról, az egyéni élet múlandóságáról, az örök életéről, az erők örök harczáról, a világ felső harmóniájáról hatalmas felfogást adott.

Mély gondolatok, csak át kell fordítanunk mai nyelvünkre. A szerves élet tényleg *égés* a levegőből. A *hó*, mint minden *élet forrása* s így az *örök változás előidézője* szerepel. Az *ellentétes erők összehatása*, az *örökké változó, alakuló, levésben levő anyag* a fizika »erő és anyag«-a.

5. Anaxagoras (szül. 500 körül), a »nagy«, Athenaeba költözött gazdag lydiai nemes, kit ellenállhatatlan bűbáj vont a filozófiához, melynek köszönte »világi romlását és lelke üdvösségét«. Mikor Athenaeból Perikies ellenei, istentagadással vádolva, számúzték: »Nem én vesztettem el az athenaeiket – kiáltott fel -; ők vesztettek el engem«.

Az *emberi tudásról* azt hirdette, hogy *csak érzékeink* által jöhet létre, de *érzékeinket ellenőrzi a gondolkodás*: a *λόγος*. Érzékeink csak a *tüneményeket*, a dolgok látszatát mutatják; de a miknek ezek nyilatkozatai, a nyilatkozó dolgokat magukat nem ismerjük. »A dolgok mindenkire nézve olyanok, a milyeneknek nézi.«

A *mindenségről* a kozmoszról hirdette, hogy helytelenül mondják ez lét-ezik, az megszűnik, vagy létesül, hanem »inkább keveredés és különválás« tapasztalható folyton. A teremtetést tagadta, csak *rendezést* ismert el és pedig egyetlen ő s elem helyett *végtelen sok elemből*, osztható, minőségileg meghatározott *Ősmagvából: a liomoeomehákból*. Ezek ke verődnek, különválnak. A *mindenség mozgató ereje, mindennek rendező oka* pedig az ész: a *Νοῦς*. Ez kormányoz mindent (*κρατεῖ*), ez a mozgás oka, de maga nem mozgatható, nem vegyül semmivel, mindenütt hat, a legfinomabb, a legtisztább (a *νοῦς* praedicatumai).

A jón anyagbölcselő, hylikusok végtelen anyaga nála homoeomeriákká lett, a pythagoraeusok Egyét, Anaximenes életaetherét, Apollóniái Diogenes *ψυχή*-ét, az eleiaiak tiszta létét, Herakleitos örök változást-lótesülést előidéző hőjét megtaláljuk a homoeomeriákat kormányzó *νοῦς*-ában.

Összegegyeztette tehát homoeomeriáit rendező *νοῦς*-ával az Egy s a Sok közti ellentéteket, a hogy összekapcsolta a tudásnál is az érzékeket s a gondolkodást.

6. Empedokles (440 körül), ez az agrigentumi (Nagy-Görögország) jövendőmondó, csodatevő orvos, második Pythagoras, a szeretet és gyűlölet filozófusa, ki istennek monda magát, pápi ruhában járt, koronával mint valami próféta, vagy mágus, meghatóan panaszkodik verseiben mint az eleiaiak, az *érzékek tökéletlenségéről*, az igazságot – úgymond – *csak az ész ismerheti meg*, mely részben *emberi* és részben *isten*i. »Mily rövid ez örömtelen élet, tudván hogy oly hamar telnek le napjaink. Mint a szóikavarta füst, meggyünk előre és hátra; mindenki csak abban bízik, mire saját tapasztalata tanította s látja, hogy mégis csak téved . . . Nem foghatja fel az igazságot halandó szem sem fül, de még az *elme sem*; te pedig ekképen bolyongván, úgy találsz végre, hogy a halandók tudása tovább nem ér.« Csak *egyenlő ismerhet meg egyenlőt*, az *isten*it csak *isten*i ész ismerheti meg, minthogy pedig az *ember* az *isten*it megismeri, az *isten*i létezik.

»Nincs semmi csak *keveredés* és aztán a *kevertnek*

különválása; ezt nevezik tudatlan halandók születésnek és halálának.¹ Négy őselemből lesz minden: *föld, levegő, tűz és víz*; minden dolog csak e négynek más-más *keveredése*. A teremtő keverő, *formáló erő* pedig a *Szerelem* (Aphrodite), melyben így egyesül *Herakleitos* tűzének ellenállhatatlan vágyódása *Anaxagoras* végtelen rendező Esz-ének erkölcsi elvével. A mi elválaszt, ront, az a *Gyűlölet*. Ezek örök harcban vannak.

Misztikus vallás-filozófia egészíti ezt ki. Hitt ugyanis a lélekvándorlásban. Emberi, állati, növényi testen át vándorolva tisztul meg a lélek s jut az istenekhez. Az ember így bukott, elkorcsosult isten, bujdosik a föld színén, eget kérve, lezáródott érzékekkel.

7. Demokritos, az atomisták. Demokritos (szül. 460 körül) a fölszégsegeiről hétországgra híres Abdera város »nevető filozófusa«. Szerinte tudásunk forrása az *érzéki jelenségek* és az *elmélkedés*. Az érzéki jelenségek *csak ránk nézve igazak*. »Az édes csak a *formában* létezik, a keserű is, a meleg, hideg, a szín is csak formában; ám a *valóságban* nincs más, mint az atomok és a tér. Az érzéki tüneteknek, melyekről a mindennapi felfogás úgy tartja, hogy léteznek, nincs valóságos létük; csak is az atomok és a tér létezik.« Csak azt foghatjuk fel, *a mi reánk hat*, testünknek ily hatásokra való alkalmas volta szerint; *minden egyéb rejtve előlünk*. Az *elmélkedés ellenőrzi* az érzékek adatait s *ez által vezet az igazságokhoz*. Az *érzéki észrehevés* pedig úgy történik, hogy a tárgy *képeket* (*είδωλα*) *vet el magától* s ezek jutnak az *érzéklő szerv likacsain át a lélekbe*. Tünetnyesemek, tökéletlenek lévén ezek a képek, *tudásunk is tökéletlen*. Az ember boldogsága szerinte a *lélek egyensúlya* (*κν&vμία*), *derűje*: innen a nevető filozófus elnevezés.

A mindenség őselemei a láthatatlan és megérinthe-tetlen atomok; ez ismeretre az elmélkedés vezet. Az atomok oszthatatlan, önálló életet folytató egységek, valóságos testek, ős anyagok. Mozgásuk, összeütközésük adja meg vilá-

¹ Lewes, Bánóczy fordítása.

gunk meghatározott formáit. *Maguktól mozognak. Minden mozgás meg van határozva egy vagy több előző mozgás által. Minden dolog hármás elrendezés módosulása: alaki, szerkezeti s helyzeti elrendezés. Az atomok voltaképp különféle minőségüktől megfosztott homoeomeriák. Az atomizmus hatalmas fejlődést mutat ez által a tünetények magyarázásában.*

Az atomizmus megalapítója voltaképp *Leukippos*, Anaxagoras kortársa, kiről többet azonban nem tudunk.

Ez első korszakban (640-400 Kr. e.) tehát:

a gondolat felszabadul a teológia bilincseiből, a teológia emlőjéről leszakad a *filozófia* s kiválik, *mint az összes majdan kifejlődő tudományok anyja;*

a mindenség tünetényeinek most már észszerű, magyarázatára törekedtek s ezzel megszületett a *metafizikai elmélkedés fő tárgya: az ontológia* mint *természetfilozófia*, magában foglalva a később külön kifejlődő fizikát;

az ontológiai problémák sikertelen megoldásainak okát keresve, eljutnak (Empedokles, Demokritos) *tudásunk, ismeretünk problémájához*. Megszületik a *filozófiai elmélkedés másik fő tárgya: az ismerettan (gnozeologia, episztemologia)* s vele együtt a majd külön tudományyá kifejlődő *pszichológia*; a tudás forrásainak, érvényességének nyomozása a tévedések bírálatával *megalapítja a dialektikát* (Zeno), mely majd rendszeres kifejtésében, a módszer kérdésével kapcsolódva, mint *logika* lesz hivatva később helyet foglalni a filozófiai elmélkedés tárgyai közt.

B) Második korszak: A görög filozófia fénykora. Sokrates, Platon, Aristoteles (400-322).

1. A szofisták. A szofisták az *ékesszólás tanárai* voltak, kik a szónoklatra különösen rászületett görög népek tanították a szónoklat, a vitázás mesterségét. Mesterség, *szofista mesterség* volt ez, de nem erkölcstelen. Népszerűségük, gazdaságuk, selejtes retorikájuk s főleg elvi eltérések miatt adott *Platon oly rossz képet róluk*, hogy az athéni ifjúság megmótelyezőinek tartották, kik a törvényeket a dialektikai

szórszálhasogatás játékvá aljasítják, rosszabb okot is jobbnak bizonyítván.

Legfőbb képviselőjük *Protagoras*, a hagyomány szerint abderai hordár, később Demokritos tanítványa. Szerinte a *gondolat azonos az érzéklettel*, ez határozza meg. Herakleitosra emlékeztetve azt tartja, hogy az örök hullámmásban levő *anyag olyan, a milyennel, kiki látja. Az ember a kritériuma minden dolognak*, úgy a létezőnek, a mit észlel, mint a nem létezőnek, a mit nem észlel. A ki egészséges, úgy észleli a dolgokat mint az egészséges, a beteg, mint a beteg. *Az ember mértéke mindennek (πάντων χρημάτων μέτρον ἀνθρώπου)*. Tudásunk tehát csak *relatív, egyéni*, ép ezért *tökéletlen, megbízhatatlan, ingategy*.

Ez az *első válság* a filozófia történetében, az első pszichológiaiailag megokolt *szeptícizmus*.

Platon, Aristoteles ezt törekszenek megcáfolni s úgy keresik az igazság valami kritériumát.

Protagorast és a *szofistákat* azonban a politikához s retorikához vezeti. Meddő minden spekuláció, fel kell hagyni a metafizikával. Ha pedig nincs igazság, a *rábeszélés* még lehetséges. Ha egyik nézet, gondolat olyan igaz mint a másik, csak kívánatos, hogy hasznos, egészséges, üdvös nézetek uralkodjanak az államban, a társadalomban, ezt pedig a *retorikával* érhetjük el. Kétkedtek a filozófia lehetőségén, de meg voltak győződve a retorika eredményeiről. A mint nincs abszolút igazság, *nincs abszolút jog. csak a törvény szabja meg, teszi joggá – ov (fvaei, ἀλλὰ νόμῳ)*. Jog, tisztesség is *relatív*.

Közülök megemlítenő még a teljes szeptícizmust hirdető *Gorgias*, ki »A nem-létezőről vagyis a természetről« (*περί τον μη οντος η περί φνσευς*) című Zeno-féle dialektikai munkájában azt bizonyította, hogy *egyáltalán semmi sincs, vagy ha léteznék is valami, az felfoghatatlan, vagy ha felfogható is volna, az a beszéd útján közölhet ellen*; továbbá a bölcseségéről közmondásos Keos-i *Prodikos*, kinek híresek voltak az ókorban erkölcsi, parainetikus beszédei az életút

helyes választásáról (Herakles a keresztúton), a javak használatáról, az életről-halálról; – és a polihisztor *Hippias*.

A szofisták szkepticizmusa az első *általános visszahatás* a filozófiai elméletekkel szemben, az első *általános tüitálcózás a metafizika gyümölcscsző volta ellen*.

2. Sokrates (469-399). Az előkelő, gazdag, ékesszavú, mindenhez értő. mindent megnyerő, mert mindenhez alkalmazkodó s a törvényekkel, az igazsággal megalkuvó szofisták között úgy jelenik meg ez a görnyedt, mezítlábú, visszataszító, szilén-külsejű, elmélázó alak, mint az *igazság vértanúja*, ki meg tud halni tanításáért, mint Jézus, de aureoláját nem vallási elvekért kapta, hanem *egyetlen filozófiai igazságáért*, mert meg volt szentül győződve, *hogyan nem tud semmit sem*. A mint végigjárja az utcákat s az agorát, körülvéve barátaitól s mindenkivel általános igazságokról beszélgetve – könyvet nem ír, mert abból nem lehet tanulni, – akár csak Jézus és az ő tanítványai. Mikor aztán, miután hetven éves koráig tanítgatott így Athenben, az uralomra kerülő demokrata párt az állam isteneinek el nem ismerése, új istenek behozatala s az ifjúság elcsábítása vádjával törvény elé hurcolja. a Tizenegyek előtti beszédének, halála előtti viseletének s a méregivásnak magasztos jelenetei úgy, oly csodálattal vannak megírva Platónnál, akár Jézus kínszenvedése az evangyelistáknál, tanítványainál. Vallásalapító ő is, *új filozófiai hitvallásé*, mely azt vallja, hogy semmit sem tudunk. Apja szobrász, ő maga is az egy ideig; anyja bába, emlékére nevezte mások gondolatainak maguktól való kiugrasztását s igazságuk megvizsgálását *bábáskodásnak*. Felesége Xantippe a házsártos asszony prototipja lett.

Sokrates. főigazságával, hogy nem tud semmit, csak kora szkepticizmusának találó kifejezője; tanítását megőrizték Xenophon Memorabiliái¹ és Platon dialógusai. Mikor így kora *szkepticizmusának* hatása alatt belátta, hogy *hiába*

¹ Ford. Kis János 1831.

² Ford. Hunfalvv.

minden törekvése a külső világ titkaiba behatolni, nincs metafizikai igazság, a belső világra fordítá figyelmet. Metafizika helyébe etika jön, kozmológiai magyarázatok helyébe etikai igazságok. Szokása volt mondani: vájjon eleget tudunk már az emberi dolgokról, hogy a többiek felé forduljunk? Az emberi tudat tényeit tanulmányozza, megalapítja az etikát s az alapító túlzásával egyetlen tudománynak hirdeti. A jó nála a széppel elválaszthatatlanul kapcsolatos, ez a kalokagathia. Szép, a mi céljának megfelelő.

De legtöbb érdeme, mint Aristoteles mondja, az új módszer: először használta a meghatározást s járt el az indukció szerint. Meghatározta a *nem. faj* fogalmát, mindennütt követelte a *fogalmak definícióját*. Szerinte minden igaz ismeret a *meghatározások ismerete*. További eljárása *epagógikus, induktív*; főszköze a *sokratesi ironia (ἀρωνζία)*, mikor a kérdező tudatlannak téve magát, taníttatni akar s kérdezőtőseivel oly ellentmondásokba bonyolítja a kérdeztet, hogy tudásának haszontalan volta nyilvánvalóvá lesz. Ezt kiegészíti a keresztül-kasul való kérdezőtőssel a gondolat kiugrasztása, a *bábáskodás (τέχνη μαιευτική)*. Az ellentétes vélemények harcából kerül ki a szíinigazság, a *απλοῦς ἰτ λόγος*. Minden emberben megvannak a bölcsesség csírái, csak segíteni kell a gondolatok vajúadásán, megszülésén. A gondolatok accoucheur-je, bábája volt. A *bizonyosság alapját önmagéiban találta*, törekedve a delphii fölirat megvalósítására: *γνωβ-τ οεαντον*: ismerd meg magadat (v. ö. Descartes szkepticizmusával s Cogito-ja gondolatmenetével).

Etikájának csak *módszerét*, mely egyszersmind *vezérelve* határozta meg: *Az erény tudás (ἀρετην οογιαν είναι)*. Természettől kerülöm a bajt, keresem a jót. Ha másképp cselekszem, csak azért van, mert oktalan, tudatlan vagyok, így lehetek mértéktelen, többre tartva a pillanatnyi jót, félhetek a haláltól, nem tudva, hogy jó vagy legalább is közömbös.

Hitt egy »*isteni szózat*«-ban (*δαιμόνιοι τι*) mely visszartartja a rossztól s melyet oly tisztán hallott volna koronként

megszólalni magában, hogy ismétlődő hallucinációnak kell tekintenünk.

Hitt a lélek halhatatlanságában, következtetve a *Gondviselés munkájából etikai alapon* (v. ö. Kant postulatú mával).

Főérdeme, hogy új módszert adott, az indukciót s új tárgyat a kutatásnak: a *belső világot*. Nem is akart többet, hisz a pythiai jóslatot, miszerint Ő a legbölcsebb ember, istenfelő lelke úgy magyarázta: azért, mert belátja, mit mások nem, hogy nem tud semmit.

Szubjektív módszerének különböző értelmezéséből könnyen alapíthattak tanítványai különböző iskolákat:

A *megarai iskola* alapítója *Eaklides* (nem a matematikus). Szerinte *egy változatlan tiszta lét van s ez a jó* (*εν το αγα&óv*), a nem-jó nem létező. Ezt a jót nevezi egyik bölcsesegnek, másik istennek, észnek . . . Csak ez létezik, minden más tünemény. *Az eleai tiszta létbe olvasztotta bele Sokrates etikai elvét*, támogatva Zeno dialektikájával. Követői: *Diodorus, Stilpo*. Későbbi rászédő okoskodásaik miatt *dialektikusoknak s erisztikusoknak* (veszekedőknek) is mondták őket.

A *kyrenaei Aristippos*. víg gondatlan, élvezetszerető, élezés afrikai világfí, kinek »tűz a vére«, a »nap szülötte«, Dionysios udvarának előkelő alakja, a mester után a fizikát, matematikát mibe sem vevén, *etikai fölvül* a gyönyört (*ηδονή*) állította; *ez cselekedeteink mértéke*, megszerzésére szolgál *tudásunk, belátásunk*. A *hedonizmus* megalapítója, az *epikureizmus előhírnöke*. Követői *Theodorus*, az istentagadó (*ο άθεος*) és Hegesias.

A *kynikusok* vagy *cinikusok* alapítója *Antisthenes*, legkiválóbbjuk a híres sinope-i *Diogenes*, ez a csodálatos jellemerejű, de szegénységével hivalkodó, főnhéjazó, illetlen, nyers, paradox karikatúrája a sokratesi jellemnek. Minden elmélet ellenségei, a *zord, hajthatatlan erény praktikus művelői, Sokrates-titánzók*. Az erényhez, úgy mondták, csak Sokrates lelki ereje kell. Az erényhez vezető út a természet szerint való élet (*το ζην κατά ψίον*). Örökösen harcoltak testük ellen, mely a »bűnök gyűlölhelye«, lemondtak az

élvezetről, sanyarogtak. *A görög világ aszkétái.* Vétkeztek az élet bájai, gyönyörűségei, az ember méltósága s főleg az ellen, a szép görög test ellen, melyet úgy lepiszkoltak s elsanyargattak. Nevüket Kynosarges tanácskozó helyük és koldus életmódjuk s kihívó modoruk (*xvveg:* kutyák) miatt kapták. E *koldus filozófia* (a »görög világ kapuozinusai«) *előhínöke a sztoicizmusnak.* Nevük fenmaradt a világgal nem törődő, főnhéjazó, bántóan illetlen viselkedés jelzésére.

3. Platon. Platon, a *mester legkitünőbb tanítványa*, úgy szokták mondani a »rendszerbe foglalt Sokrates«. Annyi igaz, hogy ő tartotta fenn Sokrates tanítását, de mint mesterének, *neki sem volt határozottan megfogalmazott rendszere.*

Aristokles (429-348 Kr. e.), Ariston fia, ez a *széles-homloku*, azért kapta a Platon nevet, előkelő, gazdag, tanítványa Sokratesnak, a mester halála után sokat utazott, haza jövén Athenae közelében egy árnyas kertben alapította meg (386) *Akadémiáját*, hol filozófiai, dialektikai vitatkozásban gyakorolták a látogatók magukat. Járt mind a két Dionysius udvarában, hol állalméletét akarta megvalósítani.

Műveit, úgy látszik, mestere után indulva, ki azt mondta, hogy az írás olyan mint a festés, melynek alkotásai nagyon hasonlítanak az élő lényekhez, de ha kérdéssel fordulunk hozzájuk, ünnepélyes csend veszi őket körül, - *párbeszédes alakban* írta, a kérdéseket maga vetve fel, mi kissé unalmassá teszi s a mellett a filozófiai tartalommal szemben túlteng bennük a költői lendület. Tanítása, művei *akroamatikusak*, párbeszédesek. Fő művei *Protagoras, Oorgias, Phaedrus, Phaedon* (melyben Sokratesről oly szép emléket ad), *Theaetetos, Respublica, Timaeus.* Módszere, mint mesteréé, a *vitatkozás, kérdezgetés:* minden tárgyat alávetni a *szabad vitának.* Ez az ész gyakorlása: a *dialektika.*

Logikája, vagy az ő nyelvén: *dialektikája* kiegészíti mestere meghatározásait az *elemzés* (analízis) és *összetételezéssel* (szintézis), az *általánosítás- és osztályozással.* E két utóbbi alább előadandó eszmetanából következik. Tudásunk ugyanis az *általános eszmék tiszta szemlélete, tudásunk krité-*

riuma, próbája, hogy ezekről számot is adhatunk *kérdésben, felelésben* egyaránt s ez a *dialektika (=vitatkozás)*, lévén pedig a gondolkodás csak halk beszélgetés, a *dialektika a gondolkodás tudománya*. Kutassuk tehát a Sokban az Egyet s megkapjuk az »*általános eszméket*« (a faj, nem fogalmát). Így jutunk a »*dialektika hatalma által*« a *legfelsőbb ismeretekhez: »mindennek első elvéhez*«, az általános formákhoz: az »*eszmék*«-hez.

Alapját vetette a formális logikának s az igazságnak új kritériumát adta az általános fogalmak szemléletében, mely helyébe csak Descartes tett más kritériumot.

Metafizikája szétszórt, sokszor egymással ellenkező elméletekből áll, melyek között legfontosabb eszmetana.

A platóni eszmetan. Aristoteles mondja: »Platon az *általános fogalmaknak külön létet* tulajdonított s *eszméknek* nevezte.« Ismerek embereket, de csak elmélkedés útján jutok az ember elvont fogalmához; ha ennek most külön létet adok, ez *platóni eszme*. Megfelel tehát fogalmilag a középkori »*realisták*« substantialis formáinak, az universaliáknak, a mai »*általános jegyek*«-nek, a »*nem*«-nek s mindenféle ismerettani substratumnak; valóságban pedig a »*noumenon*«-nak, az értelmi világnak, szemben a »*pihae-nuomeiion*«-ok, tünemények érzéki, egyéni világával: az »*anyag*«-gal.

A múltékony tünemények világa nem létezik, csak a »*valódi lét képe*«, az »*eszméknek anyagbeli hasonmása*«: túl ezen az érzéki világon van az »*örök igazság világa: az Eszmék világa*«. Fedezd fel itt a változó, a véletlen között a változatlant, a szükségést, az Egyet a Sokban s behatoljál a lét titkaiba.

A platóni lélek pedig örök időktől létezik és halhatatlan. Szemben állván egykor, mikor még nem *vándorolt* (hitt a lélekvándorlásban) belém, a valódi léttel, az örök igazsággal: az *Eszmék világával*, felfogja a tüneményekben a változatlant, az igazságot, az Egyet a Sokban: »*visszaemlékezik*« előbbi létére a valódi létben. Ez tehát *nem érzéki tudás*, megfelel későbbi gondolkodók »*szemléleté-*

nek« (Descartes. Spinoza, Leibniz) s »veleszületett eszméinek«.

Kozmológiája. A mindenség tehát két részből áll: az *Eszmék isteni s a tünemény eh földi régiójából.* A földi dolgok *résztesznek, részeseit* az Eszmékben.

Ismerettana. A lélek is kettős: *észbeli s érzéki lélek.* Az *érzéki felkölti az észbeli visszaemlékezését* s ez feltalálja a Sokban az Egyet. *Az érzéki benyomások pusztja jelei az örök Eszméknek.* (V. ö. Kant, Helmholtz.)

Teológiája. Az Eszmék sokaságában az Egy, azaz Isten, a legnagyobb általánosítás, a legfőbb eszme («*καί πολλά*). Máshol: a Jó az Isten. Egy helyt pedig ép azt mondja, hogy a spekulációk az istenekről *csak azon véleményekről* való spekulációk, melyeket az ember az istenekről alkotott.

Etikai alapgondolata. Ha Isten: a *Jó* létezik, létezik ellenkezője is: a *Rossz*, de *csak a tünemények világában*, mely az Eszméknek *csak tökéletlen* másolata. Az Eszmék e világon csak a *levés állapotában* vannak, ez a levés küzdelme, a *jó örök harca a rosszal*, mely az anyagban rejlik. Bennünk van az isteni rész: az *Esz*, de közelebb állunk a chaoshoz. Menekülünk a rossztól, ha isteni életet élünk az *Eszmék örök szemléletében.* *Nála a dialektika a Megváltó.* Az embernek *van szabad akarata, van esze, válaszszon a jó és rossz között* (Törvények), aszerint vándorol is a lélek. Másutt az embert »az istenek játékszerének« mondja. Az *erény tudás.* A főelv a *tökéletesbülés.*

Politikája. Eespublicájában eszményi államot fest, mint ő maga mondja: az állam égi öszeményét akarja adni, a milyen nincs a földön, s ezzel legelsejét adja az ilyen *állameszmény* munkáknak, a későbbi utópiák mintájának. Az ő legjobb állama nagyjában megfelel az általános hellén állameszménynek s kiváló alkotása a görög ideálisan harmonizáló rendszeretnek, de benne *teljesen feláldozza az egyént az állam mindenhatóságának* s mint ilyen meg nem valósítható eszményi mintakép. A tökéletes állam mintegy az *erényes lélek mintájára* alakul, a négy erény

(bölcseiség, bátorság, mértékletesség, igazságosság) szerint, a *munkafelosztás* tisztán kifejtett elvével (kormányzók, hadakozók, földművesek és kézművesek). A *filozófusok* viszik a főszerepet. Az állam érdekének mindent alárendel s azért nemcsak *tulajdon-, vagyon-,* hanem *nőközösséget* is követel. A házasságot, a családi életet nemzetgazdasági embertenyésztéssé alacsonyítja le. A gyermekek az államéi s nevelésükről ő gondoskodik. A nő csak jól használandó tenyésztő tényező. Ha többre képes, ám tegye, mint ő mondja: a nősténykutya is őrzi a nyáját. S ezzel az emberi szív leggyöngédebb érzéseit, legszebb ideáljait, az emberi léleknek mindig friss virágait dobta oda az állam mindenhatóságának, áldozta fel, mint Medveczky mondja, ennek az eszményi államnak nevezett Leviathánnak, molochnak. Ábrándos, a priori dedukciók, tekintet nélkül az egyénre és szükségleteire.

Esztétikája s a platóni szerelem. A szerelem a lélek kiolthatatlan epedése, vágyódása a szép után, melyet a bennünk levő isteni érez az isteni után, mely a *szépségben* eleven módon, szemlélhető alakban nyilatkozik. A platóni szerelem két lélek belső közössége. A *szépség* az igazság eleven képe, az istenség szemlélhető alakban.

Gondolkodásunk egész történetében ő volt a *legnagyobb befolyású* elme. Legfőbb érdeme *ép gondolkodásunk kifejlesztése, kiszélesítése:* a *dialektika*, mert ennek elemi eredményeit kivéve *pozitív eredményt*, nagy munkássága daczára, *egyet sem adott* s ennek okát helyesen láthatjuk *Leivesz*-szal a *szubjektív módszer* meddő voltában. Követői az Akadémiában, unokaöccse *Speusippos*, *Xenokrates*, *Polemon*, *Krates*, *Krantor* a régi Akadémiát alkotják, mesterük tanításának magyarázói.

Platon eredeti, lángeszű s termékeny tanítványa:

4. Aristoteles. Aristoteles, e lángeszű ember, kitől két ezredév tanult, s kit tekintély dolgában volt idő hogy a szentírás mellé tettek, 384-ben született Stagirában, e festői kikötő városban. Gazdag udvari *orvos* fia. Athenaeuban 17 éven át Platon tanítványa ki ott összeszerzett

könyvtára miatt »az olvasó«-nak nevezi. Később Nagy Sándor nevelője; majd visszatérve Athenaebe, a Lykaion csar-nokában (περίπατος) sétálgatva tanít, honnan iskoláját *peripatetikusnak*-nak nevezik.

Művei a bizánczi korban »Organon« név alatt ismeretes *logikai művek*: a *Kategóriák*, *Beszédrészek*, a két *Analytika*, *Topika*; *metafizikai művek* s *természettudományi művek*: *Physika*; *pszichológiai művei*: *De anima*. *De sensu et sensili*. *De Memoria*. *De Somno*. *De somniis* stb. ... s *etikai művei*: *Politika* stb. ... s *esztétikai művei*: *Rhetorika*, *Poétika*.

Módszere. Megegyezik abban mesterével, hogy a tudomány tárgya az általános eszmék, az *általános jegyek*. De míg mesterénél az igazság kritériuma az értelmi szemlélet, nála az *érzéki megfigyelés*, a tapasztalat. Az *érzéket nélkül nincs gondolat*: ουδε νοεί ο νοος τα Ικτος μη μετ' αιοι-ήσεως οντά (v. ö. Locke). Az *érzéketlen épül fel az egész értelem*. Felelevenedése emlékezet, ebből fejlődik a megkülönböztetés s végre a *tapasztalat, melytől a tudományhoz vezet az indukció, az επαγωγή*. Az *érzékek megismertetik a részlegest, az indukció az általánost*. Ez általános eszmék az *ész származékai*, az *ész* pedig, mint láttuk, *későbbi fejlődés az érzéketből*. Az *általános eszmék objektív létét tagadja*, annál jobban hangsúlyozza a tények, a *tünemények megbízhatóságát*. »Nem kell tisztán a logikából merítenünk egy általános elvet, hanem be kell bizonyítanunk, hogy minden tényre alkalmazható; mert a tényekben kell az általános elveket keresnünk, ezeknek pedig mindig meg kell egyezniök a a tényekkel.« így az *indukció atyja*, ki a *természet tényeire hívja fel a megfigyelést*, még a *kísérletet* is hangsúlyozza.

Logikája. Külön logikája nincs, logikai műveinek eredménye: Az *érzéket helyes s egyes eszméink is helyesek*, de összeköttetésük: az *ítélet gyakran téves* lehet. Minden gondolkodás: *ítélet*. Az *ítéletek vizsgálata* tehát a gondolkodás tudománya: a *logika*.

Szól a *meghatározásról* (definíció), az *általános fogalmakról*: a 10 kategóriáról, melyeket maga sem tart tökéle

teseknek. Érdeme azonban, hogy kereste a *gondolat formáit* (v. ö. Kant kategóriáit). Az *állító* (kategorikus) *ítélet* lehet igenlő, tagadó. Megkülönböztet őt tulajdonítmányt: *praedicabilia* a nem, faj, különbség, sajáttság, járulék. A *bizonyítás* (*ἀποδείξις*) módját vizsgálva rájövünk helyessége okára. Részletesen s több mint kétezer évvel ezelőtt páratlan, ma is csodálatra méltó elmeélel tárgyalja a *Syllogismus* 16 alakját. Az okkötés általános elvből indul ki, hogy részleges következményhez jusson. Utána tárgyalja az *indukciót* (*επαγωγή*), mely részlegesből indul ki, hogy általános következményhez jusson. Mindig a ránk nézve bizonyosabból indul ki. A bebizonyíthatatlan általános elvekhez tartoznak a *sarkigazságok*, milyen az ellentmondás és a harmadik kizárásának elve, továbbá a hypothesisek.

Így elődei kevés eredményén *felépíti az egész logikát*, úgy a hogy lényegében *ma* sem változott. A legtöbb pontban *felfedező* s általában a *logika megteremtője*. »E kísérletem, mely a következtetés tudományát akarta fölépíteni, nem támaszkodhatott elődök munkáira . . . legyetek kérlek tehát némi elnézéssel a mű gyarlóságai s némi elismeréssel a benne foglalt fölfedezések iránt« – így fejezte be több mint két ezredévre megalkotott logikáját.

Metafizikája. Prima philosophiá-nak (*πρώτη φιλοσοφία*) nevezte e könyveit, melyeket a fizikaiak után – *τα μετά φυσικά βιβλία* írt, innen pedig az ilyesminek mai neve metafizika. A *τα πρώτα καί αίτια* – a *végokokat* akarja benne adni. Összegyűjti régi gondolkodók eredményeit s ha mindenütt a tapasztalatot, a tényeket hangsúlyozta, itt az *elmélekedésből* teremt általános elveket. Ez a tudomány - szerinte – többet ad a tapasztalatnál, mely arra tanít, hogy a tények *így* (ort) vannak, ez meg arra tanít, hogy *mért* (*ένεκα*) vannak *így*.

Szerinte négy *végok*, ily első elv van: 1. *τ, ουσία καί το τι ή ν είναι*, causa foi malis, az *alaki ok*, mit a skolasztikusok quidditasnak, substantialis formának neveztek. 2. *νλη και το υποκείμενοι*, causa materialis, az *anyag* maga elválasztva a formától; az ami a tünemény mögött

fekszik, innen *προχείμενον*. 3. *η ἀρχή της κινήσεως*, *causa efficiens*, a *mozgás oka*. a mai erő. 4. *ro ον ἐνεκα και τάγα-δόν*, *causa ûnalis*, a mindenség vég-, *ὄσοκα*, a *Jó*, ez a mozgató, de maga nem mozgó absolut energia: *ἐνέργεια ακινησίας*, ez maga az istenség, mely mindent czélzatosan rendez a jóra. Ezek alatt tehát értette: 1. a *formát*, tüne-
ményt, 2. a valóságos, abszolút *anyagot*, 3. a mozgásokozó *erőt*, 4. a mindenséget vezető *Jó-t*, a maga-nem-mozgó energiát s ez metafizikája teológiai eleme, néha úgy is hívja a metafizikát (*υφολογική*).

Keresve tovább az *οσία*, a *lényeg*, *állomány* titkát logikai különböztetéseket ad, melyek a valóságban nem léteznek, így: az *anyag* substratum (*ro υποείμενον*), e minden tulajdonság alanya, mely maga sohasem tulajdonít-mány, a *lehető állomány*, *tv δυνάμει*, *potentialiter állomány*: az *ahûc το τι ή ν είναι*, *valóságban*, *εν ἐνέργεια* lényeg, állomány. Anyag a substantia in posse, alak a substantia in esse.

Az *általános* a »filozófusok illúziója« (v. ö. Platon) csak tulaj doni tmány, úgy a *nem* is, ez haladás nála. De a lehetséges lényeg a valóságos mellett szubjektív képzelődés, logikai elvonás. »Nyilvánvaló – mondja Lewes – semmi sem létezik, mielőtt léteznék; lehetőség szerint nem létezik semmi, mert a lehetőség csak tudatlanságunk bizonytalansága.«

Ep így megkülönböztet *önálló létet*, *existentia per se*, *κατ αυτο* s *járulékos létet*, *existentia per accidens*, *κατά συμβι-βήκος*, pedig »járulékos lôt nincs a valóságban, hol minden egyaránt lényeges«. Logikai megkülönböztetést vesz valóságnak. Csak képzeiteink közt van ennek helye, a *logikai jegyek között*. A létezővel szemben felveszi a *Hiány* cselekvő létét is.

Végeredményben közte s Platon közt metafizikájukban ez a főkülönbség: Platon pl. az ember létét úgy képzei, hogy az ember eszméje egyesül az anyaggal; Aristoteles meg, hogy a lehetséges emberlényeg akkor lesz ember, ha a valóságba megy át.

Egész metafizikája *erős szellemi, főleg logikai gyakorlat*, de valósággal *nem magyarázza* meg az abszolút ismeretlennek legegyszerűbb nyilvánulását sem, a mozgást még annyira sem, mint a pusztá energiás anyag fölvétele.

Pszichológiája. A De Anima s De Sensu könyvekben szól a lélekről, az észről, az érzékiségről, érzékietekről; természetesen a fiziológiára nem építhetvén, az érzésről szólva csak tapogatózni látszik. A lélek a *szerves test első valósága*: *εντελέχεια η πρώτη οώματος φνοικο" οργανικοί.* Máshol *működő erőnek* mondja. A képzetkapcsolás (associatio) tanát azonban valósággal megalkotja két ezer évvel ezelőtt, mondván: »Azért itt szigorú rendet követünk, a mennyiben gondolatainkat a mostani és ezután, a hasonló vagy ellentétes és egymás melletti szerint kapcsoljuk« (*ΔΙΟ ΚΑΙ ΤΟ ΕΦΕΞΗΣ ΧΤΗΡΕΝΜΕΝ ΝΟΪΟΑΝΤΕΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΥΝ Η ΑΛΛΟΥ ΤΙΝΟΣ, ΚΑΙ ΑΦ' ΟΜΟΙΟΥ, ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΑΝΝΕΓΓΝΥΣ*). és hogy »arra emlékszünk vissza gyorsan, a mit gyakran gondoltunk már« (*ΖΙΪΒ Α ΠΟΛΛΑΚΙΣ ΕΝΝΟΝΜΕ&Α, ΤΑΧΗ ΑΝΑΜΙΜΝΗΚΟΜΕΪ'Α*).

Etikája, Politikája. Az emberben már *természetől* bent van a jó, hisz *ζώον πολιτικόν*, állami, társas lény természetől; csak a természetet kell kifejteni, tökéletesíteni, ezt pedig *szokás* és *gyakorlat* útján érjük el, nem pedig tudással (Sokratesnél, Platónnál az erény tudás, itt bent rejlik a természetben), legtökéletesebbre fejlesztett foka az *észbeli belátás*. Cselekvésünk célja: a *legfőbb jó* az *ευδαιμονία*: a *boldogság*, ez pedig a lélek észszerű, erényes tevékenysége: *ψυχής ενέργεια κατ' αρετην {κατά λόγον}*. Az *erény* a léleknek gyakorlás útján nyert képessége a jóra. Vannak a praktikus erényeken kívül *észbeliek is*. Általában mindenben a *középut, το μέσον* megtartása a legnehezebb.

Az állam célja az általános *ευδαιμονία* és erény. Erre főeszköz a nevelés. Platon szellemében alkotja meg állam-ideálját, de számításba veszi a reális élet pozitív követelményeit: elveti a Platon-féle közösséget s a családi életet veszi az állam alapjául. A rabszolgaságot azonban helyesli, mert a *gépies munka* (banausikus) a szabad embernek nem való. A tömeguralommal szemben jobb az arisztokrácia, vagy a

monarchia, mert jobban meg tudja ítélni az állam jólétét, azért ezt ajánlja, de örökösödés nélkül.

Aristoteles tehát, vizsgálva ismeretünk módját s a gondolat formáit, végleges *megalkotója a logika tudományának*, először hangsúlyozva a *tapasztalati tények fontosságát*, mint tudásmik megbízható forrását, az *indukció megalapítója*. A *pszichológia* és *esztétika* terén is munkássága több tekintethen *alapvető*, így például a *képzetkapcsolás* (associatio) *irányainak s erejének* megállapításával s a *tragikum* hatásának meghatározásával a *félelem* és *szánalom* érzésében. Lángelméjének eladdig páratlan *hatalmas összefoglaló erejével*, tudományos buzgalomával először adta a *tudományok enciklopédikus rendszerét*.

A *peripatetikus iskolából* megemlítjük lesbosi *Theophrastust*, rhodosi *Eudemst*, ki erényül a jó és szép szeretetét, a kalogagathiát hirdette és lamsakosi *Stratót*, ki a fizikai kutatást sürgette s az isteni *voűc-t* is az anyagban rejlő, magától működő természeti erővel helyettesítette.

C) Harmadik korszak: A hanyatlás kora. 322 Kr. e.- 529 Zr. u.

1. A szkepticizmus: Pyrrhon. Ez nem a Sokrates cselekvő, igazságot kereső szkepticizmusa, kételkedése, hanem *minden filozófia elvetése*. *Meg oldhatatlanok problémáink, hagyjunk fel a filozófiával*, éljünk a józan ész szerint, – ezt tanította az elisi főpap, Pyrrhon (270 körül). A *pyrrhonistéik iskolája* a tökéletes szkepticizmus: Nincs az igazságnak kritériuma; a mit annak mondott Platon, Aristoteles, annak új kritériumra van szüksége. A tünemények igazak mint tünemények, de nem megbízhatók s a mögöttük rejlő noumenon megismerhetetlen, nem hatolhatunk be a lét titkaiba. Minden ismeretünk pusztá csalódás.

2. Az epikureusok. *Epikuros* (342-270), ez a szennytelén életű, az önmegtagadásig erényes, barátságos mester, Athenaeban a híres Kertben tanította filozófiáját, mely nem az igazság, hanem az *élet tudománya*, oly *écysia*-ja a

léleknek, melylyel eszünk a boldogsághoz vezérel. A filozófiai kutatás szerinte is meddő, tanítása így pozitív etikában megnyugodott szkepticizmus. Mint Aristipposnál, nála is a gyönyör a boldogság, ösztönszerűleg kerüljük a fájdalmat, keressük a gyönyört. A filozófus ám számol a következményekkel, s elszenvedi a pillanatnyi fájdalmat maradandóul) gyönyörért s kerül a pillanatnyi gyönyört maradandóbb fájdalomért, mert az igazi boldogság az egész élet egyenletes, állandó gyönyöre. A testieknél magasabbak a lelkiek. Főszabály a mértékletesség, továbbá az egyszerű élet, a gazdagságot a kevés szükséglet-ben látja. Az erény a szabadakarat és ész eredménye, minden cselekedet függ az ember ismeretétől és akaratótól. Ehhez szükségesek fizikai s szellemi ismeretek s ez az epikureus logika: a Kánon. Az atomok daimonio-okat taszítanak el s ezeket fogja fel az érzéklet: αἰσθησις, mely mindig igaz és ἄλογος – független az éstől. Ezeket dolgozza fel a képzelő' tehetség: πρόληψις. A kellemes, kellemetlen érzéklet az erkölcsiség forrása.

Kozmológiai felfogása egészen Demokritos atomelmélete.

Tanítását az utókor előtt a sztoikusok vádjai úgy tüntették fel, mint a bujaság, érzékiség filozófiáját, pedig csak pozitív etikában megnyugodott szkepticizmus; őt magát, mint az óljában elrejtező érzéki állapot, pedig csak Kertjében meghúzódó, tiszta életű, barátságos bölcs Epikur volt, ki rengeteg sokat írt össze s csendes örömben ölt híveivel.

3. A sztoikusok. A sztoikusoknak, ez ókori valóságos filozófia-felekezetnek alapítója Zenon (300 körül) citiumi kalmár, ki Athenaeában a Tarka Csarnokban (στοά ποικίλη) tartotta rideg erkölcsi fenséggel telt tanításait. Híveit a Csarnok, a Stoa után »stoikusok«-nak nevezték. Rendszerezője, terjesztője a legtöbb munkát írt görög filozófus: Chrysippos (280. szül.).

A sztoicizmus is életfilozófia. A boldogság: az erény azaz a férfiaság megvalósítása. Erény: a jó ismerete, bűn: a tévedés. Ismernünk kell az emberi ismeretet ezért s a mindenség és ember viszonyát:

A sztoikus pszichológia szerint az elme egész anyagát

az *érzékietek adjál*, melyet az *ész aztán formál* s így képezi a *részlegesek egybevetéséből az általános fogalmakat, az eszméket. Az érzéklet pedig a lélek módosulása (τύπωσις ἰν φωνή)*). melyet a *jelenség idéz elő*. S ez igen éleselméjű felfogása az érzékletnek. Kritériumul az *észbeli helyeslésnél* Zenon sem ad egyebet. Kritériumunk a *bizonyítás*, ez pedig annyira világos, hogy nem szorul meghatározásra. *A szkepticizmustól eljutott a józan észhez, mint kritériumhoz* (v. ö. Descartes a francia szkepticizmus után, a skót iskola Hume szkepticizmusa után).

A mindenség két tényezőből áll: *szenvedi* is anyag (*νλη πρότη*) s mely ezt formálja, a *cselekvő ész, az, istenség*. Ennek törvényei, a *teremtő törvények: λόγοι σπευματικοί*.

Ha isten a világ Esze, az *ésszerű élet* az etika törvénye. Fölve: »élj *összhangzásban a természettel*«, mely a Világosz törvényei szerint formálódik (*ομοιογενώς τη φύσει ζην*). Ez az *erény* és pedig a négy alaperény: erkölcsi belátás, vitézség, mérséklet, igazságosság. A bölcs egészen érzékletlen az indulatokkal s érzelmekkel szemben, ez az *apathia*, ép ily túlzott fejlődés eredménye a későbbi sztoikusok *kozmpolitizmusa*.

A római jellem komoly erkölcsi erejében s merevségében kitűnő talajra találtak e rideg erkölcsi elvek s a sztoikusok rideg erkölcsi fenségének példái.

Úgy az epikureizmus, mint a sztoicizmus eredetében szintén *szkepticizmus*, mely *józan életfilozófiában* nyugszik meg, amott a *természetes élet*, emitt a *józan ész* kritériumával – se jelenség a filozófia hanyatlása, a józan észhez menekülés, lemondás a filozófiáról.

4. Az új Akadémia szkepticizmusa. Az Akadémiát is meghódította az általános szkepticizmus és ennek a szkepticizmusnak legkiválóbb képviselői:

Arkesilaos, ki minden dolgok megfoghatatlanságát: az akatalepsiát hirdette és

Karneades a szkepszis leghíresebb képviselője az Akadémiában, ki elődje elvét követte, erős elemzés alávetvén minden kritériumot, állította, hogy *valódi bizonyosságról* szó

sem lehet, csak valószínűségről, melynek több, nevezetesen három fokozatát különböztette meg.

5. A római eklekticizmus. A római elmének önálló eredményei a filozófia történetében nincsenek. Praktikus felfogásuk, cselekvésre termett elméjük mindig idegenkedett az elvont spekulációktól. A mily kiválóak voltak mint államalkotók, s a mily kiválót alkottak a jog terén, annyira kevés hajlamuk volt az elvont elmélkedésre s a filozófiában tisztán a görögök utánzóí maradtak. De miután Görögország római provincia lett (168), a görög műveltséggel a görög filozófia is meghódítja Rómát, s ekkor az eklektikus római írónak, a kik közt első helyen áll Cicero, eredetiségük híján is el kell ismerni érdemeiket, hogy elterjesztették a görög elme elmélkedéseit. Különösen hódított a komoly erkölcsi felfogású rómaiak közt a sztoicizmus. Számptalan római lett sztoikus meggyőződésének áldozata a későbbi császárok sötét korában. De a római gyakorlati elme a sztoicizmusból is és egyáltalában mind az ez idei görög filozófiai iskolákból csak a természetének megfelelő gyakorlati értékű életfilozófiai tanításokat vette át, s a bennük lévő közös elemeket úgy a hogy egygyé olvasztva tette sajátjává, ezt nevezzük eklekticizmusnak, ilyen eklektikus író *Cicero* (*De officiis*, *De natura deorum*, *De divinatione*, *De legibus*. *De republica*), ki a legtöbbet tette az iránt, hogy honfitársaival a görög filozófiát megismertesse, továbbá *Seneca*, *Epiktetus*, *Marcus Aurelius*. Később az Akadémia is eklektikus lett.

6. Az alexandriai iskola vagy új-platonizmus. Látuk, mint rombolta le a *szepticismus* Platon, Aristoteles kritériumait s hatalmas alkotásaik nagy részét, egyesek a *természetes élethez*, mások a *józan észhez* fordultak kritériumért, de a metafizikai elmélkedésekkel általában felhagytak, az ily *filozófiát haszontalannak*, problémáit *megoldhatatlannak* tartották. A hány rendszert csak képzelni lehet, a görög filozófia megalkotta, kigondolta, de a szepticismus előtt egy sem állotta meg helyét. A filozófiából *életfilozófia* lett, gyakorlati tanácsadó; az elmélkedés kiveszett. Az ekkép

megtámadt és megzavart elme, mely századok munkáját látta kárbaveszni, rendszereket sorba dőlni, melyek nemcsak hogy egy lépéssel sem haladtak előre a problémák megoldásában, hanem kételkedést szültek ezek megoldásának lehetséges voltában is, a megingott elme csak a hitben talált menedéket – s ennek eredménye a neoplatonizmus, e valóságos filozófia.

Hogy ez azonban létrejöjjön, a görög szkepticizmusnak *Kelet misztikus világnézetével* kellett érintkeznie s ez megtörtént *Alexandriában*, a Ptolomaeusok híres Múzeumának és Könyvtárának városában. Itt érintkezve a *zsidóság mono-teizmusával*, született meg a szkepticizmusból ez a *misztikus tlieosophia, vallásfilozófia*, kapcsolatban megfelelő babonákkal (theurgia). A kételkedő s végre megnyugvó elme ez összes küzdelmeit *alexandriai iskola* néven nevezzük, benne a szkepticizmus, judaizmus, új-platonizmus. E fejlődés legfelsőbb csúcsa az *új-platonizmus*.

Előkészítői: tyanoi *Apollonius* (Kr. e. I. század), a pogány csodatevő, ki gadesi *Moderatusszd* és gerasai *Nicomachus*szal (150 Kr. e.), mint az *új pythagoreus iskola* feje, a dolgok első elvét a rendet, tökéletességet képező *egységben* és a tökéletlenséget, zavart okozó *pároosságban* látta. De ez *új pythagoreizmus* már *filozófiai vallás*, mely szerint a mozgató erő isten, a csillagok a látható istenek, szép a világ s tökéletes, Pythagoras s Apollonius a próféták, s erkölcs-tanuk az aszketizmus.

További előkészítője a *hellén judaizmus Aristobidosszal* s főleg *Philo-val* (33 Kr. e.-50 Kr. u.). Ez a néhány évvel Krisztus előtt született zsidó az ó-szövetség és a görög filozófusok, különösen Platonból alkotta meg sajátos *misztikus tlieosophia ját*. Isten az anyagtól elválasztott *megfoghatatlan* és *kimondhatatlan*: elvont, tulajdonítmánytalan lény. Közte és az anyag között közvetítő lények vannak. Az *Ige, λόγος* a világ öszeméje, az eszmék eszméje; a világ az Ige másolata. A bűn oka az anyag. Isten az Igével alkotta a világot. Kezdetben vala az Ige. Istenhez vezet az Ige, melynek

tiszta szemlélete az önkívülettel határos, felmagasztosult hit: az ő *extasisuk*.

Izrael Jehováját s Igéjét olvasztotta eg}be Platon »eszmék legáltalánosabb] á«-val s az eszmék tiszta szemléletével.

Az új-platonizmus Platonja:

7. Plotinos. A kereszténység rohamos terjedésével szemben új filozófiai vallást akar tenni a pogány vallások helyébe az alexandriai iskola új-platonizmusa. *Egy megfoghatatlan, hozzáférhetetlen isten iránt való rajongás (extasis), ez a vallás. Erkölcstana: felemelkedni az istenséghez a rajongásban.*

A misztikusság, homályosság e rendszerének alapvetője Ammonios Sakkas, alexandriai hordár; a rendszer megalkotója Plotinos.

Plotinos, ez a saját testiségéért piruló aszkéta, Platon dialektikájával jut el a *misztikus hármasegységhez*. Az érzéki világ csak tüneménye az *eszmeinek*, az eszmék világa az *isten létének egyik módja*. Az ész nem ismerheti meg az istenséget, mert véges nem ismerhet meg végtelent. Csak közvetlen (*παρουσία*) megjelenésében ismerhetjük meg, a *rajongásban (extasis)*. Ekkor a lélek beleolvad a végtelen Szellembé, melyből *kiáradt (emanatio)*. Ekkor a visszaemlékezés az eszmékre szemlélet lesz, megszabadulunk az érzékiség békítőitől. *A véges tehát ekkor végtelenné válik*. Isten *három hypostasis*, benne rejlő állományt foglal magában: 1. az *Egységet (το tv απλούν)*, mely a tökéletesség legfelsőbb foka, az eszmei szépség és a legfelsőbb jó, *πρώτον αγα&όν*, 2. az *Első Szellemet, τον νοον πρώτον*, a λολος-t, a mindentudó *világészt*, 3. a *Világ Lelkét (ψυχή)*, a mindent hajtó cselekvő értelmet. A világ tökéletes Egysége, a Világész s Világlélek – ez az alexandriai szentháromság, melyet sokszor összevetettek a keresztény vallásával (v. ö. Spinoza istenségével). Isten mint egység nem létezik, *de létezővé lett az egységből való emanáció által és a szelleméből való emanáció által, s ez az emanált lélek maga a világ megjelenésében*. Ez az új-platonizmus *panteizmusa*. Isten e mindenható erő, olyan

mint a nap, folyton árasztja melegét s nem veszít állományából. A *halál* az újjászületés Istenben, innen *aszkéziséuk*, ez »erkölcsi öngyilkosság«.

Követőinél: *Porphyriosnál*, de főleg *Jamblichosnál*, ki magát a világegyetem főpapjává tette meg, a *syriai iskolát* alkotja, egyházat alkot tanítása, szemben a kereszténységgel, *Jézus* tanításával, mely *Konstantinossal* elfoglalja a trónt, de hitehagyott *Juliánnal* az új-platonizmus lép helyre, hogy Julián után végkép letűnjék.

Az alexandriai iskola utolsó erőfeszítése, haláltusája az ókori filozófiának: Proklos.

8. Proklos, a görög filozófia vége. *Prolios* (412 K. u.) a világ-egyetem alexandriai főpapa, az orpheosi költeményeket s khald jóslatokat kinyilatkoztatásnak vévén *életei akart önteni a trónjukat vesztett régi istenekbe*. Olvassuk Aristotelest, az »értelem filozófusát«, utána Platónt, »az ész filozófusát«, utóbbi szentírásnak vette. A legfőbb jót *csak a hittel* ismerhetjük meg. És pedig *magunkban, elménkben* és a *kinyilatkoztatással* ismerjük meg. A legáltalánosabb és legegységesebb *fogalmak mind kifejezik az egész világegyetem rendszerét* (v. ö. Hegel ideológiája).

Utána alig akad egy pár jelentéktelen név, ezek közül aránylag kiválik *Simpliehis*, e legutolsó neo-platonista, ki Aristotelest magyarázta, *Macrobus* fenmaradt töredékeivel és a keresztény, római *Boëtius*, a sztoikus szellemben írt híres *De consolatione phihsopliiae* munkájával. S végre itt kell megemlítenünk a helytelenül Longinusnak tulajdonított, ismeretlen szerzőtől származó művet a *Fenségesről*, melyben a fenségest példákkal rajzolja, főleg a szónoklatra való tekintettel oly irányban, hogy a szónok ne érvekkel, hanem a fenségesnek önmagától és ellenállhatatlanul ható erejével győzze meg a hallgatóságot. A régi birodalom keresztény lesz és *Justinianus rendelete* bezárja a filozófiai iskolákat 529-ben, s így ez hivatalos évszáma az antik filozófia végének.

Proklos tehát az utolsó visszaverődő alkonypírja annak a hatalmas napnak, melyet a görög elmék filozófiájának nevezünk, s mely előtte ezer évvel kezdett derengeni Tha-

lesszel, deelőben ragyogott Sokrates, Platon, Aristoteles-szel s lehanyatlott, elbukott örökre a terjedő kereszténység áradatában. A görög filozófia harmadik korszaka tehát *általános hanyatlás*. A mint lehanyatlak az egész görög szellem, elveszti politikai szabadságát, függetlenségét, kifogy-nak a nagy művészek, *elmaradnak a nagy gondolkodók* is. Az ó-görög szellem haldoklása ez. A filozófiában is, először a *szkepticizmus* rontja le Platon, Aristoteles óriási alkotásait, aztán az *új-platonizmusban* a szkepticizmusba belefáradt, a filozófia problémáit megoldhatatlanoknak tartó elme a *hitben* találja menedékét s ez a *görög filozófia halála*.

9. Áttekintés a görög filozófián. A görög filozófia ezredéves fejlődés (640 K. e.-529 K. u.). Láttuk, hogy szakadt le a teológia emlőjéről, hogy vált ki a mitológiából *Thalésszel*, hogy törekszik először a külvilág, a jelenségek, a mindenség természetes, észszerű magyarázatára; a sokféle meddő metafizikai rendszer azonban kételkedést, szkepticizmust szül s *Protagoras*, a *szofisták* képviselik az első válságot. *Sokrates* új tárgyat ad a kutatásnak, az erkölcsi világban, a belső világban, *Platónnál*, *Aristotelesnél* legmagasabb fejlődését éri el e filozófia, utánuk mindent lerombol a már filozófiai, *dogmatikus szkepticizmus*, míg a tudásban megingott elme a hitben keres menekülést, *felhagy a filozófiával* s a filozófia a *teológia szolgálatába* szegődik újból, sőt *egészen beleolvad*.

Ezredéves *metafizikai* gondolkodás eredménye az, hogy visszatér, a honnan kiváltott: a *teológiához*. Nincs egyetlen pozitív eredménye sem, nincs egy biztos, egy eredeti ténye, kritériuma sincs – semmi, csak a vallástól nyert hite. A *véges nem ismerheti meg a végtelent*. Ez a lehangoló igazság kiált felénk ez egész fejlődés meddő tömkelegéből.

Örök eredménye azonban e filozófiának, hogy lerakta az emberi bölcselkedés alapformáit, hogy megalkotta a *logikát*, lényegében a tudományos *módszert* is, az *indukciót*, útját egyengette a mai értelemben vett *pszichológiainak*, *esztétikának* s megalapította az *etikát*, *politikát*.

III.

A KÖZÉPKORI KERESZTÉNY ÉS ARAB FILOZÓFIA.

1. A filozófia a teológia szolgálatában. A középkorban a filozófia valósággal *ancilla theologiae*. a teológia szolgálója. Csak a középkor vége felé, mikor az elme végre megunja a teológia bilincseit, iparkodik felszabadulni. A *gondolat felszabadulása* a filozófia újra elválása a teológiától. Az önálló gondolkodás, a gondolat szabadsága csak nagyon lassan ébredszik. Főleg erre leszünk figyelemmel. Odáig az eredmény számbavehetetlen s inkább csak történeti értékű. Ilyen:

2. A patrisztika. Ez alatt az *egyházi atyák* filozófiáját értjük, vagyis e cím alá foglaljuk össze azokat a filozófiai jellegű elmélkedéseket, a melyeket elszórva az egyházi atyáknál találunk. Ez tehát nem rendszeres tanítást, vagy iskolát jelent. *Gnosztikusoknak* is mondják őket, mint a kik, - miután az első úgynevezett »apostoli atyák«, az apostolok közvetlen tanítványai még egyáltalán nem filozofáltak, - először viszik be a hitbe (*πία τις*) a tudást (*γνώαις*). A fő gnosztikusok *Valentimis* († 160), *Clemens* (†211), *Origines* (f 254), ki *Az alapismeretekről* (*περί άρχων*) című munkában adja allegóriái alakban a keresztyén gnóvizst, filozófiát, és főleg *Szt Ágoston* (354-430), a *Confessiones* és a *De civitate Dei* (413-426) írója, mely utóbbi munka 22 könyvben tárgyal, mint címe is mondj a, az Isten birodalmáról.

E keresztyén filozófia a szent könyvek mellett Philot, Plotinost, de főleg Platónt is használta s ezeket többé-

kevésbé mintegy beleolvasztotta a keresztény felfogásba s a szerint volt inkább paganizáló vagy judaizáló gnoszticizmus. Istent tekintette a legfőbb jónak, legfőbb, teremő oknak, mint Igét (*λόγος*) s a legfőbb lénynek. Erkölcsi szempontból Isten szerelmét, a malasztot tekintette főelvnek, melyet ugyan szabadnak mondott, de a melyben ép úgy háttérbe szorult az egyéni szabadság, mint a társadalomról való felfogásban is, melyet a tekintélyre alapított, az egyén magánjoga.

3. A skolasztika, így hívjuk a középkori iskolákban (scholastica philosophia: iskolai filozófia) előadott filozófiát, mely a *dogmáknak a gondolkodó észszel való összeegyeztetésén* vesződött. E száraz, merőben elvont fogalomháborúk emlékei nem mutatnak fel semmi eredményt, csak visszariasztanak, de érdemük, hogy *előkészítették a gondolat felszabadítását*. A skolasztika volt az *elkerülhetetlen, közbeeső fejlődés fok*, mely a teológiából a pozitív kutatáshoz vezetett.

A *dogma*, a *tekintély*, később *Aristoteles* tekintélye volt a korlátlan és kérlelhetetlen úr, a józan észtt vele kellett összeegyeztetni. Az egyéni vélemény ezzel szemben *hevesi a*, mely pedig eredetileg ép az egyéni véleményt jelentette. A szó története képe a gondolkodás történetének.

Fő és legelkeseredettebb vitájuk a *nominalizmus* és *realizmus* kérdése volt. Váljon az általános fogalmak, az *universalis*ak merő *nevek* csak (nominalizmus), *flatus vocis*, vagy pedig, mint a realisták Platónnál tartották, objektív *valóságok* (universalis ante rem), melyek a dolgok előtt is léteztek. A vita Eoscellinus és Anselmus közt kezdődött. Abélard folytatta, középutat tartva *universalis in re*-jével. Sokféle-kép variálták s belekeverték a Szent Háromság névleges és valóságos létét s nem egy vértanúja lett e vitának.

A főbb skolasztikusok: *Johannes Scotus Erigena* (azaz Irlandban született), ki a IX. században Parisban, Oxfordban tanított, *De divisione naturae* munkájában az új-platoni emanáció-elméletet kapcsolta egybe a keresztény teremtés-felfogással. Minden Istentől támad (analysis, resolutio) és minden Istenbe tér vissza (reversio, deificatio), Isten a

főegység. Könyvét 1225-ben pápai Ítéletre elégették. Ő a gondolat első felszólalása a *tekintély ellen*.

Utána *Berengarius* s a nominalista *Roscellinus* említendő, ki utóbbi elvének energikus védelmében az ébredő gondolat vértanuja lesz (1120).

Ansehnus (1033-1109), canterburyi érsek *eredő ut intelligam* híres jelmondata szerint kiváló képviselője ennek a vallási elveket észokokkal bizonyító s a tudományt csak erre használó iskolának. A vallási elvek ily tudományos vizsgálata csak igenlő eredményre juthat, »mert ha tagadóra jutna, akkor ez a vizsgáló gondolkodás maga hibás és bűnös«. *Proslogiumában* (seu fides quaerens intellectum) a hit észszerű magyarázatára törekszik, *nem tekintélyvel*, hanem észokokkal, bizonyításokkal akar meggyőzni isten létéről, mert szerinte Isten a legnagyobb, a mit gondolhatunk, ha pedig csak gondolatban és nem valóságban is léteznék, akkor nála még nagyobb volna gondolható, a mi tudniillik valóságban is léteznék s azért, mint a legnagyobbnak, istennek, fogalmában a létnek is benne kell lennie.

A leghíresebb *Abélard* (1079-1142), ez a könnyűvérű, szenvedélyes bretagnei francia, korában a dialektika, ez iskolai vitakozó ékesszólás első mestere, ki nevét onnan kapta, hogy falta a tudományokat (= faló), kinek hallására Parisba, a skolaszticizmus ez Athenaejébe sereglik a világ, a pápa követeket küld, s ki mikor egymásután győzi le vitában kora első mestereit, úgy írhatt magáról: *Gum iam me solum in mundo superesse philosophum aestimarem . . .*, ki annyira elhíresült Héloise oly páratlanul odaadó szerelme folytán, hisz inkább ágyasa lesz, csakhogy pályájában akadályra ne legyen, – a nagy vitának e főhőse, a két elv kiegyeztetője (universalia in re) is a gondolat felszabadításának csak előkészítője. »Sic et non« (Igen és nem) és »Introductio in theologiam« főműveiben a *dogma észszerű magyarázatára törekszik*. »Scito te ipsum« erkölcsi munkájával első e téren, hangsúlyozva a *szándék* fontos szerepét, mely már magában is bűn lehet.

Albertus Magis (1193-1280), »Aristoteles majma«, a ki a skolasztikába Aristoteles tekintélyét igtatta be, átalakítván az aristotelesi filozófiát, az arab magyarázókat is tekintetbe véve, a keresztény dogma szellemében. Így a teológia mellett egy más fajta tekintély is jutott uralomra s innen kezdve a *keresztény felfogás kiegészítői* része *Aristoteles*, kit majdnem szentté avatnak, *csalhatatlan tekintély a szentírás mellett*. A nagy vitában Albertus Magnus úgy dönt, hogy az universaliáknak három fajtája van: universale ante rem az isteni értelemben, universale in re az egyesekben, mint egy a sokban, és universale post rem az egyesek után, a gondolkodás elvonásában.

Tanítványa *Aquinói Szt. Tamás* (1227-1274), az életében már *Doctor angelicus*-nak nevezett s halálára 50 évvel szentté avatott skolasztikus, a dogma és Aristoteles legtökéletesebb összeegyeztetője, egyike a legnagyobb szisztematikusoknak. Fő munkája: »Summa philosophiae de veritate ídei catholicae contra gentiles«. Méltán szent filozófus, a római egyház klasszikus, hivatalos filozófusa. XIII. Leo 1879-ben elrendelte, hogy filozófiája a katolikus iskolákban alapul használandó.

E nagy szisztematikus a természetes tudást, melyről a középkori felfogás azt tartotta, hogy Aristoteles adta legcsalhatatlanabb összefoglalását s melytől eltérni eretnek-ség lett volna, összeegyeztetni törekedett az egyház természetfölötti feltevéseivel. Az ellentétes dolgoknak ily mester-séges kapcsolatában rejlenek a rendszer fő hiányai. Az aristotelesi természetes fejlődés világfelfogása és a teremtés dogmája, a csodás isteni beavatkozás éles ellentétei mégis kirírnak a hatalmas rendszerből.

Az erkölcsi részben is megérzik ez, a hol a görögök négy főerényét: a bölcseséget, az igazságosságot, bátorságot és mérsékletet a három »teológiai« erénnyel: a hit, remény és szeretettel egészítette ki.

Érdekes, hogy a *szabadakaratot* észszerű cselekvéssel határozza meg, szerinte annyiban szabad az akarat, a mennyiben ilyen vagy olyan fajta képzetek felidézésével

megszabhatjuk elhatározásunkat. Egyáltalán az *értelmet* (*intellectus*) hirdette föelvnek.

Dans Scotus († 1303), a Mária szeplőtelen fogantatásának finom magyarázata és védelme miatt *Doctor subtilis*-nak nevezett angol francziskánus. szerint már a keresztény dogmák, a teremtés, a halhatatlanság *észszel be nem bizonyíthatók*. Aquinói Szt. Tamással szemben az *akaratot* (*voluntas*) tette meg föelvnek, nem az értelem határozza meg az akaratot, az akarat szabadon választhat s felette áll az értelemnek (*voluntas est superior intellectu*). Főműve a Petrus Lombardus Sententiáihoz, a dogmatika ez első rendszeréhez írott oxfordi Magyarázat (*Opus Oxoniense*).

Az egyházi atyák és skolasztikusok műveit *Migne* adta ki *Patrologiá*-jában

4. Az arab filozófia. Az arab filozófia (900-1200) *előkészítője* a reneszánsznak, a *gondolat felszabadításának*. Nem arab, hanem bevándorolt *zsidó* s keresztény mesterek hozzák be Aristotelest Alexandriából a kordovai kalifák udvarába s e filozófia az *alexandriai iskola Aristoteles-magyarázásainak csak keleti színű előadása*. A középkor sötét-ségében Andalusiában ég ez a fáklya és lassankint mind jobban bevilágít a skolasztika meddő vitáiba. Jellemzi az arab filozófiát Aristoteles magyarázása s természetvizsgálódásai. Hatása, hogy Aristoteles tekintélyét behozza a skolasztikába s előkészíti ezzel és természettudományi munkásságával a gondolat ébredését.

Megemlítendő: *Al-Kendi* Aristotelest fordító matematikus; *Al-Farabi*, Aristotelest magyarázó matematikus; a 100-nál több kötetet írt orvos, *Avicenna*; az optikai értekezéseiről nevezetes *Al-Hazen*; a matematikus, orvos és Aristotelest magyarázó filozófus, *Avempace*; a hírhedt és úgyszólván egész Európában népszerűvé vált filozófiai regénynek, a *Philosophus Autodidactas*nak írója, *Abu-bacer*; a filozófia ellen az okság törvényének egészen Hume-féle (Renan) czáfolatával kikelő *Algazel*, »az izlam fénye«; az Aristotelesről 3 Magyarázatot írt híres orvos, *Averroës*; s a

Fons vitae (Élet forrása) írója, az anyag- és alakról szubjektíve filozofáló *Avicebron*.

Itt említjük meg a zsidó filozófiát is, melynek legkiválóbb képviselője *Maimonides* (1135-1204) Kordovából, a ki *DhalaJath Al-Hajirin* (A tévelygők vezetője) című munkájában Aristotelesnek az araboktól magyarázott filozófiáját iparkodott összhangba hozni a judaizmussal.

5. A német miszticizmus. Míg a skolasztika az ószszel iparkodott megmagyarázni a vallást, addig a német misztikusok a vallást a képzelettel, az érzéssel kapcsolván össze, népies vallásfilozófiát teremtettek az iskolaival, a skolasztikáival szemben.

Eckhart mester (1260-1327) volt e miszticizmusnak, a »szív gnozisz«-ának alapvetője. Iskolájából említendők *Johann Fauler*, *Heinrich Suso* és *Johann Ruysbroek*. A későbbi miszticizmus kiváló műve a porosz *Thomas Hamerlen von Kempen* (porosz város), latinosan Thomas a Kempis s a magyar nyelvhasználatban Kempis Tamás (1380-1471) Ágoston-rendi szerzetes híres műve *Krisztus követéséről* (De Imitatione Christi. – 1474), mely vagy ötezer kiadást ért s magyarul is több fordításban.

6. Az önálló filozófiai gondolkodás első ébredése. A XIII. században kezdődik voltaképp az a fejlődés, melynek eredménye a gondolat felszabadítása Bacon s Descartesnál. Ez a filozófia ébredése. Most kezd általánosan ébredni a gondolat. Új világnézet kerekedik lassacsckán fölszínre. A túlvilágért rajongó vallás egyeduralmával szemben a földiekkel foglalkozó, a természeti erőkkal számoló, józan, pozitív világnézet kezd hódítani.

A XIII. század ébredő szellemének lángeszű képviselője: *Roger Bacon*. Szegény angol francziskánus, ki lenézte a skolasztikusokat az arabok és Aristoteles mellett, Kelemen pápa titkos kérelmére megírta *Opus Május*, *Opus Minus* és *Opus Tertium*-át, melyekkel messze túlszárnyalta korát. Méltán tartja *Whewell* problematikusnak e művek létét. Valóságos *Bacon Ferenc?* e Roger a XIII. században, kora legmélyebb, de egészen mellőzött gondolkodója. Mint 300

év múlva jövő névrokona elfordul a skolasztikusoktól és Aristoteles tekintélyétől. Látja, mik vezetik félre az elmét: veritatis offencicula: 1. fragilis et indignae auctoritatis exemplum – a tekintély, 2. consuetudinis diurnitas – a szokás, 3. vulgi sensus imperiti – érzékeink tökéletlensége, 4. propriae ignorantiae occultatio cum ostentatione sapientiae apparentis – tudatlanságunk elpalástolása. Igaz, hogy mint szerzetes a filozófia forrásának a szentírást tartja, de kiemeli a *kísérleti tudomány* háromszoros előjogát az elmélkedővel szemben, s az *alphabetum philosophiae*-t a *matematikában* találván, *Bacon Ferenczet* is felülmúlja, mint *Well* mondja.

Ez ébredő korban ez *egyszerű szerzetes* a *lángész intuítiójával* többet látott, mint 300 évvel később a *gondolat felszabadítója*, *Lord Bacon*, az előkelő kancellár, kinek annyi eszköz állott rendelkezésére.

Roger Bacon tehát, ha úgy fejezhetjük ki, a *gondolat felszabadításának megálmodója*.

Roger Bacont nem ismerték korában s iskolája sem volt. Sokkal nagyobb hatása volt korában *William Occam*-nak, kit éles elméje miatt *Doctor invincibilisnek* és mint a nominalista iskola alapítóját *Doctor singularisn*-ak, *Inceptor Venerabilisnak* neveztek († 1347). Ez angol francziskánus mérte a *halálos csapást a skolaszticizmusra*, véget vetett a *realizmusnak*, az általános fogalmak csak mint fogalmak léteznek. Minden tudás csak *megfigyelésen s tapasztalaton* épülhet. A *hittételeket nem lehet bizonyítani*. Elválasztotta a hitet a tudástól.

A tapasztalat s megfigyelésre hivatkozással *Lord Bacon*, *Hobbes*, *Locke*. Mill őse.

IV.

A RENESZÁNSZ FILOZÓFIÁJA. A TUDOMÁNYOK ÚJJÁSZÜLETÉSE.

1. A reneszánsz. A humanizmus. Konstantinápoly eleste (1453) vagyis török kézre jutása fontos fordulópontot jelez az emberi gondolkodás történetében. A konstantinápolyi görög tudósok a régi kódexszekkel a törökök elől Olaszországba menekülnek s a klaszikus antik írók művei innen terjednek el általuk egész Európában. Ezzel indul meg az *ókori irodalom és művészet újraéledése* s ennek kapcsán az *emberi szellemtől* az a hatalmas *megújódása*, melyet reneszánsznak nevezünk s mely végeredményben a *gondolatnak* a középkori felfogás nyugtató bilincseiből való teljes *felszabadulását* hozta létre. E fejlődés fokozatos, már a középkorban veszi kezdetét, úgy hogy e tekintetben a középkor és a reneszánsz közt nem állíthatunk fel elválasztó határt, s lassacskán haladva Bacon- és Descartesnál éri el tetőfokát.

A reneszánsz-szal új, szabadabb felfogás alakult a *természetről*, az *emberről* és az *emberi életről*. Ennek kezdetét is a középkorban kell keresnünk, de a reneszánsz-szal a természet és az emberi élet ez új felfogása oly gazdag, ismeretektől duzzadó lesz, hogy az egyházi felfogás korlátaiból kitör. Ledöntik a *Tekintélyt*, először a vallás terén, ez a *reformáció* (1517); a vallás szabadsága, a dogmák elvetése. Követi ezt a *gondolat szabadsága*, melyet nagyban előmozdít a *pozitív tudományok emelkedése*, a *felfedezései* s főleg a *könyvsajtó feltalálása*.

Hogy a reneszánsz Olaszországból indult ki, ahhoz a mondott okon kívül még az is hozzájárult, hogy mégis csak itt maradt a régi ókori világbirodalom hagyományainak legtöbb emléke s az olaszok úgy tekinthettek vissza rá, mint saját múltjuk dicsőségére, hisz a népkeveredés mellett is nagyobbrészt a régi rómaiak vére folyt ereikben, így Olaszországban alapjában véve sokkal jobb talaja volt e fejlődésnek mint másutt, például az északi államokban.

A sok apró olasz államocskában a folytonos politikai harcok különben is csak mind jobban kifejlesztették az *emberi egyéniség* szerepét, s míg a középkor vallásos és első sorban közérdeket tekintő felfogásában az emberi egyén messze háttérbe szorult, addig a reneszánsz a természet új felfogása mellett az embernek is új felfogását teremtette meg. Burkhardt mutatta ki, mint jött létre ekkor szükségképpen az olasz államocskákban az emberi egyéniség szabadabb fejlődése s hogy a reneszánsz e tekintetben valósággal felfedezte az embert mint egyént, a mi a középkor vallásos felfogásában úgyszólván beleolvadt, feloldódott a hívő egyház fogalmába.

Az ember felfedezése, – ezt értjük itt a *humanizmus* alatt. Ez nem csak klaszikus irodalmi, nyelvi fejlődés, hanem egész új életfelfogás, az az individualizmus, a mi a reneszánsz-ot jellemzi, mely visszaadta e téren az emberi egyénnek ősi jogait és főleg annak a szép emberi testnek természeti jogait, mely ellen a középkor askéta felfogása annyit vétkezett és mely fellázadván ez ellen, a legszebb virulásnak indult. Az emberi növény, – a hogy valaki mondotta – a legszebben virult a reneszánsz-ban.

2. Nicolaus Cusanus. Mielőtt a tulajdonképeni reneszánsz-filozófiára térnénk, e különös alakkal kell végeznünk, ki ott áll a középkor és az újkor határmesgyéjén, a teológia és önállásuló filozófia közt. Még a régi világból való, de belát az új világba. Életével a középkorba tartozik, a Savonarolák, az ébredező gondolat századába (XIV.), de gondolatai ide iktatják, az újkor élére.

Az új világfelfogás első embere Nicolaus Chrypffs, (1401-1464) a szülővárosáról, a Trier melletti Kuesről Nicolaus Cusanus-nak nevezett éles elméjű bíboros főpap, a pápa jó barátja, ki a boszorkányság ellen is kikelt, félőrülteknek mutatván ki az ily egyéneket.

A *De docta ignorantia* és egyéb munkáiban (*De conjecturis*) a megismerést vizsgálva, mely szerinte egységesítő és feldolgozó tevékenység, odajut, hogy az érzékiség adta benyomásokat, az érzéki képeket képzeletünk (phantasia) a képzetegységeket eszünk (ratio) foglalja mind nagyobb egységbe. Végre gondolkodásunk (intelligentia) szeretne mindent abszolút egységbe foglalni, de erre nem képes, mert csak különbségeket (alteritas), csak ellentéteket ismerhet meg gondolkodásunk. Így a gondolkodás legfelsőbb foka az, hogy megszűnik. Ide az abszolút egység helyére teszi már most misztikus felfogása az istent és pedig a Szt Háromságot, az Apával, a Fiúval jelezve az ellentéteket, melyek közt a Spiritus sanctus est nexus infinitus. A Szent Lélek maga a természet, a mozgó természet. A természet az istenségbeli egység kifejlése (explicatio, evolutio). Hogy történik ez, gondolkodásunknak megoldhatatlan. Ez a »*Docta ignorantia*«. *megismerésünk relativitása.*

De a részletekben még tovább megy. Gondolatban a dolgok osztását mindig folytathatom, de valósággal bizonyos résznél mindig megakad, mely ránk nézve már oszthatatlan. Ez oszthatatlan rész az *atom*. A mint a végnélküli osztás lehetetlen, úgy lehetetlen a végnélküli mozgás, mert a test környezetében ellenállást talál. A teljesen sima golyó sima lapon a mozgást állandóan folytatná, ha mi sem jönne közbe. A *tehetetlenség* gondolatának első alakja. Szerinte a világnak nem lehet *sem középpontja, sem széle*, mert akkor egy másik is volna s ez nem volna az egész világ. Akárhonnan legyen az ember, a földön, a napon, valamely csillagon, mindenütt *magát fogja középpontnak* tartani. Ha a föld nem a világ abszolút közepe, nem is lehet nyugalomban. Mozgását nem vesszük észre, mert

nincs abszolút szilárd tájékoztató pontunk. Úgy vagyunk, mint a ki a folyó vizén úszó hajóban sem a partot, sem a vizet nem látja.

Nicolaus Cusanus filozófiája a XV. századnak legkiválóbb gondolatalkotása. A középkori német misztikusok közül emelkedik ki, de az újkor hirdetője, az új világfelfogás első képviselője. A határolt, rendezett mindenség helyébe teszi a *határtalan, végtelen mindenséget, melynek nincs középpontja*. A tiszta, meglevő világséma helyébe nála lép a határtalanság mellett a *fejlődés* fogalma.

3. Az új világfelfogás. A középkor felfogása ugyanis a mindenségről Ptolomaeus csillagászati és Aristoteles filozófiai felfogásából állott. Ptolomaeus Alexandriában a II. században Kr. u. adta a geocentrikus világfelfogás kópét. A hold, a nap, a bolygók a világ nyugvó középpontját tevő föld körül keringenek. Mozgásaik rendellenességét a körpályán újabb apró körök, epicyclusok feltevésével magyarázták. Az aristotelesi felfogás (»A mindenségről«: *περί οὐρανοῦ*) a nyugvó földet, a sublunaris részt szembe helyezte az éggel, az istenek lakóhelyével. Az ég anyaga az aether, az első test. Az égben csak körmozgások lehetnek, mert ezek örökösek. A földön csak egyenes vonalú mozgás lehet s vagy a világ középpontja felé, lefelé, a mi így mozog, az nehéz, az a föld; vagy el a világ középpontjától, felfelé, ami így mozog, az könnyű, az tűz. A kettő közt a víz, a levegő. Ezek az elemek. Csak egy világ lehet, mert ha többet is képzelnénk, a nehéz elemeknek megint csak a középpontban kellene gyülekezniük. A hold, a nap, bolygók szilárd, de átlátszó sphaerákban keringenek a föld körül. Az álló csillagok öve a legfelsőbb, legkülsőbb, legtökéletesebb része a világnak; közvetlenül az istenség mozgatja, míg az alsó sphaerákat alsóbb szellemek mozgatják. Ez így elrendezett és határolt mindenség-rendszer nagyon megfelelt a középkori keresztény felfogásnak.

E szépen rendezett és határolt világkeret ellen az első hatalmas támadást ép Nicolaus Cusanus tette, mikor határtalan mindenséget tett helyébe, melyben a föld nem

középpont, s szintén mozog. Erős támadást intéztek utána Paracelsus és Telesio az aristotelesi felfogás ellen. De míg Nicolaus Cusanus is csak szakított a geocentrikus rendszerrel, addig Kopernikus a heliocentrikus rendszert tette a régi Ptolomaeus-féle geocentrikus, az aristotelesit kiegészítő világfelfogás helyébe.

Nicolaus Kopernikus (1473-1543) a lengyelországi német orvos-kanonok, a ki *De revolutionibus orbium coelestium* czimen kidolgozott csillagászati elméletének kinyomatását csak tanítványa Joachim Rheticus rábeszélésére és előleges ismertetésére engedte meg s ki e munkája első nyomtatott példányát már szelűtötten, öntudatát veszve kapta kézhez a halottas ágyon, a bonyolult epicyclosok helyett a természet egyszerűségét keresve és abból indulva ki, hogy a föld mozgását mi nem vehetjük észre, *az új világfelfogás megalapítója lesz*, mely szerint a nap a középponti test, mely körül a föld s a többi bolygók forognak.

Ez, a világfelfogás felszabadítása volt az egyházi dogmáktól. Nem hiába beszélnek »szabad szellem«-ről az új felfogás emberei. Kepler is »animus liber«-t emleget, Galilei is »ingegno liberó«-t. A »De revolutionibus« a pápai indexre is került (»míg megjavíthatnék«). Csak kétszáz évvel később törölték. Ép oly felszabadítása ez a világfelfogásnak a középkori vallási felfogás bilincseiből, mint a milyet a gondolkodás többi területén is fogunk tapasztalni. Az asztrológia reformátora ép oly reformátora volt egész világfelfogásunknak, akár a vallási felfogás reformátorai a vallásnak.

Kopernikust kiegészítette a dán *Tycho Brake*, a ki különben Kopernikus ellen foglalt állást, az *Üstökösökről* szóló vizsgálataival, melyek a szilárd sphaerák léteben való hitnek véget vetettek. Az üstökösök átjárnak ezeken a sphaerákon, így ezek nem léteznek. Továbbá az olasz *Giordano Bruno* a 8-ik sphaerával, az álló csillagok övével határolt, véges, Kopernikus-főle egyetem helyébe, az álló csillagokat a mienkhez hasonló naprendszereknek véve, a naprendszerek *végtelen* mindenségét tette. Mindezt kiegészi-

tette a német *Johannes Kepler* (1571-1630), a régtől fogva oly tökéletesnek tartott körpálya helyébe az ellipszist téve, a bolygók keringéséről szóló híres hármas törvényével (*Nova Astronomia seu Physica coelestis* 1602). A szenvedélyes kopernikánus Bruno mellett, ki vértanúságot is szenvedett, *Galileo Galilei* említendő, ki szintén majdnem úgy járt, a római inquisitio előtt ünnepélyesen meg kellett tagadnia Kopernikus tanítását a föld keringéséről. Állítólag azután kiáltott volna fel: *epur si muove!* (és mégis mozog).

4. A gondolat felszabadulása Olaszországban. A mint az egész reneszánsz innen indul ki, úgy az első kísérleteket is itt találjuk az iránt, hogy a teológiától elkülönítsék a filozófiát s első sorban a pszichológiát és az etikát. Csakhamar azonban fellép a reakció az új irányú, protestáns gondolkodással szemben. Szerveződik az Inquisitio. Számkivetés és vértanúság az új útra térő gondolkodók osztályrésze s ennek daczára nagy a része Olaszországnak a gondolat felszabadításában.

5. A pszichológia, etika és politika felszabadulása. A reneszánsz filozófiájának megindítója *Pietro Pomponazzi*, a filozófia paduai, később bolognai tanára *A lélek halhatatlanságáról* (*De immortalitate animi*. 1516.) című munkácskájával, melyet az Inquisitio Velenczében elégetett s valószínűleg szerzőjével is ez történik, ha Bembo bíboros, a pápa barátja, nem jó embere. Hangsúlyozva Aristoteles törvényszerű, fokozatos fejlődését, mely szerint nincs ugrás a természetben s hogy a legmagasabb gondolkodás sem lehet független a természeti feltételektől és mindig feltételezi az érzékek útján szerzett képzeteket, oda jut, hogy a lélek aristotelesi meghatározása a test formájának, vagy »tökéletes valóságá«-nak. *nem is teszi lehetővé a lélek önálló létezésének felvételét.*

Alkalmazva ezt az erkölcsiekre, úgy találja, hogy, ha a halál utáni jutalmazás és büntetés nem jön tekintetbe, az etikai fejlődés csak tökéletesebb lesz, mert *magában fogja czélját és értékét találni* Az erény jutalma az erény, és a bűn büntetése a bűn.

A halhatatlanság kérdését *megoldhatatlan problémának* (probléma neutrum) mondja. A benne való hitet használja fel ám a törvényhozó, mint nevelő motívumot, de a filozófusnak minden félelem és remény nélkül kutatnia kell az igazat. *Akaratunk* ragaszkodhatik a hithez, a mit eszünk be nem bizonyíthat. A filozófus olyan mint Prometheus, isteni titkokat kutat s szüntelenül nyugtalan gondolatok marczangolják.

Egy másik munkájában a *Varázslatról* szól s természetes magyarázatokat keres. Egy harmadik munkájában az *isteni praedestinatio és az emberi akarat összefüggését* vizsgálva, ezt is *megoldhatatlan problémának* jelenti ki.

A bolognai tanár mellett, noha egészen más irányban, ugyancsak az újjászületés filozófusa a firenzei államférfi, *Nicola Machiavelli* (1469-1527), kora legkiválóbb diplomataja, kinek így bő alkalma volt megfigyelni az embereket és különösen az akkori, cselszövésről, ármányról, gyilkosságról és méregkeverésről híres olasz udvarokat, a mi félreismerhetetlen sötét vonást hagyott egész filozófiáján. A *fejedelem* (II principe) és Livius első 10 könyvéről szóló *Értekezéseiben* (Discorsi) a reneszánsz emberének az antik nagyság láttára a jövődő nagyság, erő iránt támadt az a lelkesedése szól, mely Michel Angelo márvány alakjait teremtette. Olaszország nagysága, egysége lebeg szemei előtt. A nagyság, az erő, az egészség lelkesedése vezeti, a középkori nyomorúságok után. Az államforma mindegy, noha mindig inkább republikánus. A jó, rossz cselekedet is e szempontból mindegy. Ha az állam érdeke kívánja, a fejedelem tegye meg a rosszat, az igazágtalant is, a borzasztót is, vagy, ha nem meri, legyen magánember, de ne fejedelem. A politika nála *cselszövés, küzdelem a hatalomért*. Az állam jólétének, szabadságának célja *szentesíti nála a legsötétebb eszközöket*. Ez az államférfi Machiavelli-féle etikája, ez a *machiavellizmus*.

Az erő, az egészség lelkesedése jegyében támadja meg a kicsinyest, a tunyát, a félénket, a középkori nevelést, a *vallást*, mely csak önmegtágadásra és világmegvetésre nevelt,

míg a régiek vallása, nevelése hősöket nevelt. A vallás is eszköz legyen a törvényhozó kezében, a nép jó erkölcsének, egységének biztos alapja. Ezért védje meg a fejedelem, még ha tévedésnek is tekinti.

Az ember befolyhat sorsa intézésére, a *sors* csak ott úr, a hol ellenállást nem talál. Találó megfigyelése, hogy a vallási és politikai intézmények és alkotmányok időnkint szükségképen megújulnak »*elvükre való visszavezetés*«, t. i. eredeti alapelveikre való visszatérés által, ezt felettébb kiemeli, de a példák között nem említi kora legtalálóbb példáját, a reformációt.

Ő volt a *tudományos politika és az összehasonlító etika, megalapítója*, a ki mind a kettőt kivonva a teológia köréből, önállósította.

6. A tapasztalat fontosságának felismerése: az olasz természetfilozófia. Cusanus után *Paracelsus* (Philosophus Aureolus Theophrastus Bombastus Paracelsus von Hohenheim. 1493 – 1541), ki a kémiával akarta az orvostudományt reformálni, volt az első, a ki az aristotelesi világfelfogás ellen kikelt s a természet megismerését hangsúlyozta. Szerinte a filozófia a *természet ismerete*.

A világot, a makrokozmoszt, az emberhez hasonló mikrokozmosznak tekintette, mely az istentől teremtett prima materiából, mint csirából fejlődik. Az ember is ugyanazokból az elemekből áll mint a mindenség: tűz, levegő, víz, föld. Ez elemek különbsége pedig hasadás, kiválás útján keletkezett volna a prima materiából, az ősananyagból.

Utána az olaszoknál egész *természetkutató iskola* támadt, mely a természet vizsgálata alapján kelt ki a hagyományos Aristoteles ellen.

Cardanus (1501-1576) milánói orvos természetfelfogásában két tényezőt ismer, a szenvedő anyagot (a három hideg és nedves elemet) és az ezt formáló, cselekvő világlelket, mely mindent áthat s egyesít és mely mint hő, fény jelentkezik. Vonzás, taszítás a mozgás okai, magasabb lényekben szerelem és gyűlölet.

Az iskola programmszerzője, methodologusa, ki a tapasztalat jelszavát írja a mozgalom zászlajára, a dél olaszországi, cosenzai *Bernardino Telesio* (1508-1588), a ki Akadémiát is alapított s kinek oly nagy hatása volt, hogy egész Olaszországban vitatkoztak tanításai felett. *De verum natura* (1565-87) munkájában abból indul ki, hogy a természetet eddig eszükkel akarták megmagyarázni, pedig csak az érzéki tapasztalásból lehet. Non racione, sed sensu! A természet megismerése forrásául *egyedül a tapasztalatot* jelöli ki. A tapasztalatot vezessen, ne a tekintély.

A részletekben Aristoteles anyag és alakja helyébe az *anyagot és erőt* teszi. Az anyagot kétféle erő formálja, a kiterjesztő *meleg* és az összehúzó *hideg*. Innen az anyag különféle alakja. A meleg középpontja a nap, a hideg a föld. Az égi testek saját természetük szerint mozognak, és pedig fentartásuk ösztönének megfelelően.

Az örömnél a lélek kiterjed, a lehangoltságnál összehúzódik. A lélek székhelye az agyvelő üregei. Minden ismeret, felfogás tulajdonképen *érzés*. Ha valami mozgás keletkezik elménkben, később ez ismét felelevenedhetik, a mennyiben kialakul a megszokás azt a mozgást újra felvenni. Az ily megszokott ismételt mozgással összekötött ismeret az *emlékezés*. Hasonló részletet látva kiegészítjük. A tüzet, hacsak világítani látjuk is, kiegészítjük a hó, a pusztító erő képzetével. A töredékekben adottnak egészben való felfogásában rejlik az *értelem* (intelligere), a mit inkább emlékezés-félének szeretne nevezni. A legmagasabb, a leg-tökéletesebb ismeret sem egyéb, mint egészben ismert dolog hasonlóságával a dolgok ismeretlen tulajdonságait, feltételeit felfedezni. A teljesen ismeretlent nem ismerhetjük meg. Mindig kell valami érintkező pont, valami kapcsoló szem valami adottal érzékeinek és emlékezetünk számára, mely utóbbi nem egyéb, mint érzékiségünk folytatása. A következtetés csak az ismert egész hasonlósága alapján a hiányzó tulajdonságok felismerése. A tiszta logika, matematika is az érzéki felfogásból keletkezik. Hogy az egész nagyobb a résznél, ennek példáit is az érzéki felfogás adja.

Megismerésünket tehát nem választhatjuk ketté. Egyből áll és pedig az érzékek által felfogott tárgyak hasonlóságviszonyán vagy több nagyon összetett hasonlóságviszonyán alapszik és azért teljesen *érzéki felfogás*. Az érzékelt dolgoknak hasonlóságát és különbségét is felfogjuk; a mi hasonló hatást keltett, azt ugyanannak, a mi különböző hatást keltett, azt különböző dolognak.

A lélek a több jó közül mindig azt választja, a mi önfentartásának legmegfelelőbb, innen a javak értéke és az *önfentartó természeti tevékenység* közvetlen gyönyörérettel kapcsolatos. Az ismeret is csak az önfentartás eszköze. A kölcsönhatás egymással kényelmesen élhetni, alapja a társadalmi érényeknek, a humanitásnak.

Telesio érdeme annak felismerése, hogy a *tapasztalat* a természet megismerésének egyetlen forrása. Ebben Bacon előfutója. Nagy érdeme, hogy az *anyag, ero* fogalmával a természettudomány alapfogalmait alkotta meg. Eőrdeme azonban, hogy a természet vizsgálatát felszabadította a vallási felfogás békóiból, a modern *természettudomány* alapját vetette meg.

Francesco Patrizzi (Nova de universis philosophia. 1591) az új-platonizmus képviselője, keverve Telesio gondolataival. Az *isten* *ősfényből*, a abban minden csiraszerűen benne foglaltatik, származtatott mindent. Ez ősfény háromból áll: az unomniából (egy és minden), az egységből, az életből és a szellemből.

De legnagyobb alakja e természetiskolának és legmagasztosabb alakja az egész kornak a gondolatfelszabadítás vértanúja: *Giordano Bruno* (1548-1600), e költői szárnyalású, forrongó lelkületű és oly tragikus jellemű délolaszországi (Nola) lángész, kiben a reneszánsz buja gondolatárja forrt. Ez a misztikus, heroikus poéta-lélek már tizenhat éves korában domokos csuhát ölt, kolostorba zárkózik. Mint igazi költői véralkat a hangulatok embere, a határtalan lelkesedős s a levertség ellentétes állapotai közt hullámlázik szüntelen. *Hősies hangulatok* (De gl'heroici furori) címen egész verskötete maradt fenn, melyben a gondolati

lira (De immenso) kiváló alkotásai mellett a szenvedély, a szerelem érzéki tüze lángol. Maga monda, hogy a Kaukázus hava se hűthetné le belsejét. Mély vallásossága daczára csakhamar nekitámad a dogmáknak, Aristotelesnek, leveti a csuhát, megszökik s eleinte Felső-Olaszországot kóborolja össze, majd az Alpokon át Genfbe megy, innen Párizsba, Londonba, Németország városaiba. Tanít a Sorbonneban, az oxfordi és több német egyetemen. Fél Európát így bejárván s mindenütt tanítván, Európa egyetemeiről szerencsétlenségére visszamegy Olaszországba egy velencei nemesi házhoz s itt tanítványa adja fel az inquisitiónak. Mintha magáról szólna, mikor a hősiest embert a fényes lángba röpülő pillangóhoz hasonlítja, hogy t. i. a hősiest ember tudja a veszedelmet s a fájdalmat, de tudja azt is, hogy ez csak korlátolt érzéki értelemben rossz és nem az örökkévalóság szempontjából (nel L'occhio de L'eternitate). Hót évig sínylik a börtönben. Velencében rnár-már kiszabadulna, ekkor a római inquisitio rabja lesz, mely 1600 febr. 17-én a Virágmezőn (Campo di flora) máglyára hurczolja, hol hősként, szó nélkül hal meg. Porát a szeleknek szórták, de halála helyén az egész művelt világ adakozásából emelt szobra örökíti meg a gondolat felszabadításának nagy vértanuját. Mintha magáról mondta volna, a mit a hős férfiről mond, hogy merészen sajkába ül s csakhamar az óceán végtelenségén lebeg. Vágyaink tárgya is végtelen. Innen az örök küzdelem a véges természettel. De boldogít a tudat, hogy nemes tűz lobbant lángra s ha megbontotta is maga körül a harmóniát, hadd lobogjon, mert az akaratot mindig valami vágy, szerelem vezeti, de ez a szerelem olyan valamire is irányulhat, a mi egyéni véges létünket messze magasra túlszárnyalja ...

Bruno filozófiája a reneszánsz legnagyobb gondolatterméke, egész új felfogás, a mely Ousanus, Telesio s Kopernikus gondolataiból forrt össze hatalmas, prófétaszerű egységbe, sok tekintetben messze századokat előzve meg.

A reneszánsz legnagyobb filozófusánál Kopernikus új világfelfogása filozófiailag kifejtve s lényegesen megtoldva

jelenik meg. Látóhatárunk a szerint változik, a hogy álláspontunk változik. E szerint bármilyen helyet, a hol vagyok, vagy a hová gondolom magamat, középpontnak tekinthetek. Ezért minden helymeghatározás relatív, a milyenek lent, fent, zenith, nadir. *A hely relativitásával* kapcsolatos a *mozgás relativitása* és az *idő relativitása*. Könnyű, nehéz is csak egy égi testre vonatkoznak. A részek önfentartó ösztönnel keresik az egészet. Kopernikusszal szemben kimondja, hogy a földre lehulló testek nem függőlegesen, hanem ferdén, kissé nyugatra esnek. A természet mindig hasonló önmagához (*indifferenza della natura*). Ezért fel kell tételeznünk, hogy naprendszerünkhöz hasonlóak vannak tovább is, tehát az *álló csillagok bolygók környezte napok*. S itt tér el Kopernikustól, a ki az álló csillagokat még a régi felfogás szerint a mindenséget bezáró nyolczadik sphaerában elhelyezetteknek tartotta. Kopernikus itt megállott. Bruno szerint itt nem állhatunk meg. *Ha érzéki felfogásunk határa ez, abból nem következik, hogy a mindenség hatéira legyen.* A hogy lerontotta a régi saját helyükre iparkodó elemek elméletét, az égi és sublunaris világot, úgy rontja le a sphaerák elméletét is. Kimutatja, hogy a sphaerákbeli hit szorosán kapcsolatos a föld abszolút középpontnak vételével.

Nincsenek sphaeraszellemekek. *Az égi testekben magukban rejlik az őket hajtó erő.* A mozgás, az élet forrása minden égi testben magában rejlik. Tycho Brache, mondja, az üstökösökről szóló vizsgálataival a szilárd sphaerarétegeknek véget vetett. Az üstökösök átjárnak ezeken a sphaerákon. Miért is legyen itt vége a világnak? Az istenség végtelen, hogy lehetne akkor a mindenség, a mely az istenség lényének kifejlett alakja, véges? *A mindenségnek végtelenségnek kell lennie* – s ez a fontos toldalék Kopernikus véges, a nyolczadik sphaerával határolt világegyeteméhez, módosítva e sphaerát az *álló csillagok, e naprendszerek végtelenségére*. A végtelenség költészete is megihlette Brúnót több szonettben.

Első filozófiai műveiben Platon nyomán indulva (De umbris idearum) megismerésünk és a világnak legmagasabb

egységét, nem mint elvont gondolatot, hanem a *valóságos. törvényszerű összefüggés elvét* keresi s ezt az istenségben találja. *Az okról, az elvről és az egységről* (Delia causa, del principio ed uno) és *A végtelen mindenségről és a világokról* (Del infinito universo e mondi) című fő műveiben a reneszánsz poéta emberének buja, színes nyelvén tanítja, hogy az *egész mindenség*, mely szoros összefüggésben van, *egysége, oka, mozgatója* az a *cselekvő világlélek*, az *istenség*, melynél nagyobbat nem gondolhatunk s melynél megáll a gondolat.

E végtelen elvnek kifejtése csak a világ, ezért végtelennek is kell lennie, mert *végtelen oknak okozata is kell hogy végtelen legyen.*

Ez okozattal szemben *ok* a világlélek, de egyszersmind *végtelen egysége* a mindenségnek. Az istenség ott van mindenütt, saját belsőkben is, lelkünk lelke, a hogy az egész természet lelke. Est Deus in nobis. Megvan az egészben és minden részében (Anima tota in toto et qualibet in totius parte).

Ez a *mozgás elve*, a *mozgásösztön*, az *életösztön*, az *akarata*, ez hajtja a világot, mindent saját *önfentartására s fejlődésére*. így köti össze a teleológiát a mechanikával az *előrelátó, cselekvő természetben* (la provida natura).

A cselekvő világlélek (la divina efficacia), az istenség tehát oka a mindenségnek, benne rejlő fentartó egysége és mozgatója. Platon, Aristoteles anyagát, alakját erősen támadja s ezek helyett nála anyagot s világlelket, erőt, istenséget találunk. Szól az *anyag fenmaradásáról*. A szemből szár, ebből kalász, ebből kenyér, ebből chylus, ebből vér, ebből csira, ebből magzat, ebből ember, ebből tetem, ebből meg föld lesz. Ez az anyag örökös *átváltozása*. A mesterség összeállítással hozza létre az új alakokat, a természet a *benne levő hajlam kifejlesztésével* s ez a bonyolult jelenség a természetben. *Lelkes és alakított* minden létező. Az anyag lényegében egyféle (una originale ed univerzale sustanza), átváltozásait a *mozgás* hozza létre.

Az összes ellentétek, különbségek azonban egységbe és harmóniába olvadnak a legfőbb lényben. Órák, száza-

dok, hangya, ember közötti különbségek elenyésznek a végtelenhez képest. Ennek csak *negatív* fogalmát adhatjuk. *Ismeretünk relativitása* cserben hagy itt, íme Cusanus docta ignorantia-ja. Mindent ismerni annyit jelent, mint egységesíteni. A legmagasabb egységesítéshez jutva azonban megáll a gondolat. *Ez az istenség, a végtelen ok, mozgató elv s egység.* Az ellentétek minimuma, maximuma fokozatos soron át egymáshoz vezet s így értjük meg, hogy pusztulás, szenvedés, bomlás nem éri a valóságos anyagot, csak az érzéki világot. Az örökké létező szempontjából mindez semmivé tűnik. Az egész összefüggést tekintve, mindez harmóniába olvad fel.

Utolsó munkáiban, a Frankfurtban megjelent latin tanítóverseiben (*De immenso*, különösen az atomról szól: *De triplici minimo*) mindezt *atom*, *minimum* vagy *mónasz-elméletével* egészítette ki. Az oszthatatlan részecske az atom, a minimum, a mónasz. »Est minimum, cuius pars nulla est, prima quod est pars.« Ez azonban nála nemcsak anyag, hanem cselekvő erő, lélek, akarat, benne a hajlam. Az Isten, a Mindenség: a mónaszok mónasza. Az Isten így a lelkek lelke. Leibniz a mónaszokat tőle szedte. Schelling is sokat köszön neki. A Lessing- s Kant-féle örökös törekvés a tökéletesebbre is megvan nála.

Fő érdeme azonban, hogy világfelfogásunkba belehozta a *végtelenség* fogalmát, a naprendszerünkhöz hasonló rendszerek végtelen tengerének gondolatát, az *anyagnak* és a benne rejlő *mozgató erőnek*, az *anyag fenmaradásának*, *alakváltozásának* világos fogalmazásával napjaink *természettudományainak rakta le alapjait*, a *hely*, *mozgás*, *idő relativitását*, *megismerésünk relativitásával* együtt hangsúlyozva csak még jobban tökéletesítette általános világ felfogásunkat. Mind ez új felfogásával messze túlszárnyalta korát, mely nem értette meg s vértanút csinált belőle. A gondolat felszabadításának legnagyobb alakja, ki egész új világfelfogást tesz a régi helyébe, igaz, hogy jeles kortársa Koper-nikus alapján, de maga egészíti ki s világítja meg a részletekben számos új gondolattal s új felfogással.

Szinten lelkes telesianus s erös ellensége a régi ari-
stotelesi felfogásnak a kalábriai dömés barát, *Tommaso Cam-
panella* (1568-1639), a ki magas szárnyalású filozófiai
verseket is ír s a kit szabadszelleme írásai miatt eretnekké
kiáltottak ki s többször kínpadra hurczoltak. Vagy huszon-
hét évig synylett a tömlöczben s itt írta műveinek leg-
javát. Főművei *Apologia pro Galileo* (Francofurti 1622),
G-alilei védelme, *Philosophia sensibus demonstrates*, *Reális
philosophia* (1623), *Universalis philosophia seu Metaphysica*
(Parisiis 1638), és *Civitas solis* államregénye.

Telesioval hisz a két világerőben, a kiterjesztő meleg-
ben, székhelye a nap mint *centrum amoris* és az összehúzó
hidegben, székhelye a föld, mint *centrum odii*. *Animisztikus*
felfogása az egész természetet lelkessé teszi, hogy volna
különbön felfogható a dolgok kölcsönhatása, vonzása, ha
egymást meg nem értenék. Elemek összehatásából nem
állhat első érzéki felfogás. Az ily új képesség semmiből
való teremtés volna, az anyagi elemekből előállott érzés
olyan volna mint testetlen dologból előállott test. Minden
dolog tehát *lelkes*.

Metafizikájában már most a dolgok alap tulajdonságai
a hatás, az ismerés és akarás: *posse, cognoscere, velle*. Min-
den létező nyilatkozik mint erő, tudás és *vágy*: *potentia*.
sapientia, amor. így hozza ki a létezőnek, az istenségnek
proprietiáit, primalitásait: Mindenhatóság, Mindentudóság
és Mindenek szerelme. Nem külső hatásával, hanem lételé-
vel (*essentiando, non exterius agendo*) munkál az istenség
mindenben.

Létezni már most első sorban hatni tudni, érvénye-
sülni, ez az erő nyilvánulása. Az *erő az önfentartásra törek-
szik*. Tisztán látjuk ez önfentartási ösztönt az állatokban,
de benne rejlik a természet minden dolgában.

A *tudás* sem alakult később, megvan mindenben,
csak hogy rejtett alakban (*notio abdita innata*), sőt minden
ily tudás voltaképen magáról-tudás (*intellectio abdita*). Az
önfentartással szoroson kapcsolatos a más dolgok tudása s
ez zavarja a magáról-tudást. Tudásom tényében nem

csalódhatom, ha felfogásom módja hibás is. Szt. Ágostonra hivatkozik: »Rám nézve a legbizonyosabb mindenből, hogy ön vagyok. Még ha tagadod is, hogy létezem és azt mondd, hogy csalódom, ép ez által vallod be, hogy vagyok; mert nem csalódhatom, ha nem vagyok.« Ez Descartes-nál az újkori filozófia kiinduló pontja. Íme, megtaláljuk már Szt. Ágostonnál, többé-kevésbé Cusanusnál, Montaignenál, Charronnál, Sancheznól és Campanellánál. Oampanella rejtett tudása afféle potenciális tudás. A különféle változások mindig másokká alakítanak bennünket s ez nagyon megzavarja lényünk egységét s megakadályozza magunk ismeretét.

Az erő és tudás mellett eredeti, hatalmas vágy is rejlik mindenkben. Ez is szoros kapcsolatban az önfentartással. Hogy magát fentartsa, törekszik minden a világságra, a melegre, ez az örök vágy, ez az *örök szeretet* (amor). A maga-mozgató erő minden mást mozgatni akar, a maga-ismerő tudás minden mást tudni akar, a magát szerető szeretet is minden mást szeretni akar.

Így az egész mindenségben hatalmas vágy hajt mindent rejtett, nem tudatos önfentartási ösztönének irányában. A mindenség szeret, gyűlöl, vágyódik és irtózik. A növény is mozgás nélküli állat, szája a gyökér. A csillagok a nap, mint a sympathy középpontja körül forognak. A tér is maga-növelésére, teltségére tör (horror vacui). A mindeket hajtó önfentartó vágyban egybe látszik olvadni Campanellánál az erő, a tudás.

A hatalmas vágnak, az örök szeretetnek is megvan a rejtett alakja (amor abditus). A szeretet első sorban szereti önmagát s létének fentartására tör. E célra vezető, követendő szabály az *erény*. A mi a társadalomra a törvény, az az egyesre az erény. A létfentartás hatalmas czélját négyfélekép érhetjük el: magunk fentartása által, az élet folytatása által gyermekekben, ha hírnevet, dicsőséget hagyunk hátra és az örök élet által Istenben.

A szeretet nemcsak magát szereti, nemcsak léte fentartására tör, hanem visszavágyódik léte ős forrásához,

magához az Istenhez. Ez a szeretet a végtelen lét iránt, ez a *vallás*. Ennek is megvan a rejtett alakja (religio abdita). A *belső, eredeti vallás* nem csatlakozhatik, csak a tényleges vallások (religiones superadditae). Ezért volt szükség a kijelentésre.

Etikájában a *fenlöltséget* (sublimitas) teszi az erények élére, a mely a legrémítőbb kínzásoktól, a hosszú keserves börtöntől sem retten vissza, hogy megtagadja önmagát. Politikájában Machiavellivel szemben, a kit a gonoszság képviselőjének tart (Atheismus triumph atus 1636.), a miért a vallást politikai eszköznek és terméknek tekinti, teokratikus világbirodalmat tesz ideálnak, élén a pápával az összes keresztény államok felett. Spanyolország az új világrészeket is meghódítaná az egyháznak s a »legkeresztényebb« franczia király Európa eretnekeit győznél le.

Civitas Solis államregényében, mire a példát a reneszánsz-kor elején Platon eszményi állama nyomán Morus Tamás adja meg, kinek példájára indul Campanella is, a hogy maga is bevallja, a jövő államát rajzolja, melyről fogságában álmodozott. Kommunisztikus rendszer, melyben az önszeretetet (amor proprius) el akarja fojtani s a közszeretetet (amor communitatis) a legnagyobb mértékben kifejleszteni s melyben a filozófia és a természettudományok urakodnak. A legfőbb államhatalom a főpap vagy a metafizikus, a Sol. Három segédje Campanella három filozófiai elve: a hatalom, a bölcsesség, szerelem szerint a következő hatáskörben intézkedik. Az első a hadügy, honvédelem, közbiztonság. A második a közművelődés, nevelés, oktatás, irodalom, tudományok, művészet, a munkafelosztás. A harmadiké a nemi viszonyok vezetése, a fajfenntartás, nemesítés, egészségügy, orvosügy. A metafizikus s e filozófus triumvirek urakodnak. Papság, nemesség nincs. A többivel egyenlően becsült az iparos osztály. Teljes kommunizmus. A teljes életközösséget követeli az amor communitatis. A javak közösek, közösek a lakások, az étkezések. E kommunista társadalom afióle óriási dologház.

A faj tenyésztéséről és nemesítéséről az állam gondoskodik, nem bízható e fontos dolog a véletlenre vagy az egyéni tetszés szeszélyeire. Hogy egészséges, tehetséges polgárai legyenek, az állam szabályozza a nemi viszonyokat a sikeres procreatio érdekében adott részletes szabályok s fiziológiai szempontok szerint, mert nem az egyén folytatása a fő, hanem a fajé. Mindenki tehetségeihez mért munkát kap a hatóságtól és részesedik a nyereségben szükséglete és érdeme szerint. Nem tűrhető, hogy a véletlen intézze a faj, a hivatás és munka ügyeit. Ha mindenki dolgozik naponta csak négy órát kell dolgoznia s a többit kellemes szórakozással, társalgással, olvasással, sétával, testet edző, lelket vidító foglalkozással töltheti.

A Civitas solis kommunista jellegével éles ellentéte a Politikában adott teokraciájának. Csak úgy magyarázható, hogy Campanella a teokraciával akarta volt elérni a jövő e megálmodott ideálját, melyet végczélul látszik kitűzni, mely azonban ép úgy nem számít az emberi egyéniséggel, melyet meg akarna semmisíteni az amor communitatis érdekében, mint Platon állameszménye s ép úgy megfosztja az embert a szív, az érzés legideálisabb javaitól, megfosztva a nőt is sajátos, üdvös etikai szerepkörétől.

7. Morus Tamás, az utópia, államregény műfaj megteremtője. *Morus Tamás* (Sir Thomas More. 1480-1535) VIII. Henrik király híres humanista kancellárja, Erasmus barátja, ritka, a halállal is daczoló rendíthetetlen jellem, kit ép e tulajdonsága juttatott a Towerba s kit királya a Tower vesztőhelyen le is fejeztetett, *teremti meg az utópia, államregény műfajt* Platon művei nyomán, de önálló felfogással írt *De optimo reipublicae statu deque nova insula Utopia* (1516) nagy sikert aratott munkájával, melyben az akkori (első sorban az angol) társadalmi rendet élesen bírálva (I. könyv.), a gyökeres átalakulás mintaképét a legjobb államban, az Utópiában adja (II. könyv). E tulajdonnév azóta műszavává lett az e fajta sehol sem megvalósított társadalmi ideáloknak, később mind jobban

divatba jövő *szociológiai mintaképeknek, államregényeknek, utópiáknak.*

Morus utópiája a *tulajdonközösségre és általános munkakötelezettségre* alapított kommunisztikus rendszer. A legnagyobb tévedésnek és igazságtalanságnak tartja az életet gondatlanul élvező, nem dolgozó, henyélő kiváltságos kisebbséggel szemben a munkás nagy tömeg reménytelen nyomorát. A misera plebs contribuens, a gyöngék, szenvedők iránt e meleg érdeklődése keresztény, humanista vonás.

Utópia polgárai a földet, mely mind az államé, csak bérlik. A házakat tíz évenként új sorsolással osztják el. A terményeket s készítményeket az állami közraktárakba szolgáltatják be s a családfő veszi át ott az egész család számára szükségeseket. Pénz nincs. Arany, ezüst megvetett rabszolgajel vény, vagy gyermekjáték. A házasságra való kort és egészséges testalkatot a törvény szabja meg. A túlnépesedést más városba vándorlással vagy gyarmatalkotással szabályozzák. Mindenki két évig mint földművelő dolgozik, azután a munkafelosztás szerint. Napi munkaidőnek elég hat óra, ha mindenki dolgozik. Szabad idejében tovább képezheti magát vagy szórakozik, a művészet és tudomány alkotásain. Az aljas, fárasztó munkát rabszolgák végzik. Ezek közé tartoznak a hadi foglyok és a gonosztevők. Morus a halálbüntetés eltörlését kívánja. Tartós fogságot ajánl helyébe. Utópiában teljes vallási türelmeséget találunk.

Az által, hogy a munkát társadalmi kötelességgé tette, mely egyedül ad becsületet, tiszteletet, az *általános munkakötelezettséggel, az egyenlőség és testvériség* elvével a *szocializmus ősatyja*. A részletekben pedig több oly gondolatot pendített meg, a mely a mai államokban már meg is valósult, így az állami betegápolás-ügy, közegészségügyi intézkedések, de főleg a munkásosztály sorsának fokozatos javítása.

Morus Tamás nemcsak az *utópia, államregény műfajt teremtette meg*, hanem korát jóval meghaladó oly *mintaképet* adott, melynek főelveivel a *szocializmus ősatyjaként* szere-

pel s egyes gondolatait mai államéletünk már meg is valósította.

Utána s hatása alatt keletkezik, de messze mögötte marad *Campanella* már ismertett *Civitas solis* államregénye, mely Platonra tér vissza a családi életnek és a nő hivatásának s köz iránt való teljes feláldozásával, és *Fr. Bacon Nova Atlantis* államregénytöredéke, mely édes keveset ölel fel a nagy filozófus társadalmi, politikai elveiből.

Ez államregények Platon Állama (Respublica), Törvényei és Kritias-töredéke gondolatait tüntetik fel, sokszor másolatszertien, de míg ezek elméleti bizonyítással mutatták ki az egyes intézmények rendeltetését, addig az utópiák ideálul ajánlott intézmények regényszerű leírásával, a költői előadás útján akarnak hatni az olvasókra. Később a platóni alpból mind kevesebb maradt, a mint kora kifejezőjévé válik az államregény, így már Morusnál a humanizmusnak s később az ebből kifejlődő egyenlőség eszméjének, mint már Campanellánál is látható.

8. Ludovicus Vives, a tapasztalati pszichológia alapvetője. *Ludovicus Vives* a spanyol katolikus humanista, kora egyik leghíresebb pedagógusa, *De anima et vita* (Brügge. 1538.) című munkájával az *új tapasztalati pszichológia alapvetője*. A tudományos módszert vizsgálva, kimondja, hogy minden ismeretünk alapja a *tapasztalat*. Bacon előhírnöke ezzel. Tapasztalati pszichológiájában kimondja, hogy a pszichológia a lelki jelenségekkel foglalkozik s magának a léleknek mivoltával nem kell törődnie. Az akkori ismereteknek megfelelő fiziológiai pszichológiát ad. Az ismeret székhelyeül már az agyat tartja szemben az aristotelikusokkal, kik a szívben keresték. Az életerő székhelyeül azonban a szívet tartotta. Az emberi lélek isteni eredetű. Descartes sokat köszönhet Vivesnek. *Pedagógiai* gondolatait a jezsuiták valósították meg.

9. A ramizmus: az új logika. Míg Ludovicus Vives az aristotelikusokkal szemben az új tapasztalati pszichológia alapvetője, addig egy másik humanista *Pierre de Ramée*

(Petrus Ramus. 1515-1572.) francia szénégető fia, a Collège de France tanára, a kit Szt-Bertalan éjszakáján meggyilkoltak, az aristotelesi logika ellen támadt s erősen megingatja a skolasztika viláгурalmát az európai egyetemeken. *Dialektikája* (1555) főelvével, mely szerint, mielőtt a gondolkodás szabályait felállítanák, meg kell vizsgálnunk a *gondolkodás természetes menetét*, így főleg a nagy emberek gondolkodásmenetét, az *új logika alapvetője*. Részleteiben azonban úgyszólván csak skolasztikát adott. Két fő logikai működést különböztet meg: a bizonyítékok feltalálását (inventio) és használatát, a iudicium-ot, melyet ezért mondott a későbbi iskola secunda pars Petri-nek. A következtetésről szólva alig tér el Aristotelesétől. Szereti a kettős, két osztatu felosztást. Nem is a részletekben rejlik érdeme, hanem Aristoteles tekintélye helyébe a természetet tevő elvével, új természetes logika alapvetésével.

Iskolája a ramizmus Németországban, Skóciában virágzott. Angliában erősen ellene támadt a cambridgei egyetem misztikus skolasztikusa *Everard Digby*, de erős védelmezője akadt *William Temple*-ben, ki a cambridgei egyetemen diadalra is juttatta.

10. A francia szkepszis. A XVI. század végén Descartesnek, ki a múlt hagyományaival, tekintélyével, előítéleteivel teljesen szakít, előhírnökekép jelenik meg a francia szkepszis, kételkedő filozófia kiváló képviselője, *Michel de Montaigne* híres *Essais*-ivel (1580-1588), melyekben a kellemes causeur finom nyelvén szól e francia humanista mindenféléről, így a filozófiai kérdésekről is s e tekintetben jellemző híres felkiáltása: *Mit tudok* (Que sais-je)? mire a nyilván érthető felelete a szkepticizmusnak, hogy *semmit*. Az akkori dialektikus tudomány ellen szól ez. Mindenki más elméletet állított, pedig az igazság csak egy lehet. *Megtámad minden teológiai s filozófiai dogmatizmust*. Nem isteni erők, hanem hagyomány, megszőkás hozta létre a vallásháborúkat. Az ember hiába különíti magát úgy el a többi teremtménytől. Az állatban is van értelem, érzés. Minket is megcsálnak érzékeink. Volta-

kép csak érzékeink változását érezzük meg, nem a külső tárgyakat, így aztán örökös ellenőrzésre van szükségünk, de így vagyunk a bizonyítással is. Minden folyton változik és a törvény nem felelhet meg a tünemények sokszerűségének. Az erkölcsök is különfélék. Az eredmény: Mit tudok?

A *nevelésről* (J. liv. XXV. chap.) szólva a *természet útját* hangsúlyozza, mit a betegségek gyógyításánál is. A *judicium s jellelem* fejlesztését tekinti főnek. A könyv-nélküli tudás mit sem ér (Savoir par coeur ce n'est pas savoir). A gyermek *természetes ítéletét* kell fejleszteni (le jugement naturel des enfants). Az *élettapasztalat* a legjobb iskola. Az ítélet természetes nevelésével Locke es Rousseau előlfutója.

A »természet« szerint igazodjunk, ezt hirdeti. »A mi nagy, hatalmas édesanyánkat«, a természetet »a maga teljes méltóságában« tartjuk szem előtt s akkor a mi énünk s összes apró hiúságaink, miket oly nagyra tartunk, eltűnő ponttá törpülnek el az ő végtelen nagyságában. *Türelmesek* leszünk. Hiszen a megszokás uralkodik rajtunk s a mit megszoktunk, attól rosszul esik elválnunk. Sajat *természetes egyéniségét* (forme sienne, forme maistresse) fedezze fel mindenki s annak adjon szabad utat a fejlődésben, mert nincs magasabb valami, mintha természetünk úgy fejlődött, hogy belső küzdelmekre nincsen ok, hogy elégedettek vagyunk magunk magunkkal. A legfőbb gyönyör az erény, melynek jutalma a jó lelkiismeret büszkesége. A természet szerint való igazodásunkkal Montaigne előlfutója Rousseau visszatérésének a természetéhez.

Csupa szkepszis a fennálló renddel szemben. Utána csak Descartes jöhet, a ki minden előreszött véleményyt, mindent elvet s úgy keresi a bizonyosságot.

Montaigne szkepsziséből indul ki *Pierre Charron*, katolikus hitszónok *De la Sagesse* (1600) munkájában, de őt a szkepszis a fennálló valláshoz vezeti. Az etikát azonban elválasztja a vallástól, mondván: Legyen az ember jó *természettől*, maga a jó legyen az erkölcsi rúgó, ha paradicsom vagy pokol nem is létezik. *François Sancliez*-t

(f 1632) pedig, mint orvostanárt *Quod nihil scitur* (1581) munkájában a középkori Aristoteles-rágódásoktól a *tapasztalathoz*, az *objektív megfigyeléshez* vezeteti s Bacon-t előzi meg ezzel. Szerinte *megfigyelés, kísérlet ítélőképességgel* párosulva a megismerés legjobb útjai. A világ végtelen, ezért a dolgok tökéletes ismerete elérhetetlen ideál. Mindazonáltal szerinte a *legbiztosabb ismeret* a saját állapotaimról, cselekvéseimről való, a külső ismeretek nem lehetnek ennél biztosabbak s ezzel megint Descartes-ot előzte meg híres kiinduló pontjában.

11. A reformáció filozófiatörténeti jelentősége. A természeti jog és a szerződés-elmélet keletkezése. A Németországban Lutherral megindult (1517) és Zwinglivel, e republikánus felfogású humanista reformátorral s Calvinnal még nagyobb erőre kapott reformáció nem volt és nem maradt pusztán vallási mozgalom. A vallásos felfogás protestantizmusával együtt járt az egész emberi *gondolkodásnak, a józan észnek protestálása* a skolasztika, az egész középkori, tekintélyeken alapuló felfogás ellen. A reformáció szelleme nemcsak a vallásos felfogást szabadította meg a dogmák bilincseiből, hanem a *gondolat egész birodalmában szakított a múlt, a tekintély békáival, felszabadította a gondolatot*.

Mint ilyen áramlat, a reformáció *szoros fejleménye a reneszánsznak*. Csakhogy míg délen, Olaszországban, mely a reneszánsz szülőföldje volt, csakhamar elnyomta a reakció, az ellenreformáció tüzzel-vassal e szabad áramlatot, addig az északi népeknél egyházi szakadást, különválást hozott létre s a lelki élet egész birodalmában felszabadította a gondolatot a múlt békáiból.

De nemcsak ezt tette. Nemcsak a vallási felfogást, nemcsak az egész gondolkodást szabadította fel, hanem magát az *egész embert*, mint polgárt s a polgárok összeségét, mint *államot* iparkodott többé-kevésbé *kivonni az egyházi hierarchiából s önállósítani*. Ebben is, a mit a reneszánsz olasz humanistái csak megírtak, a reformáció szelleme a megvalósítással folytatta.

Így teremti meg a reformáció áramlata az *ember természetes jogairól* való felfogást, s a *vallástól független etika* mellett a *vallástól ugyancsak független jogtudományt*.

Már a középkor vége felé az ébredező gondolat első apostola, *Giovanni Savonarola* (1152 – 1498) ez irányt képviseli. E mély érzésű ferrarai dominikánus lángoló szónoklataiban hevesen kikelt a világi romlás, az egyház visszaélései ellen s kíméletlenül ostromozta kora politikai és vallási életének félszégeit. A vallás terén a külsőségek helyett a hittel és isten szeretetével párosuló ima bensőségét, a Krisztus szerelmét s a hitbeli odaadást hirdette. Ez a *természetes vallás* gondolatának első csirája. A politikában a *népnek szabadságát* követelte, mint isteni jogot, és az államot és egyházat *népfel ségen alapuló teokratikus-republikánus* közösségbe akará olvasztani. Kora meg nem értette, kínpadra hurczolták s a pápa Ítéletére előbb felakasztották s azután elégették.

Az ébredező gondolat ez első apostolánál és vértanújánál már csirájában megtaláljuk mind a két nagy eszményt, melyet a reformáció filozófiája felvetett: a szív *benső, természetes vallását* és a *népszabadság, a népfel ség* gondolatát.

A tulajdonképeni reformációt tekintve, mindjárt *Luther Von der Freiheit eines Christen Menschen* (1520) vallásos művében szöszólója az *ember természetes jogainak, a család és az állam önállóságát* hangsúlyozza az egyházzal szemben, a rendes, tevékeny *emberi élet* jelentőségét a középkori aszkézissel szemben.

Mellette *Melanchton*, »Németország tanítója,« a híres teológus, nyelvész és filozófus természetes etikát (*Liber de anima*) keres, és *Niels Hemming* sem »Dánia tanítója,« az emberi természetben keresi az erkölcsiség csiráit (*De lege naturae*).

Zwingli és *Calvin* még sokkal erősebb kifejezői a tekintélyt elvető elvnek, mint maga Luther. Ok a reformáló, a tekintélyt elvető áramlatnak legmagasabb, legerősebb hullámai. Az újkor *vallási, tudományos, s öt polgári szabadságának*

kiküzdése tőlük indul ki. A mai tudomány, a mai állam az ő nyomaikon megindult küzdelmek eredménye, a mint Höfdding e fejlődést szépen kimuttata s az államnak, mint a polgárok összeségének az egyháztól való függetlenítéséből válik ki lassan a *népifelség gondolata* s a *nép és a kormány közötti szerződés* alapgondolata, mely később nemcsak protestáns, hanem katolikus részről is, különösen a jezsuiták részéről gyakran alkalmazásra talál.

E politikai irodalom főbb képviselői *Huhert Languet* protestáns publicista Junius Brutus álnéven *Vindiciae vontra tyrannos* művében a kormányzást már mint az Isten, a király és a nép közötti szerződést tekinti, mely a népre nézve semmis, ha a király megsérti. E szerződéses felfogással Hobbes, Rousseau elől futója.

Jean Bodin francia jogtudós. *Az állam* (La République. 1577) című munkájában, mely Machiavelli munkái mellett a század legkiválóbb politikai terméke, élesen megkülönbözteti a szuverenitást a kormánytól, az államformát a kormányformától. A szuverenitás oszthatatlan. A kormányforma lehet monarchiái, noha az államforma demokratikus, ha ugyanis az egész nép választja a királyt. A monarchia elve az egység, a demokráciáé a szabadság, az arisztokráciáé az arányosság. A szuverén hatalom alárendelve az erkölcsnek és a természetes jognak. Ócsárolja Machiavellit: mert a kényurak ravaszságait tartotta leg-
többre a politikában.

A történetírás módszeréről szóló munkájával alapjveti az összehasonlító és történeti jogtudományt. Az általános jognak javarésze a történetben adva; a törvényekből megismerhetjük a népek erkölcsait, az államélet alapját, fejlődését stb. Hisz a haladásban, melyet az ipar fejlődésében lát.

Egy kisebb munkájában, hét ember beszélgetésében (Colloquium) a különféle vallásokat tünteti fel s ezekkel szemben a természeti vallást hirdeti.

Johannes Althusius buzgó kálvinista, a keleti friz Emden polgármestere, *Politica*-jában (1603) szintén hang-

súlyozza, hogy a szuverenitás oszthatatlan. Fejedelmek, főurak végezhetik a kormányzást, de sohasem lehetnek a *szuverenitás* birtokosai, melynek *az egész népben kell lakoznia*. Az *állam felelős* a nép jólétéről. Az uralkodó meghal, de a nép nem. A népből kell minden hatalomnak kiindulnia és mindig a népre új áramlik vissza. A kormányforma különféle lehet, az államforma nem. *Az együtt élő nép összesege* (corpus symbioticum) *a hatalom forrása*. Hogy a tulajdonképpeni felségjog a népet illeti, ezt Frizország történetével példázza, *í* kormányhatalom képviselői, amint megszegik a törvényeket, megszűnnek a köz szolgálói lenni magánemberekké válnak, kiknek nem kell engedelmeskednünk. Ezért volt mindig *ellenőrző hatalom*, afféle felvigyázók (*ephoroi*). Ilyenek a szenátorok, a néptribunok, a választófejedelmek, a tanácsosok.

Az államélet végoka az *egyes egyének érzése, szükséglete*. Eleinte család, szomszédság, kisebb társaságok alakulnak. Később a magántársaság helyébe lép a politikai, ez az állam, *az a közös társaság, mely minden kisebbet magában foglal*, s mely az embereknek, Aristoteles e »társadalmi állat«-ainak megegyezése, kimondott vagy hallgatólag megkötött (pacto expresso vei tacito) *szerződése* folytán jött létre s melyben a szuverenitás tulajdonosa a magát ephorai által képviseltető egész nép.

íme a társadalomalkotó szerződés elmélete, a mint Rousseau »Társadalmi szerződés «-ében is fogjuk látni kiélezettebb és szenvedélytől színezettebb alakban, mely aztán a francia forradalom embereinek kátéjává lett. Természetesen a valóságos történeti fejlődés épenséggel nem így lehetett; e társadalmat alkotó szerződés a természetes jogokkal együtt csak Althusius eszménye, de innen kezdve háromszáz éven át a politikusoknak kiválóan bevált *eszménye, afféle államéletfejlesztő postulatuma, mely a jövőre szólott, de a múltra alkalmazták*. Gazdagon gyümölcsöző irányító eszme, de nem történeti tény.

A *Művelt magatartás* (Civilis conversatio) című munkájában az emberekkel szemben való magatartásunk szabá-

lyait, tehát önálló etikát akar adni, tisztán természeti törvények szerint.

A természeti jogok elméletének tulajdonképeni rendszeres alapvetője azonban *Hugo Grotius* (Hugo de Groot 1583-1645), németalföldi jogtudós és államférfi, a kortársak szerint »Hollandia csodája«, később élethossziglan rárótt fogságból felesége segítségével révén megmenekülvén, Parisban Svédország követe, *A háború és béke jogáról* (*De jure belli ac pacis*, 1625) írt híres munkájával, melyben az ok nélkül megüzent, embervadító háborúk vezetnek a természeti jog és a nemzetközi jog fogalmára.

Jogtalanság, a mi az eszes lények társadalmi életének természetével ellenkezik. Az emberben megvan a társadalmi életre való természetes hajlam (*appetitus societatis*). Az emberi cselekedeteket a társadalmi élet követelményeivel való megegyezésük vagy ellenkezésük szerint Ítéljük meg. *A természeti jog tehát az emberben rejlő elveidéri (ex principiis homini internis) származik.*

A természeti jognak alaphatározománya pedig, hogy a szerződéseket, az ígéretet megtartsuk. Minden kötelezettség ezen alapszik, az *adott szű megtartását* tartja tehát Grotius a természeti jog és innen a tényleges jog (*jus civile*), szóval az egész társadalmi élet alapjának. A társadalom olyan szabad egység, melyben részt vesz minden egyesnek akarata, mint része a közakarathoz, hogy a társadalmat fentartsák. Így az *állam* akarattal kötött egység (*corpus voluntate contractum*). Szerinte mindent most már abból az eredeti akarathoz (*ex primaeva voluntate*), abból az eredeti szándékból kell megítélni, a melylyel e kötést, ez egységet létesítették. Az *egyesek joga* sohasem tűnhetik el egészen, hiszen az egyesnek csak nem lehetett szándékában a maga megsemmisítése. Így magyarázza meg a hazugság jogtalanságát, a magánjogot, az elévülést, a szokásjogot.

A nép társadalomalkotó szerződéssel a szuverenitást egyszer s mindenkorra egy fejedelemre, egy osztályra ruházza át ép úgy, a hogy az egyes is önként rabszolgává teheti

magát. Ez az abszolút monarchia szerződés-elméleti magyarázata s evvel Hobbes előfutója.

Egyesek közt a háború csak *önvédelemre* szorítkozhatok, a büntető hatalom a kormány kezében. Egyesek hadviselése az állam ellen, *lázas*, megengedhetetlen. Az állam hadviselése *jogtalanságot elkövető egyesei*; ellen jogos, azonban a visszatörlesztés-elméletet nem vallja, a büntetés célja szerinte nem ez. Végre az egyes államok közt a háborúnak a béke lévén a célja, *humánusan* vezetendő, mert az ellenségek sem szünhettek meg emberek lenni. A nemzetközi jognak sanctióját pótolja az *emberiség közvéleménye*. A háború különben is csak akkor viselhető kellő erővel, ha a nép meg van győződve az ügy jogosságáról.

Grotius könyve nagy hatással volt, háborúterveket is megakasztott. Manapság is a tisztek hadviselés idejére szóló utasításai a legtöbb államban lényegükben a Grotius könyvében foglalt szabályokból állanak.

Egészen külön említendő Rotterdami Erasmus, *Erasmus Roterodamus* (1467-1536), a század egyik leghíresebb humanistája, ki a reformáció minden tekintélyt elvető szellemi áramlatának legtúlzóbb kifejezője. Ő már nemcsak elvet minden tekintélyt, de le is rántja a porba, *Az ostobaság öndicsérete* című munkájában minden egyházi és világi tekintélyt lerántott kíméletlen gúnnyal és a nagy humanista szellemességével. Svájcban olvasó könyvül használják az iskolákban.

12. A misztikusok, álomlátók vallási rendszerei. A természetes vallás. A középkor vége felé megindult, jobbra német misztikus iskola folytatásaképp tűnnek fel a reneszánsz misztikusai. Sőt határozottan nagyobb arányokat öltött a fejlődés e téren is. A reformáció felszabadította a vallási felfogást, de természetszerűen új egyházhoz kötötte. A reneszánsz misztikusai már önálló vallási rendszereket alkotnak, *teljesen felszabadítják a vallást az egyháztól a dogmáktól*, s így jönnek a *természetes vallás* fogalmához, mint a különféle egyházaktól, dogmáktól függetlenített

vallásához, az emberi szívnek, a léleknek benső vallásához, mert ezt értik a természetes vallás alatt.

Sebastian Franck (1500-1545) szerint a láthatatlan Krisztus a belső ember, Ádám a külső ember. Krisztus, mint a természetes világosság szikrája, kigyúlhat a pogányban is, nem kell ahhoz az evangélium ismerete. Aki önmagát megtagadja, hogy mint Isten éljen, az már keresztény. A hit nem az igazmondásból, hanem belső átalakulásból áll. Az örök igazságnak hirdetője, nem alapítója Krisztus. A németalföldi *Coornhert* is így lép fel az új protestáns dogmatizmus ellen. Szerinte Krisztus törvényét követhetjük, ha nevét nem is ismerjük.

A francia *Bodin* említett *Colloquim*ában, mely hét különféle vallású egyén beszélgetése, a lélek belső természetes vallását hirdeti.

Valentin Weigel (szül. 1533) elődeinek belső, örök kereszténységét Paracelsus mikrokozmoszával kötötte össze.

A misztikusok legnagyobb rendszerezője a sok munkát írt *Jacob Böhme*, (*Philosophus teutonicus*. 1575-1624) görli tzi suszter, ki »egészen melancholikus és nagyon szomorú (hochbetrübet) lett«, mikor észrevette, hogy az ember mily semmiség a világmindenségben, hogy mily méltatlan itt a jó és rossz harcza, hogy az istentelennek jobb dolga van a jámbor hívőnél, hogy messze van az Isten. Egész kinyilatkoztatásszerű álomlátás adja meg tépelődéseire a megoldást. Innen főművének jellemző címe: *Morgenröte im Aufgang* (1612. eztán *Theosophische Fragen* stb.), melyért eretneknek kiáltottak ki s elüldözték.

Isten ereje, szerinte, mindenben, az egész természetben munkál. Isten a természet lelke. Bennünk van, a hogy a többi valóságban is. Az ég nem ott fenn a kék magasban, hanem belsőkben. Nincs messze az Isten, benned van, és ha tiszta és szent vagy, Isten vagy. Tűz, levegő, víz, föld - mind Isten, már pedig te is ebből való vagy. Ezt az erőt, istenséget azonban csak az emberben ismerjük meg, másutt rejtve előlünk. »Ich schreibe nicht Heydnisch, sondern

Philosophisch« – írja. »Mély, igaz ismeretem van az egyetlen nagy Istenről, a mely minden.« így hozta be Paracelsus alapján, hogy t. i. az ember is ugyanazokból az elemekből való, mint a mindenség, *Taten egységét mindenbe*.

A rossz eredetét az egészszó lenni akaró részből magyarázza, így jön létre a szakadás, a külsőség, a világhüzdélme, kínja. Isten öröktől való. A semmiből való teremtés tanítását elveti. Semmiből semmi sem lesz. A természet öröktől fogva létezik. Isten szerelmében bent van haragja is, ez a pokol, a rossz forrása. Istenben megvannak az ellentétek. Az ellentétek harmóniája megbomlásából, harcából keletkezett a világ, a mint az egyes »qualitasok«, természetszellemek kiváltak. *Az ellentétele törvényénél* ily szerepeltetése mellett fontos nála a *fejlődés törvénye*: a különbségek fokozatos kifejlése a világban. A fejlődés fogalmát ő hozta be a német nyelvbe.

Misztikus teozófiája az *áomlátó spekulációja*, de gondolatereje *egységet hozott a mindenségbe s az ellentétel törvénye* mellett hangsúlyozza a *fejlődés* fogalmát. Egyes gondolatait újabb filozófusoknál (Schelling) is feltaláljuk.

Lord Herbert of Cherbury, sok háborút és párbajt túlélt angol államférfi, *De veritate* (1624) című híres munkájában, melyet szintén csak »égi szózat« biztatására adott ki, azt tartja, hogy érzékeinken és kutató eszünkön kívül van bennünk egy természeti ösztön, mely a minden embernél érvényes igazságokhoz (*notitiae communes*) vezet. E természeti ösztön, minden ember s a világ ős ereje, az *önfentartás ösztöne*. Minden arra törekszik, a mi neki kedvező. Ez az ösztön forrása az alapigazságoknak, a milyenek: ellenkező állítások nem lehetnek mind igazak; a dolgoknak csak egy első oka van; ne tégy másnak olyat, a mit nem akarsz, hogy neked tegyenek. A legfontosabb logikai, etikai és vallásos gondolatok így a természeti ösztönökön alapszanak. így találta Herbert az egyháztól független vallásos felfogás természetes eredetét. A lényeges ép az, hogy az *egyháztól teljesen függetlenül, a természeti ösztönökben kereste a vallásos felfogás alapját*.

Hasonló irányú munka *Thomas Browne*-nak *Religio medicije* (1642), mint a czimből is sejthető.

13. Az új tudomány. Nem hiába indult ki az egész reneszánsz Olaszországból s az első természetvizsgáló iskola is itt jött létre. Telesio itt vetette meg a modern természettudomány alapját, a tapasztalatot mondva ki egyetlen ismeretforrásnak, s az anyagot és erőt téve alapfogalmakul. és vele a többiek, ha vértanúság árán is, felszabadították a természettudományt a vallási felfogás békóiból, az új tudomány itt született meg Olaszországban. Hozzájárult ehhez nagyban az olasz, különösen a mechanikai ipar rendkívüli fellendülése ez időt, mely a mechanikai, kísérletező természettudomány megszületését idézte elő. Archimedesi nagy buzgalommal tanulmányozzák, fordítják, kiadják. A kozmikus problémákról a figyelem mindinkább az apróbb, főleg testünk rejtett természetjelenségei felé fordul.

Az újszülött tudomány egyik régi embere *Leonardo Da Vinci* (1452-1519), egyike a ritka sokoldalú lángelméneknek. A mellett, hogy több irányban hatalmas alkotó művész volt, az emberbontásban, a mérnöki tudományokban, a mechanikában korszakot jelent működése. Milanóban tudományos akadémiát alapított. A tudomány fejlődésének nagy kárára kéziratban maradt elmékedéseiben a *tapasztalatot* hangsúlyozza. A bölcsesség a tapasztalat leánya. Elvet minden elmékedést, a mely nem talál igazolásra a tapasztalatnál, a minden tudományok közös édes anyjánál. A pusztá megfigyelésnél azonban nem kell megállnunk. Adott esetből a hasonló viszonyokra vonatkozólag következtetnünk kell s így jutunk el a *szükségszerűség*, a természet ez örök szabályának ismeretére. De *matematika* nélkül nincs biztosság. A *mechanika* a matematikai tudományok paradicsoma. *Leonardo Da Vinci az újkori mechanika és műszaki tudomány megalapítója. A Festészetről* (Libro di pittura,) írt munkájával az *újkori esztétika megindítója*.

Kepler mutatja legjobban az új tudomány kifejlődését saját felfogása fejlődésével. Eleinte animista világfelfogást vallott, a Szt Háromság mintájára magyarázva a naprend-

szert mozgó szellemekkel (*Mysterium cosmographicum*. 1597), később a matematikai viszonyokban kereste a kosmographiai mysteriumot s így jött rá az ellipszisekben mozgó bolygókról szóló híres hármas törvényére (*Nova Astronomiæ seu Physica coelestia*. 1609). Erre vezette a bennük látható egyszerűség és rendezett szabályosság (simplicitas atque ordinata regulitas) s másrészt, hogy míg a kvalitatív viszonyok a megfigyelő szerint (pro habitudine subjecti) mások, addig a geometria, mint a kvantitatív viszonyok mértéke, mindenütt egy, a hol csak anyag van (mundus participat quantitate). Munkái újabb kiadásában a bolygókat hajtó lelkek helyébe már *erőket* tett, mert miután észrevette, hogy az ily mozgó erő a távolság szerint fogy, abból azt következtette, hogy »valami testi«-nek kell lennie. Igazi okokat (*verae causae*) keres most már. Quantitath⁷ törvényeivel és erőivel ő is egyike az *exact tudományok alapvetőinek*.

A következő lépést *Gallleo Galilei* (1564-1642) egyetemi tanár tette meg, hogy az asztronómia igazi *Physica coelestis* legyen. Archimedes tanulmányozásával és kísérleti, induktív fizikai vizsgálódással kezdi, messzelátót szerkesztés sorra fedezi fel a Jupiter holdjait, a napfoltokat, a Vénusz fázisait s így lesz igaz meggyőződésből elszánt kopernikánus (*Dialog*. 1632), de a római inquisitio előtt esküvel kell megtagadnia az eretnek Kopernikus elméletét. Igaza volt, mikor azt mondta, hogy ha a csillagok maguk szállának le bizonyosságot tenni, akkor se hinnék el. Hisz messzelátójába sem akartak kukkantani, félve, hogy változást látnak a változatlanak hitt égen. Esküje életét mentette meg. Csendben dolgozik s új műve (*Discorsi*. 1638), mely új tudományt alapít meg, Hollandiában jelenik meg. Csak lopva csúszhatott be az irodalomba az *új fizika alapvető* munkája,

Galilei egész módszerét adja az exact tudományoknak, az *új tudomány új módszerének megalkotója*. A logika csak szabályozza, javítja a gondolkodás menetét, de nem új igazságok felfedezésére való eszköz. Az ily felfedező eljárás abból áll, hogy bizonyos tapasztalataimból, éppen a legjellem-

zőbb esetekből, inductive feltevést alkotok, ez a szintetizáló módszer (metodo compositivo) s azután deductive iparkodom, analitikai módszerrel (metodo risolutivo) bebizonyítani a tétel helyességét, azaz más tapasztalataimmal való megegyezését. *Az indukciót kiegészíti így a dedukció, a szintézist az analízis.* Csak így juthatunk új igazságokra.

A *matematikai* tételek csak ideális alakokra szólnak. A valóságban tekintetbe kell vennünk az ettől való eltéréseket. Nem a tárgyak alakja tökéletlen azonban, hanem a mi mérő tehetségünk. Üres térben minden test *egyforma sebességgel esik.* E felvételt igazolja az, hogy sűrűbb, hígabb közegben megfigyelve úgy találjuk, hogy mennél hígabb a közeg, e különféle sebességek közelednek egymáshoz. A valamely felületen vízszintesen elgurított test is annál tovább mozog, mennél kevesebb akadály áll szemben. *Minden mérhet öt meg kell mérvünk,* és a mi közvetlenül nem mérhető, *mérhetővé kell tenni,*

A törvény a dolgok összefüggésének ideális kifejezése. Mindennek okát a természetben találjuk, keresni kell a *természetes okokat.* Isteni akaratra hivatkozás mindent és semmit sem magyaráz. Mindig az egyszerűbb magyarázat a helyes. Ez a *természet egyszerűségének* elve. A mágnest nem magyarázhatom »sympathiá«-val, mert akkor útját vágom minden magyarázatnak. A nehézség is csak név. Nem tudjuk, mi hajtja a leeső követ, mi a holdat keringésében, mi a kezemből elhajított követ.

A természet egyszerűsége elve alapján kimondja a fizika első törvényeit, minden test megmarad helyzetében, ha valami változás nem áll be. A mozgó test *magától* meg nem változtatja mozgását vagy nem megy át nyugalomba. Ez a *tehetetlenség, inertia* törvénye. Vizsgálja s megállapítja a *szabad esés* fokozatos gyorsulását s erre értette, hogy »nagyon régi tárgyról egész új tudománynyal áll elő. Valóban ő *teremtette meg a modern fizikát,* de a mozgás megállapított törvényeivel biztos *kulcsot adott a természet tudományos megismeréséihez minden téren.*

A természet egyszerűségének felismerése azonban ránk

nézve gyakran nagyon fáradtságos munka. A valóság és az ismeret ellentéte ez, íme újra találkozunk Cusanus docta ignorantia-jával s Bruno hasonló felfogásával. Mozgást csak a nem-mozgóval szemben fogunk fel. Ha minden mozog (mint földünk mozgásánál), nem veszünk észre semmit. Az abszolút tér nem lehet megfigyelésünk tárgya, mert a mi látszólag nyugodt, mind mozog. Hiszen ha a földet elgondolod, hol a napkelte, napnyugta, hol a nap, az éjszaka. A testek tulajdonságai csupán *alak, nagyság, mozgás, nyugalom* (primi e reali ficcidenti). *Érzéki tulajdonságok*, azaz csak képzeljük, hogy tulajdonságok, de *nem a tárgyokban, lianem az érző testben* (nel corpo sensitivo) keletkeznek a tárgyak hatására: illat, íz, szín, meleg. Vegyük el az érző lényt s vége a tulajdonságoknak (*Il Saggiatore*. 1623).

Kortársai közt Galilei érdeme legnagyobb az új tudomány körül, megadta *teljes módszerét*, ezzel *Bacont és Descartesot előzte meg*. *megalapította az új fizikát s a »mindent-mérni, mérhetővé tenni«* elvével és a *mozgás törvényeivel biztos kulcsot* adott az emberi gondolkodás kezébe egyáltalán az egész *természet tudományos megismeréséhez*, sőt *megismerésünk szubjektív elemeit is élesen elválasztotta az objektív elemektől*.

14. A reneszánsz-kor filozófiai fontossága. Látjuk tehát, hogy e csodálatos kor, mely forrongást jelent a szellemi élet egész vonalán, mily rendkívül gazdag volt új gondolatokban. Nemcsak a vallási felfogást, hanem az emberi gondolkodás egész birodalmát újjáalkotta, Egész új világfelfogást ad a régi helyébe. Az újkori filozófiát és tudományokat ez a kor, a reneszánsz kora alapítja meg. Talán egyik kor sem volt ilyen gazdag új gondolatokban, új tudományok alapvetésében. E kor alkotta meg az újkori fizikát, asztronómiát, pszichológiát, etikát, politikát, esztétikát stb. E kor adja meg, továbbfejlődve Bacon- és Descartesban, a tudományok új módszerét, az új logikát.

V.

BACON ÉS DESCARTES. A NAGY MÓDSZER-FILOZÓFUSOK, AZ ÚJKORI FILOZÓFIA KÉT FŐIRÁNYÁNAK MEGINDÍTÓI.

1. Bacon és Descartes elődei. Bacon és Descartes két egyidejű fejlődésfolyamat tetőpontján állnak. E fejlődésfolyamatnak nem ők a megindítói, már a középkor végén megindul ez jobbra magától. Ez a gondolatfelszabadítás folyamata. A középkor végén beleun, belefárad az emberi gondolkodás a teológia bilincseibe, szabadulni törekszik. Savonarola e szabadulni törekvés első vértanúja. Az ébredező gondolat első hőroza, *Roger Bacon*, már Francis Bacon elődje, de ép úgy *Occam*, a skolasztika megdöntője s főleg aztán a tapasztalat fontosságának felismerői *Ludovicus Vives*. ki először hangsúlyozta a tapasztalatot, mint ismeretforrást, az Aristoteles tekintélye helyett, a tapasztalati pszichológiának alapvetője, még inkább *Telesio*. ki a tapasztalatot a természet megismerésének egyetlen forrása gyanánt hirdette s alapját vetette a természettudományoknak, a mely kísérleti, induktív tudományok *Leonardo da Vinci*. *Kepler*, *Galilei-vei* meg is születtek, kik közül külön kiemelendő *Galilei*, mert teljes módszerét adja az exact tudományoknak. *Français Sanclwz*, a kit a kétkedés vezet a tapasztalathoz, s a ki a megfigyelés legjobb útjait is kijelöli az ítélőképességgel párosult megfigyelésben és kísérletben, s *Hamas*, ki a logikusukat is a természethez utasítva, az új logikának veti alapját, mind Bacon elődei s egyenes vonalát adják

annak a fejlődésnek, melynek csúcspontján áll az *új tudományos módszer*, az *új logika filozófusa*, Ő csak e fejlődés *tetőpontjának* kifejezője.

Descartesnak is megvan elődeinek egész sora. A fejlődésnek egy másik menete ez, mely a bizonyosságot önmagunkban kereste. Csirája ennek is már a középkorban és pedig *Szt Ágostonnál* található, ki első elődje Descartesnak s kinél Descartes kiinduló gondolata már a maga egészében feltalálható. Utána, az újkor mesgyéjén álló *Cusanus*, s aztán *Montaigne*. *Charron*, *Sanchez* ugyancsak a tudatban keresve ismeretünk alapját, s ép úgy a Szt Ágostonra hivatkozó *Cam panellá* egyenes vonalban vezetnek Descartes híres kiinduló pontjához. A francia szkepszis közvetlen előkészítője Descartes bizonyosság-keresésének. Sanchez egyenesen kimondja, hogy saját állapotaim, cselekvéseim ismereténél biztosabb valami a külső ismeretekben nincs. Descartes általános felfogásából is sokat megtalálunk *Giordano Bruno*-ban, *Campanellá*-ban, míg *Galilei* a dedukcióval (metodo risoluto) közvetlen elődjekép szerepel. Mind e fejlődés csúcspontján látszik Descartes állni a *bizonyosság új kritériumával* és *új tudományos módszerrel*, mint megint új filozófiai gondolkodás megindítója, pedig ő is csak az előbbi *fejlődés tetőpontjának* kifejezője.

E két irányú fejlődés azóta többé-kevésbé megvan a filozófia történetében, az egyik a tapasztalati, induktív irány, a másik a metafizikai, deduktív irány.

2. Bacon. *Verulami Francis Bacon* (1561-1626), Anglia lord-kancellárja, igazi udvarfi, angol Machiavelli, a legnagyobb fokban önző, elvből opportunistá (animus reddatur occasionibus, opportunitatibus obsequens), visszatartó jellem, aki érte legtöbbet tett barátjának kivégeztetését is előmozdítja s a megvesztegetés vádjában bűnösnek vallja magát csak azért, hogy nyugalomba vonulhasson. Egész életének nagy terve az, a mi a *Cogitata et visa* munkájában vázlatosan s főmunkájában, az *Instauratio Magna*-ban, *Nagy újjáalkotásában* is csak töredékben foglaltatik, t- i. a tudományok nagy újjáalkotása. A munka előszaván

kivül megvan a munka felosztása (*Distributio operis*), mely szerint részei: 1. *A tudományok osztályozása*. 2. *A Novum Organum*, vagy útmutatás a természet magyarázatára. 3. *A világegyetem jelenségei*. 4. *Az értelem létrája*. 5. *A prodromusok*, vagy a másod-filozófia előzményei. 6. *Másod-filozófia*, vagy a gyakorlati tudomány. Mindebből csak a *Novum Organum* készült el, noha ez is töredék. Ezért szokás Bacon főmunkáját ily czímen emlegetni.

A *Novum Organum* (1620), melyet tizenkétszer dolgozott át, míg megjelent, a nagy újjáalkotás módszertani, logikai része, 130 aforizmából áll. Ez az *új módszertan*. Erős hittel hirdette benne a természettudományok eljövendő fontosságát és a művelődésnek a tudományokkal való óriási gazdagodását. A természettudomány a tudományok anyja. Baj, hogy eddig a görögök főleg az erkölcsfilozófiával, a rómaiak a jogtudománnyal, a keresztények a teológiával foglalkoztak. Logikai okkötéssel akarták az észből kihozni az igazságokat, de csak a tévedéseket szaporították.

Az ember a »természet szolgája«, csak annyit tud, a »mennyt megfigyel« (1.). »A természetet csak engedelmes-séggel győzzük« (natura parendo imperatur). De ha aztán megismertük az okokat, »a tudomány hatalom« (scientia est potentia. 3.) A természetet csak magyaráznunk lehet, de nem megelőznünk (26.). Ilyesmik a különféle *előítéletek, elmeccsalódások* (idola mentis 38 – 62.), melyeket *mindenekelőtt ki kell irtanunk*. Ilyenek: 1. az emberi faj természetéből folyó *fajbeli csalódások* (idola tribus), érzékeink csalódásai, de értelmünk is összekeveri saját természetét a tárgyak természetével, ide tartoznak az emberhez mért hibás analógiák (ex analógia hominis), a mit ma a tudományban az antropomorfizmus hibáinak mondunk; 2. az embernek, mint *cg génnek* csalódásai: a *barlang csalódásai* (idola specus), az ember felfogását sötét kamrához, barlanghoz hasonlítja, melyben a természet képe egyénileg változtatott alakban jelenik meg; 3. a *piacz csalódásai* (idola fori), az emberi társalgás, a népies nyelvhasználat oly szokat és szöviszonyokat teremt, melyek nem felelnek meg a dolgoknak és

a dolgok viszonyainak; 4. *a színpad csalódásai* (idola theatri) átvett elméletek, dogmák hatása alatt keletkeznek. Az elme e csalódásainak vizsgálatával Bacon alapját veti a későbbi ismerettani vizsgálódásoknak. Sorra veszi az előbbi filozófiai iskolákat s a bennük látható tévedéseket. Az indukciót ugyan alkalmazták, de csak egyszerű felsorolással (inductio per enumerationem simplicem), megfelelő kiválasztás és kiküszöbölés helyett s a legalsóbb tételtől a legfelsőbre szöktek, a fokozatos fölfelé haladás helyett. Végre babonás félelemmel nagyra tartották a régieket s nem mertek tőlük eltérni, pedig a régieknél idősebb a mi korunk s így többet is tudhat. A múlt idők tévedéseit, elménk különféle csalódásait, előítéleteit, mind el kell távolítanunk. *Tiszta, üres legyen elménk* (tabula abrasa), mint a gyermeké.

Ezek után pedig az első lépés a *tapasztalatgyűjtés, tényeknek gyűjtése*, kísérlettel, megfigyeléssel. *Csak annyit tudunk, a mennyit a természetből* ellesünk: *megfigyelünk*. A tapasztalati anyagot aztán feldogozza elménk gyümölcsöző módon: invencióval és judíciummal. Nagy hiba volt az is, hogy előbb akartak az általános elvekhez jutni, mint sem a kellő tapasztalati anyag együtt lett volna. A tapasztalati anyag feldolgozásának módja az *indukció*.

Minden tudománynak a *tapasztalaton* kell felépülnie. A tapasztalatból kell kiindulnunk, a látható, külön, egyes, valóságos dolgokból, ezeket kell megfigyelni, mint tényeket megállapítani, s azután vizsgálni, magyarázni s úgy jutni az általános elvont törvényekhez. Az egyes tényekről az általános törvényre vezető ez eljárás az *indukció*. Az indukcióval nyert általános igazságból aztán lefelé mehetünk megint az egyes tényekhez a dedukcióval.

Mielőtt azonban ide jutnánk, mindig valami *feltevésből* kell kiindulnunk (ezt nevezi »első szüret«-nek), még ha a feltevés is, mert a tévedésből hamarabb emelkedik ki az igazság, mint a zavarosból (citus emergit Veritas ex errore quam ex confusione). Galilei is ily előleges feltevést követelt.

Az indukcióval nyert általános igazság célja az *okok megismerése*. Ez a természet *magyarázata*. Az indukció a »természet megkérdezése«. Az indukció részletes szabályait adja azután. Különösen ajánlja a *kizárás módszerét*, a meg nem felelő okok vagy okozatok kizárását az »egyszerű tulajdonságok« alapján, hogy a jelenség okát vagy okozatát megkapjuk. Azután »praerogativ instantiák« címen egész rakás eljárást sorol fel s ezzel félbeszakad a Novum Organum. Bacon képtelen volt nagy tervét megvalósítani, adatok híján se tudta volna. Stuart Mill valósította meg mindezt nagy logikai munkájában.

Eleinte vázlatosan (Advancement of learning, 1605), később bővítve kiadott *A tudomány oh értékéről és haladásáról* (De dignitate et augmentas scientiarum) munkájában a *tudományok első felosztását* adja az elme három tehetsége: az emlékezet, képzelet és értelem szerint, a történetben (természeti, polgári), költészetben (elbeszélő, drámai, parabolikus), és filozófiában (teológia, természetfilozófia, ember-tudomány). Értéke csak történeti.

Gyakorlati filozófia termékei sok kiadást ért *Essayk*, *A jóról és rosszról* írt töredéke. Mindenben kettős ösztönt lát, az egyik: a dolog mint egész akar érvényesülni, a másik: a dolog mint nagyobb egész része akar érvényesülni. Az elsőnek a tárgya az egyéni jó, a másodiké a közjó.

Bacon a *tudományos indukció alapvetője*. Egyéb munkáiban a tapasztalati ismeretek hiányossága miatt maga sem jár így el, de ez nem csökkenti a *tényekből kiinduló természettudományi gondolkodás formális megalapítójának érdemét*.

Mindebben azonban csak ama *hosszas fejlődés tetőpontja* gyanánt jelenik meg, melyet az előzőekben végigkövettünk s melyet a reneszánsz első sugarai csiráztattak ki a skolasztikából. Ő is a reneszánsz embere még. E fejlődés tetőfokán áll ő, mint a korabeli ez irányú tudás világos, éles elméjű összefoglalása. Ezért mondta: »Magam ösztintén megvallom, e művet inkább a kor, mint a tehetőség termékének tartom«. Az új utaknak, az új módszereknek

azonban oly találó, jeles kifejezést adja a reneszánsz emberének ragyogó, szabatos és kristálytisza stílusával, hogy alapvető hatást gyakorolt az újkori tudomány és filozófia fejlődésére.

Hiánya azonban, hogy az indukciónak kiemelése mellett *alig említi a dedukciót* s fogalma sincs, hogy ép a dedukciónak adja az indukciónak nyert igazságok helyességének bizonyítékát. Ehhez azonban *matematika* kell s *quantitativ pontos meghatározások, mérések*. Mindez hiányzik nála. Ezért *sokkal teljesebb* volt *Galilei módszer elmélete*, mely az indukciónak mellett mindezeket is magában foglalta.

3. Descartes. *René Descartes* (1596-1650), e szűkmellű, beteges, félénk francia, ez a kitűnő *matematikus*, ki először alkalmazva az algebrát a geometriára s a geometriai görbéket algebrával fejezve ki, megalapította az *analitikát*, a nagyságok vagy funckiók általános tudományát, ki sokáig katonáskodott, Magyarországon is harczolván, majd a szabad Hollandiában telepedett le, hogy »bene vixit, qui bene latuit« jelszava szerint békén élhessen nagy gondolatainak abban az inquisitív világban, ki, mikor főmunkája alapgondolatára jött, Lorettóba búcsújárásra fogadalmat tett, Baconnal együtt a *gondolat végleges felszabadítója a középkori skolasztika tekintélyei s a teológia bilincseiből*, Bacon mellett az *újkori filozófia másik irányának megindítója, a dedukció módszerének nagy filozófusa*.

Főműve: *Értekezés a módszerről (Discours de la Méthode*, mely az analitikai geometriával s két más értekezéssel együtt jelent meg »*Essays philosophiques*« czímen, Leyden, 1637). Fontosabb művei még: *Meditationes de prima philosophia* (1640), *Principia Philosophiae* (1644) és *Traité des passions de l'âme* (1649).

Ő is azzal kezdi, mint Bacon, hogy tudásunk a másoktól nyert különböző ellentétes vélemények, tanítások miatt tökéletlen, mindezeket el kell távolítanunk. *Elvet minden tekintélyt, előítéletet* s így fogja el az általános kételkedés, a szkepticizmus. A szkepticizmus nála azonban *nem eredmény* (doute resultatif), hanem *előzetes* (doute

provisoire), filozófiájának kiinduló pontja: *De omnibus dubitandum*.

Ha a tekintély nem dönt, hol tehát az igazság mértéke? – S megakad önmagában. Ha mindenben kétkedem is, kétkedő elmém létezéséhez nem férhet kétség: *Cogito, ergo sum* (Disc. 4-e partie).

Gondolkozom, tehát vagyok. És pedig első sorban mint *gondolkodás*, maga a kételkedés is *gondolkodás*. *Cogitatio sola a me divelli nequit*. *Lényegében tehát gondolkodó lény vagyok*. A *gondolkodás substantiám*. Testünk fogalmából semmi sincs ebben, azért nem foghatja fel érzékiségünk, *csak a tiszta értelem*.

A Cogito-ból következik minden bizonyosság kritériuma. A Cogito-tétel tiszta és világos képzetet tartalmaz arról, a mit állítok. *Minden világos és tiszta képzetem igaz is tehát*. A mit elmém tisztán, világosan belát, az az igazság (*Omne est verum, quod clare et distincte percipio*). Az igazság kritériuma tehát *az elme tiszta, világos belátása*. A szerinte a tapasztalatok közt ily intuitióval felismerhető általános tőtelekre ez vezetí eszünket. Szabályok az igazság keresésében: 1. Csak azt fogadjuk el igaznak, a mit elménk belátása annak ítéí. 2. Osszszuk szót részletekre a szövevényesebb kérdést, könnyebben érthetjük meg így, mi igaz benne, mi nem. 3. A legegyszerűbben kezdve menjünk a szövevényeshez. 4. Legyünk pontosak és óvatosak.

A *bizonyosság módszere*: a *matematika*. A »geometriai hosszú okoskodásláncok« arra a gondolatra vitték, hogy összes tárgyaink így ismerhetők meg; föltéve, hogy »*megtartjuk a rendet, mely szükséges, hogy egyiket a másikból levezzsük, nem lehet oly távoli, melyhez el ne jutnánk s oly rejtett, melyet fel ne fedeznénk*«. Ez a *dedukció*: »*cupimus enim rationes effectuum a causis, non autem e contrario causam ab effectibus deducere*«. (Principia Philosophiae pars III. p. 51.)

Ha vizsgáljuk a Cogito-tétel alapján képzeiteinket, a legfőbb fogaimul találjuk *Isten fogalmát*. Érzékiségünk nem adta, elménk nem teremthette, mert véges, e végtelen foga-

lom csak a végtelentől származhatott s Istentől magától (idea innata), s ép ez *legfőbb bizonyítéka* Isten létének, bizonyítja még azzal, hogyha, tiszta világos fogalmunk van róla, akkor e fogalomban szükségképen benne van a *létezés jegye*, mert különben nem tartanok *tökéletesnél-* (ontológiai bizonyítás). A mit elménk tisztán és világosan belát, igaznak kell lennie, nem lehet csalóka, mert Isten fogalma kizárja, hogy meg akart volna csalni minket: ha csalásra teremt, maga is csaló volna. Tulajdonképen csak Isten substantia, mert *substantia az, a mi úgy létezik, hogy létezése nem szorul másra*: res quae ita existit, ut nulla alia re indigeat ad existendum. Ilyen *csak egy* van: *a végtelen substantia, az Isten*, ki per se létezik, magamagában hordja létezése okát (causa sui). Két *teremtett substantia* van: a *gondolkodó és kiterjedt* substantia: szellem és anyag. A gondolkodás a szellem, a kiterjedés az anyag *attribútuma*. Érzés, akarás, vágy, képzelés, ítélet a gondolkodás; helyzet, alak, mozgás a kiterjedés *modusai* (modi extensionis) vagy accidentiái. Így három örök igazság: *substantia in finita sive dens* (mely alatt a természetben található összefüggést, coordinatiót is érti), *substantia finita cogitans sive mens, substantia extensa sive cor pu*.

A természet egyszerűségének elve együtt jár nála a tiszta világos belátással. Az anyag *végtelen*, mert a kiterjedés fogalmában benne a végtelenség fogalma. Az anyag változásai a *mozgások*. A mozgás el nem vész, egyik sem keletkezik újból, ezzel az *energia megmaradása elvét sejteti*. Ok nélkül a test állapotát meg nem változtatja. Rendszeresen felállítja a *tehetetlenség törvényét*. Mindent az anyag *kiterjedésében, oszthatóságából és mozgékonyágából* magyaráz. A közeli, ismert dolgokból magyarázhatjuk meg a távoliakat. Így magyarázza a világot, *mint valami gépet* (instar machinae). Az égi testek keletkezésének *mechanikai magyarázatát* kísérti meg, s ezzel a Kant-Laplace felfogás első csiráját adja. Az *asztronómiát, a fiziológiát* teljesen mechanikai tudományoknak tekinti.

Az emberi test anyagi részei is a hő és mozgás tör-

vényei szerint működnek minden lelki beavatkozás nélkül. Nagyban hozzá járult ehhez Harvey felfedezése a vérkeringésről (1628), melynek első lelkesebb pártolója, a ki teljesen magáévá teszi, ép Descartes (Disc. 5-e partie). Az emberi test *merő gép* (Traité de l'homme). Ily világos felfogással ezen a téren is útját vágta az eddigi furcsa magyarázatoknak. Az *ideg fiziológiában* is e mechanikus felfogást érvényesíti, természetesen csak kora gyarló ismereteihez mérten. Bizonyos mozgások *akaratunkon hívül esnek, gépiesek* (mente invita et tanquam in machina), ezeket a reflektált »éleltzellemek«-kel (kora kifejezése) magyarázza (esprits *reflechis*), a mai reflex-mozgásokat értvén alattuk. Az állatokban nem lehet lelket feltételezni. Hogy a bárány szalad a farkastól, csak szemétől izmához jutó »reflektált« áram. Az állatok merő gépek, különben ha lelkük volna, halhatatlanoknak is kellene lenniök.

Máskép az embernél, mert itt tudatunk miatt lelket kell feltételeznünk. E dualisztikus felfogás szerint a test és lélek között a viszony *kölcsönös, mechanikai*. Az Istentől előre elkészített alakban, *a földi gépben, lakik a lélek* és pedig *a tobozmirigyben* (glans pinealis), mert az agyvelő minden más része kettős, csak ez lehet középen az egységes lélek székhelye. Itt veszi fel az érzéseket és innen küldi impulsusait. Pszichológiája komplikált felosztásaival elavult, de a tudatra (mens) irányítva a figyelmet, a tapasztalati pszichológiának egyengeti útját.

Descartes főördeme, hogy *alapvetője* a tudományos *matematikai, deduktív módszernek*. De ő is ebben tetőfokán áll oly hosszú fejlődésnek, mely voltaképp Szt Ágostonnál a patrisztika kebeléből fakad ki s erős növekedésnek indul a reneszánsz gondolatébresztő és gondolatnevelő napjának sugarainál. A dedukció mellett ő meg az induktív módszerre, mely pedig szükségkép megelőzi a deduktívet, alig volt figyelemmel, noha épen nem volt ellensége, mert maga is buzgón gyűjtötte a tapasztalati adatokat. Csak annyit mond róla, hogy a tapasztalat anyagából elménk egyszerű szemlélettel (simplici mentis intuitu) ismeri fel az általános

tételeket. E világos tételekből történik aztán a dedukció. Deduktív módszerével építette fel *metafizikáját s pszichológiáját* s így az *újkori filozófia deduktív irányéinak megindítója*. *Mechanikai felfogásával*, természetmagyarázatával a természettudományok útját egyengeti.

Descartes tékát, míg minden tekintélyt ledöntő általános *kétékedésével* és *igazság-kritériumával* a *gondolat végleges felszabadítója* Baconnal együtt, addig Bacon induktív módszere mellett, mely a tényekhez utalta a vizsgálódókat, ő *a deduktív, matematikai módszerrel* és *mechanikai természetfelfogással* az önálló és pedig modern mechanikai felfogású *konstruktív gondolkodás* alapvetője.

4. Bacon és Descartes, mint a gondolat végleges felszabadítói s az újkori filozófia és tudományos gondolkodás alapvetői. Bacon és Descartes az *újkori filozófia* s egyáltalán *a tudományos gondolkodás alapvetői*.

Mindketten véget vetettek a *tekintély* középkori uralmának, *elválasztották a filozófiát, a tudományt a teológiától* s *a felszabadított gondolatnak új módszert* kerestek.

Bacon egészen objektív lett, a teológiai, ontológiai problémákat az elmére nézve hozzáférhetetleneknek jelentette ki, módszerül az *indukciót* hirdette, a tapasztalati tényekhez utasítva a gondolkodást s ezzel a *természettudományi gondolkodás* úttörője, ki megjósolja a természettudományok eljövendő szerepét.

Descartes inkább szubjektív maradt, ép s csakis az elme oldhatja meg szerinte a természet problémáit, módszerül a *matematikai dedukciót* hirdette s ezzel az *új metafizikusok őse* lett, az *újkori metafizikai gondolkodás* alapvetője, de *mechanikai természetmagyarázatával* egyszersmind az önálló mechanikai alapon haladó *konstruktív gondolkodás* alapvetője.

Ketten együtt a tudományt első sorban fejlesztő *indukció* s mellette óvatosan használandó *dedukcióval* és mechanikai *konstruktív gondolkodással teljes módszert* adtak a felszabadított gondolatnak és így *filozófiai s tudományos gondolkodásunknak alapvetői*.

5. Bacon és Descartes, mint az újkori filozófia két főirányának megindítói. Bacon és Descartes azonban nemcsak hogy véglegesen felszabadították a középkor tekintélyei alól a felébredt gondolatot, nemcsak a tudományos módszert adták meg a felszabadított gondolatnak, így alapvetőivé válván az újkori filozófiának és tudományos felfogásnak, hanem az által, hogy ketten két különféle és egymást kiegészítő módszert képviselnek első sorban, megadták az újkori filozófia két főirányát is. A további fejlődés vagy Bacon vagy Descartes nyomdokain halad. Vagy az *indukcióval indul el s a tapasztalati tények kiegészítésén filozofál*, ez a Bacon nyomain elindult *angol filozófia*, melyet, minthogy a lelki élet forrását keresve induktív úton az érzékekből indul ki, melyek útján nyerjük gondolkodásunk összes elemeit, érzékvizsgáló, *szenzualista* iskolának is nevezünk. Vagy pedig konstruktív gondolkodással *általános érvényű igazságokat keres, melyekből dedukálhasson az egyes esetekre* s akkor Descartes folytatója lesz. Ez irányt képviseli főleg Spinoza, Leibniz és a további német filozófia. Ez a *metafizikai iskola*. Vele szemben az előbbi a *tapasztalati iskola*.

Bacon nyomain indul el tehát az angol szenzualista, egyáltalán a tapasztalati iskola s Descartes nyomain a Spinoza, Leibniz és főleg a németektől képviselt metafizikai iskola. A fejlődés világosan követhető. Sőt Bacon és Descartes a filozófiai gondolkodásnak általában két oly ellentétes irányú alakját képviseli és jelölte ki, hogy \emptyset fejlődés a mondott iskoláknál tovább is követhető. A Bacon nyomain elindult angol szenzualista, tapasztalati filozófia folytatójakép jelenik majd meg a *francia és angol pozitívizmus*, míg a Spinoza, Leibniz s német metafizikai iskola folytatásaképp az újabb *német metafizikusok*.

VI.

DESCARTESTÓL KANTIG: A METAFIZIKUSOK.

1. A cartesianizmus. Descartes tanításának, már munkái megjelenése előtt, egész iskolája támadt, mely hova-tovább hatalmas szellemi mozgalommá alakult. E cartesianizmus a rendszeres kétkedéssel elvetve minden hagyományos előítéletet, a *szabad kutatást*, az *elemző, önálló konstruktív gondolkodást* vallotta és művelte s merőben *mechanikai természetmagyarázatával* reformálólág hatott a természettudományokra.

Részt vett benne az arisztokrácia, sőt a hölgyvilág is. A papok között is találunk buzgó cartesianusokat, mint *Bossuet* és *Fénelon*. A jansenista (vallásfelekezet) *Arnauld* szerkesztésében jelent meg a *cartesianusok kitűnő logikája* (*La logique ou l'art de penser*. 1662). Descartes művei ugyan a pápai tiltott könyvek indexére kerültek, Franciaországban is királyi szó tiltotta el tanításai előadását, a cartesianizmus azonban mindezek mellett annál jobban terjedt.

2. Pascal, a »szív (a szeretet) vallása«. *Blaise Pascal* (1623-1662), a csodagyermek, a ki tizenkét éves korában Euclides Elementáinak 32 tételét maga kitalálja s tizenhat éves korában megírja a kúpmetaszetekről szóló híres értekezését (»*Traité des sections coniques*«), tizenkilencz éves korában felfedezi a számoló-vonalzót, de kinek a korai fejlettsége úgy aláássa egészségét, hogy mikor nagykorú lesz, már bénulás fogja el s innen élete folytonos szenvedés, mely gyermekileg naiv vallásosságban talál

vigasztalást, e *matematikai lángész* szintén a *cartesianizmusból emelkedik ki*, de *mélységes gondolkodásával* messze kora fölé.

Ő is a *tekintélyek ellen* szól a tudomány terén (»Fragment d'un traité du vide«) és a tekintély nélkül való meggyőződést hirdeti. *De V esprit géométrique* értekezésében *módszeri vázlatot* ad világosan a »Discours de la méthode« hatása alatt. Hasonló *matematikai módszertani vázlatokat* találunk *Gondolatainak* első cikkében: *De la manière de prouver la vérité et de l'exposer aux hommes*. Különösen kiemeljük itt a meghatározásokról szóló világos szabályait (Règles pour les définitions): 1. Sohasé vállalkozunk oly dolgoknak meghatározására, a melyek már magukban oly világosak, hogy nincs szükség világosabb kifejezésekre megmagyarázásukra; 2. a kissé homályos vagy kétértelmű kifejezéseket sohasé hagyjuk meghatározás nélkül; 3. a kifejezések meghatározásában csak tökéletesen ismert vagy már megmagyarázott szavakat használjunk.

Filozófiai szempontból egyik főműve *Vidéki levelei* (Lettres à un jeune provincial), melyekben szintén a tekintély ellen, főleg a jezsuiták ellen kel ki, Galilei elítéltetéséről azt a híressé vált mondását írja: ha a föld forog, semmiféle emberi végzés úgy sem akadályozza meg, az összes emberekkel körülfordul, akár hiszik, akár nem. A testet ő is gépnek tekinti, de Descartes test és lélek dualizmusát is vallja. Másik főműve *Gondolatai* (Pensées), meg voltaképp a kereszténység védelme, a kereszténység filozófiája akart lenni, de csak a bevezető töredékek készültek el belőle. Mily bizonytalanok természeti ismereteink (Art. IV.). Hiába akarjuk megismerésünk alapelveit az emberi természetből magyarázni. Hol ez az emberi természet? Nagyra vagyunk az ember nagyságával, pedig a mindenséggel szemben eltörpül, semmi, csak egy nádszál, de *gondolkodó* nádszál (L'homme n'est qu'un roseau le plus faible de la nature; mais c'est un roseau pensant). A jellemző cartesianus felfogás. De ez az emberi gondolkodás mily tökéletlen, mily bizonytalan. Az ember szegény fereg, a bizony-

talanság és tévedés cloacája, a mindenség dísze, de egyszerűsége gyalázata. Az embert hiúság, aljasság hajtja előre szüntelenül (Article VI. – De la grandeur, de la vanité, de la faiblesse et de la misère des hommes). Az ember elkorcsosult lény, a kinek szüksége van a vallásra (Art. VIII. – Que l'homme est un être dégenere, et qu'il a besoin d'une religion). így talál menedéket szenvedéseitől megkínzott beteges lelke egész nagy szeretetével a kinyilatkoztatásban, a kereszténységben. Ő ezt az egyetlen, igaz Istent a *szeretet* Istenének hirdeti; az anyagi és szellemi világ felé a *szeretet természetfölötti világát* helyezi, melyet az embernek az isteni *kinyilatkoztatás* nyitott meg. A *vallás* a szív közvetlen tudomásszerzése Istenről (dieu sensible au coeur). Lelke egész melegével hirdeti az élet értékét s az általános életfelfogásban az *emberi szívet, a lelkiismeretet* tekinti zsinórmértéknek. »Az egész filozófia órányi fáradságot sem ér.«

3. Bayle, a modern kritika megszületése. *Pierre Bayle* (1647-1706), e kiváló irodalmi, kritikai elme is a cartesianizmusból emelkedett ki. Kritikai folyóiratában (*Nouvelles de la république des lettres*) és hatalmas enciklopédiái munkájában (*Dictionnaire historique et critique* 1695-1697) nála a kételkedés hatalmas tudásvágygal és kiváló *kritikai hajlammal* párosult, mely valósággal kedvét lelta a mások véleményeiben az ellentétek kimutatásában és ebben *ritka elmeélességet* tanúsított. E kiváló hajlamának tudható be, hogy minden optimizmus ellensége, etikai felfogásában is *pesszimizista*. A hit tanításai is neki nem megfoghatatlanok, hanem egyenesen az észszel ellenkezők. A vallás nem egyeztethető össze a tudománnyal, a *vallási elvek nem tudásunk tárgyai*. A *szabadság* kérdésében bökkenőnek tartja, hogy lehet a teremtmény, a ki nem okozója saját létének, cselekedeteinek okozója. Az *erkölcsi törvényről* azt tartja, hogy velünk született, a keresztény vallás csak kifejlesztette. Csakhogy az életben, a mint az Örömet elnyomja a fájdalom, a nagyon kevés jó cselekedettel szemben sok a gaztett: *ezer büntetetre alig jut egy erényes tett*. A manichaeusi tanítást: *egy jó és*

rossz elv feltételezését a tapasztalattal sokkal jobban összehangzónak tartja.

Míg a *cartesiánus kételkedés* Pascalnál a matematikai módszer diadalai és felfedezései után a *kereszténységben*, mint a *szeretet*, a *szív vallásában* nyugszik meg, addig Baylenél *e kételkedésből megszületik a modern tudományos és irodalmi kritikai szellem*.

4. La Rochefoucauld, az önszeretet gondolkodója. Egészen külön áll a cartesianizmustól, de kora M kifejezője *François La Rochefoucauld* (1613-1680) a francia szalonélet és a Fronde cselszövéses világának embere. *Maximes et réflexions morales* címen kiadott gondolataiban minden emberi cselekedet egyetlen indító okát az *önszeretemben (l'amour propre)* találja. Minden érzelmet így *rejtett mellékgondolattal* told és magyaráz meg, a mi éppen nem természetes magyarázat, hanem annál jellemzőbb a magyarázóra s korára. így hogy csak a látszat kedvéért sirunk, hogy bensőeknek mutassuk érzelmeinket, hogy megsajnáljanak, vagy mert restelnők a nem sírást. Az akkori romlott és cselszövéses udvari élet *etiketszerű erkölcsstanát* adta ebben, mely természetesség és jellem dolgában bizony igen hű, de elég csúnya korpék.

5. Gassendi, az atomizmus terjedése. *Pierre Gassendi* (1592-1655) Descartes intuitív és deduktív módszerével szemben a tapasztalati felfogás, az *empirizmus* képviselője is, s mint ilyen *erős bírálója a cartesianizmusnak* (*Disquisitio methaphysica*« Amsterodami. 1644). *Epikuros életéről, jelleméről és tanításairól* (1647) szóló és egyéb munkáiban a természettudományokat szolgálta *atomelméletével*. Galileivel, a kinek lelkes híve, abból indul ki, *semmi sem lehet semmivé*, de *semmi nem lesz semmiből* s e szerint minden változásból, minden mozgásból megmarad valami. Ez a valami az anyag, az oszthatatlan szilárd elemeknek, az *atomoknak összesége*. Mert míg matematikailag a végtelenbe is folytathatjuk az osztást, a fizikai oszthatóságnak határa van s ezek az atomok. Az *atomok mozgásából* kell most már *minden természeti változást* megmagyaráznunk. Csak érintkezés által jöhet létre

vagy szűnhetik meg a mozgás. *Minden ok* tehát *anyagi*. A *lélek* is csak úgy mozgathatja a testet, ha anyagi. A mozgás megszűnhetik, de a *mozgató erő* (impetus) *megmarad, állandó*. Tér és idő sem lényege, sem tulajdonsága a testeknek, hanem sajátos dolog. Az atomokban érzést tételez fel. Az atomokat Isten teremtette. Minden ok anyagi, ez alól kivétel Isten és a természetfölötti eleme a léleknek (anima rationalis sive intellectus). E teológiai kerettel azonban nagyban előmozdította az atomizmus elterjedését, mert így nem tekintik többé istentelen elméletnek.

Gassendi tehát, mint Descartes módszerének bírálója, az *empirizmust* képviseli vele szemben s érdeme, hogy előmozdította az *atomizmus elterjedését* és Galilei alapján az *atomisztikus, mechanikai természetmagyarázást*.

6. A misztikus occasionalizmus. A cartesianizmus kebeléből fejlődött ki a misztikus occasionalizmus. Descartes ugyanis a test és lélek kölcsönös viszonyára bővebben nem terjeszkedett ki, sőt egyenesen azt mondta, hogy ezt csak úgy érthetjük meg, ha nem filozofálunk. Követői a *kettő közt a közvetítőt Istenben* keresték, ki az »*alkalmi okok*« (causes occasionelles)-nek nevezett természetes okok mögött is a tulajdonképpeni ok. Ez az »*alkalmi okok*« misztikus elmélete, mely egymástól függetlenül fejlődött ki a következő két filozófusnál:

Arnold Geulincx (ejtsd: Gölinksz. 1625-1669.) hollandiai egyetemi tanár *Ethiká-jában* (1665) és *Metaphysica verá-jában* (1695) az akarat és mozgás összefüggését két órához hasonlítja, melyek pontosan egyszerre járnak, nem mert egyik a másikra hat, hanem mert egyugyanazon kézből valók; vagy akaratunkat a pénzhez hasonlítja, melyen ételt, ruhát veszek, nem a fém természeti ereje, hanem emberi megszabás folytán: így hozzák létre képzeink is a mozgást, nem saját erejük, hanem isteni megszabás, intézkedés folytán (nulla vi sua, sed instituto quodam decretoque divino). Az occasionalizmusból, vagyis az istentől való általános függésünkből vonja le etikája alapelvét is: A hol semmit sem bírsz, ne is akarj semmit (*Ubi nihil vales, ihi*

nihil velis! Telesio, Campanella, Descartes fenköltiség-büszkeség főérénye helyett az *alázatosságot* hirdeti főérényül. Idők jele: a reneszánsz nagy egyéniségei után az abszolút monarchiák százada.

Nicolas Malebranche (1638-1715), e beteges, misztikus lelkiéletű tanítóréndbeli szerzetes *La Recherche de la Vérité* (1674) és *Entretiens sur la métaphysique* (1687) munkái főtermékei e misztikus occasionalizmusnak. Tévedéseinktől meg kell szabadulnunk. Okai első sorban az érzékek. A valóságban csak kiterjedései vannak a dolgoknak. Az érzéki tulajdonságokat (színes, puha, kemény) érzékeink teszik hozzá. De felfogásunk is csak saját állapotainkat fogja fel közvetlenül, a dolgokat csak képzetek útján. E képzeteket, ideákat, sem a dolgok, sem mi magunk nem hozhattuk létre, mert véges lény nem lehet abszolút ok. Okul szerepelni isteni-valami. *Csak egy az ok: az istenség; a természetes okok csak »alkalmi okok«* (causes occasionelles). A mit mi valamely mozgás természetes okának tartunk, például a meglökést, az *nem ok*. csak *okot szolgáltat, alkalmat ad* arra, hogy az a benne rejlő isteni-valami, mozgató erő működjék. *A tulajdonképeni ok, a mozgató erő az abszolút substantia, az Isten.* Emberi elménk sem foghat fel semmit, sem nem akarhat *isteni közbelépés, beavatkozás* nélkül. A mint csak egy az Isten, úgy csak *egy az okság*, egyetlen egy. Istennel fogja fel elménk tehát a dolgokat. Ideáink csak az Istenség fogalmának megszorításai. Minden akarás törekvés az Istenhez. A vele való egyesülés a valódi boldogság, de a mint az alkalmi okokat valódi okokul vesszük, a valódi jót is földi jóval cseréljük össze. A lelki indulatokról szólva, ezeknél az idegrendszer hatásáról a vérkeringés rendszerére ma is érdekes gondolatokat ad.

E misztikus occasionalizmus, az alkalmi okok filozófiája a közvetítő láncszem a fejlődésben, a *természetes átmenet Descartestól Spinozáihoz és Leibnizhez.*

7. Spinoza. *Benedictes* (előbb Baruch) *Spinoza* (1632-1677), ez a beteges amszterdami kivetkőzött rabbi, kit a zsidó egyház nyilvánosan kiátkozott, ki különben egyike

volt a világ legszentebb életű embereinek s lencsék köszö-
rülésével foglalkozott, mígnem sorvadásban elpusztult, lelke
egész vágyával a világos ismeretek felé tör, a *legkövetkezetesebb
metafizikai rendszer* felépítője, *igazi geometriai módon meg-
szerkesztett metafizikai rendszer alkotója* lett *Etika*-jában,
melyben egyaránt felölelve miszticizmust és tudományt az
új világfelfogást adja, mint korának, a XVII. századnak
mindent magába foglaló gondolkodója, kinek elméjében, mint
valami lencsén át a gyújtópontban, centralódik a kor
egész gondolatképe.

Tractatus Theologico-Politicus-ában (1670), mely miatt
istentelennek kiáltották ki, a babonás s előítéletes hittel
szemben a vallást *isten szeretetében s embertársaink szere-
tetében* keresi s védelmezi a *vallásszabadságot*, mert hiszen
a különféle egyéniségek szerint is már különféle lehet a
hit. Fejleszse ki mindenki saját felfogása szerint (*ex suo
ingenio*). A vallástól, melynek célja az emberi lelket enge-
delmességre és erkölcsre vezérelni, *szigorúan elkülönzi a
tudományt*, melynek célja elméleti s így teljes szabadságot
követel.

Ethica ordine geometrico demonstrata főmunkájának, e
finom kristály művekre emlékeztető, a mint hogy ezen is
csak úgy csiszolatott lassankint s a munka soká hevert
így kéziratban, geometriai tisztaságú rendszernek gondolat-
menete az öt rész szerint: 1. az általános tételek Istenről,
2. a természet mechanikai felfogásának tételei, az emberi
ismeretnek összefüggése ezekkel, 3. az ismereteinket magya-
rázó szenvedélyek, indulatok finom természetrajza, eredete,
törvényei (a hullámzás törvénye), 4. szenvedély csak sze-
nedélylyel lévén legyőzhető, törekednünk kell a jó isme-
retét, mint magunk s fajunk fentartásának eszközét,
magunkban valóságos szenvedélylyé fejleszteni s ez ember-
társainkkal is összekapcsol, 5. szenvedélyeink természetének
megismerése így felülemel ezeken s a magunk-szemléletéhez
juttat, mint a kinek lényegében az anyagban és szellem-
ben munkáló istenség maga fejt ki lényegét; így tekintve
magunkat az örökkévalóság szemüvegén át, megnyugszunk

a vágyban, hogy egyesek legyünk a végtelen örökkévalósággal.

Mindezt *more geometrico* fejti ki, néhány sarktételeből dedukálva matematikai módon az egész mindenséget. Az *egyetlen substantia az Isten*. Substantia alatt azt érti, a mi maga által létezik, *önmagának oka* s nem szorul másra (per substantiam intelligo id, quod in se est et per se concipitur, hoc est id, cuius conceptus non indiget conceptu alterius rei, a quo formari debeat). De mikor ez a substantia önmagának oka, benne van egyszersmind az okozata is, ezért ez az ok nincs kívül az okozaton, *ez az ok benne-rejlő. immanens*. Így ez a substantia voltaképp az egész természet, *mely önmagának oka és okozata*.

Ez egyetlen létező substantia tulajdonságai, *attribútumai*, tehát az isteni attribútumok: a *kiterjedés* (extensio) és a *gondolkodás* (cogitatio), innen az istenség, a substantia »végtelen gondolkodó ereje« (potentia infinita cogitandi) és végtelen anyagi kiterjedése.

E két attribútumnak *modusai* már most az összes jelenségek, melyeket e két attribútum szerint tekinthetnek mint anyagi, mint szellemi világot. Az anyagi világ és a szellemi világ, a két attribútum közt, a különbség el nem tűntethető, *irreductibilis*. Az anyagot nem vezethetjük le a szellemiből, a szellemit nem az anyagiból. Ha a dolgokat mint szellemi jelenségeket (modi cogitandi) tekintjük, akkor a természeti oki összefüggést a gondolkodás attribútumával kell magyaráznunk; ha mint anyagi jelenségeket tekintjük (modi extensionis), csak a kiterjedés attribútumával magyarázhatjuk.

Míg tehát a természet, a mindenség összes jelenségei (modi) a *natura naturata*, addig ezzel szemben, de azért benne rejlő, immanens Oka mindeneknek az így mindenütt jelenvaló legfőbb lény, az Isten a *natura naturans*, kinek két tulajdonsága, attribútuma, a kiterjedés és gondolkodás modusaiként jönnek létre ama összes jelenségek. Azért Spinoza szerint merő abstractio a jelenségeket az őket létrehozó substantiától elkülönítve tekinteni, ahogy ezt a

felületes néző teszi, de ép oly abstractio volna, ha a substantia^ a mindenek okát tekintenők elkülönítve létrehozott munkájától, okozatótól, a természettől. Az egyes jelenségek olyanok mint a tenger habjai: a tenger a végtelen substantia.

Minden jelenség csak korlátolt alakja az egyetlen, végtelen substantiának, s mint ilyen korlátozás, tagadása a többi összes alakoknak, a melyben a substantia megjelenik. Innen: minden meghatározás tagadás (omnis determinatio est negatio).

A jelenségeket csakis akkor értjük meg, ha úgy mint az egésznek részeit tekintjük, akkor az a *mindegyikben munkáló önfentartó ösztön* a dolgokban munkáló *isteni erő egy része*. Ha a jelenségeket (modi) egymás közt való kölcsönhatásukban tekintjük, akkor itt a *kívül eső vagy külső (transcendens) oksági kapcsolatot* találjuk. Az ok kívül áll az okozaton, de köztük valami közös vonásnak kell lenni, mely a kapcsolat forrása lehetett. Ezzel szemben a natura naturalis és natura naturata közt az *okszági kapcsolat benne-rejlő* (immanens). A más jelenségeket létrehozó s eltűnő véges jelenségek mellett megkülönbözteti a *végtelen* jelenségeket, amilyen a kiterjedésnél a mozgás és nyugalom, a gondolkodásnál a végtelen értelem (intellectus infmitus), az istenség eszméje (idea dei), mely közvetlen hatása a végtelen isteni gondolkodó erőnek.

Spinoza *Istene* tehát a végtelen, maga által létező, nem keletkezhető, el nem múlható, nem osztható substantia, melyben megszűnnek az ellentétek és különbségek, mely úgy substantia cogitans, mint substantia extensa, de minden egyéb emberi tulajdonság nélkül. Ha a háromszögek gondolkodnának, háromszögesnek fognák fel az istent, a hogy az emberek emberinek.

Több egyes test egyedeket, ezek megint újabb egyedeket alkotnak s így tovább, e fokozatnak megfelel a lelki élet fokozata is, mert a kiterjedés mellett általános attribútum ez is. A mint az *ember teste* sokféle és sok egyedből áll, úgy lelkének gondolata is sok gondolatból tevő-

dött össze. *Az ember teste tehát a végtelen kiterjedés egy jelensége, módja; lelke a végtelen gondolat egyik szikrája, mintegy habbuboréka, tükre az isteni értelemnek.* A két attribútum így a test és lélek Descartesnál mesterkéltén magyarázott kölcsönviszonya helyébe is más összefüggést adott. Mind a kettő tehát egyazon substantia két attribútumának modulusai.

A felületes tapasztalattal (*experientia* vaga) szemben az igazi megismerés az *észbeli megismerés* (*ratio*). Ez a dolgok általános összefüggését, *egésze-rendjét* keresi s ebben találja a jelenségek *magyarázatát*. A jelenségek törvényei, ezek »az erős, örök dolgok«, ez a *törvényszerűség a dolgok valódi örök lényege*. A jelenségek e törvényei, mint *okszorozatok*, megkülönböztetendők a jelenségektől, mint *okozatsorozatoktól*. Ez oksorozatok csak úgy léteznek Spinoza szerint (*entia reália*), mint a jelenségek (*essentiae formales*). Osak a fogalmak, a közképek nem léteznek (*abstracta et universalia*).

Az *ismeretre való törekvés* az Isten szeretete, gondolatainkat harmóniába akarjuk hozni Isten rendjével. *Képzeleteink rendje és összefüggése megfelel a dolgok rendjének és összefüggésének* (*ordo et connexio idearum idem est ac ordo et connexio rerum*): ez az *igazság* (*Idea vera debet cum suo ideato convenire*), melynek helyessége magától kiviláglik, s ép e *világosság az igazságnak*, de egyszersmind a *tévedésnek is mértéke*, a hogy a fény a sötétséget is megmutatja (*sicut lux se ipsam et tenebras manifestat, sic Veritas norma siti et falsi est*). Csak következetesen kell tovább okoskodnunk, s a *tévedés magéitől kiviláglik* (*intellectio fictionem terminat*).

Azokat az »örök dolgokat«, a dolgok lényegét (*res omnium prima*), a substantiát *csak szubjektív eszünkkel* ismerjük meg, az objektív tapasztalat (*experientia* vaga) erre nem képes. Az észbeli megismerés a dolgokat »az örökkévalóság szempontjából« (*sub specie aeterni*) fogja fel, az *általános okságot*, a *mindenek okát* keresi s a tudományos megismerés *általános tételeit* adja. A substantiában találja

ezt. mely magának oka, szükségképpen létezik s melyben ok és okozat közt a különbség megszűnik, ok és okozat egybeolvad. A dolgokat így »sub specie aeterni« csak az észbeli megismerés (ratio) tekinti, melynek e legfejlettebb foka a *szemlélet az intuitió*.

Érzéki benyomásaink a külső testek hatásai, de ezt módosítja saját testünk természete, mindazonáltal a valóság kifejezőinek tekintjük, míg más érzékletek, képzetek nem szólnak ellene. így az *érzékiek, képzetek harca* helyesbbíti, alakítja a valóságról szóló ismereteinket. A *képzetkapcsolás törvényei* ép oly szellemi törvények, mint a másik attribútum anyagi törvényei, a mozgás törvényei. *Mérték, idő, széim* csak képzelésünk formái: Mensuram, tempus et numerum nihil esse praeter cogitandi, seu potius imaginandi módos . . . (jelenségei). A mindenben feltalálható *önfentartásösztön*, mely csak a végtelen isteni erő egy része, az egyes létezők szerint különféle: létezni annyi, mint maga magát fentartani, ha most ez gondolkodással kapcsolódik, akkor *vágy*, mely az ember lényege. Ha ezt főleg lelki oldaláról tekintjük, *akarataknak* mondjuk. *E vágy előmozdításával támad a jóleső érzés, a gyönyör, megakadályozásával pedig a rosszleső érzés, a fájdalom*, és pedig mindig az *átmenetnél*, tehát hátráltatott állapotról kedvezőbbre s kedvezőbbből hátráltatottabbra. Most már képzetkapcsolásunk hozzájárulásával jönnek létre az *ézelmek*: szeretjük, ami gyönyört okoz, gyűlöljük, ami fájdalmat okoz. Továbbá szeretjük azt, ami szeretteinknek használ, gyűlöljük, ami nekik árt. Képzetkapcsolás folytán másnak ézelmét is felidézhetjük magunkban: ez a *részvét*. Spinoza az ézelmek egész fejlődéstörténetét adta.

A *szabadság* szerinte voltaképp abban áll. hogy *saját természetünk szükségyszerűségét követjük*. A fecsegő azt hiszi, szabadon cselekszik, ha szája jár, akár az a kő, ha gondolkodni tudna s azt gondolná: szabad akaratából esik a földre. Az ily szabad akarat csak álom. Különben is a *döntés, az elhatározás előbbi emlékképeinktől függ* s azoknak nem mi voltunk okai, sokkal inkább a környezet.

»A *jóról* és *rosszról* szóló ítéleteink összehasonlításon alapszanak.« Sub specie aeterni tehát elesik a jó, a rossz különbsége a végtelen substantiában. Az *önfentartásra, törekvésen* és az *ismeretre törekvésen* (conatus intelligence), mint alaperényeken építi fel etikáját. Az önfentartásra törekvés erényei a »lelki erő« (fortitudo), mely az egyén érdekében mint »életvágy« (animositas) s mások érdekében mint »nagylelkűség« (generositas) nyilvánkozik. Az ismeretre törekvésből fejlődik ki az istenségnek az az intellektualis szeretete (amor intellectualis dei), mely a legnagyobb békét szerzi meg számunkra, akkor mindent sub specie aeterni szemlélünk, magunkat is.

A mint a mozgás fenmarad az anyagból, úgy az istenség ez intellectualis szeretete is, lóvén a végtelen értelemnek (intellectus iníinitus), az istenség eszméjének (idea dei) része, fenmarad belőlünk. Ez a Spinoza-féle *halhatatlanság*, mely tehát nem folytatás, hanem örökkévalóság, örök fenmaradás. Az erény jutalma azonban a boldogság magában az erényben.

Spinoza tehát *Descartes módszerével, matematikai módon megalkotta a legtökéletesebb ontológiát*, geometriailag dedukálta a láthatatlan, végtelen kiterjedő és gondolkodó substantiából, az istenségből, az egész látható mindenség összes jelenségeit, létmódjait, az igazságnak új kritériumát adta, a valósággal való megegyezés világosságában, új, az önfentartáson és az ismeretre törekvésen alapuló etikát adott, rendszere, a *spinozismus* nemcsak filozófiai iskola volt, hanem egyidőben vallásfelekezetek alapjául is szolgált, melyek többő-kevésbbé misztikus vagy racionalista irányban alkalmazták a kereszténységre a mélységes hollandi gondolkodó tanításait.

8. Leibniz. *Gottfried Wilhelm Leibniz* (1646-1716), e roppant sokoldalú, hihetetlen munkabíró, mozgékony elméjű és nyugodt, derült életű német diplomata, ki úgyszólván kora összes gondolkodóival levelezésben állott, a *differenciál számítás* vagyis a *végtelen kicsikkel való számítás* feltalálója, magába olvasztván az akkor ismert elmélkedők gondolatait,

de erősen Spinoza hatása alatt új ontológiát alkot, egyrészt Spinoza végtelen substantiája helyébe a végtelen kicsi, egyedi substantiákat tevén, másrészt az új mechanikai természetfelfogást a vallásos felfogással akarván összeegyeztetni a felsőbb lénytől származó czélszerűség, teleologia hozzáadásával s ezért rendszere mint ilyen, de csak ennyiben, az eddigi fejlődéssel szemben reakciót képvisel akkor, mikor Locke »megismerhetetlen«-ével lerontja a metafizikát. Koporsójára kedvelt jelmondatát írták: »Valahány órát tovaröppen, életed egy darabja megy velem«, – utána kedvelt »Inclinata resurget« (Lehajlik, hogy felemelkedjék) mondásos ☉ jelvényével.

Főművei: *Discours de métaphysique* (1685), *Système nouveau* (1695), *Nouveaux essais sur l'entendement*, *Théodicée* (1710) és *Monadologie* (1714).

A mechanikai természetfelfogásból indult ki, s úgy építette fel metafizikai rendszerét. Nem a mozgás marad fenn, nem a mozgás összege állandó, a hogy a cartesianusok állították, hanem a tulajdonképeni valóság, a mozgás oka, az erő, ez marad fenn, ez állandó. Mozdás és nyugalom csak ennek jelenségei, mert abszolút nyugalom nincs. A mozgás relatív, a nézőponttól függ, a szilárd és folyékony testek különbsége is relatív, az atomok »csak képzelőerőnk gyöngeségének eredményei« (mely tudniillik megáll ott, ahol még tovább mehetne), hanem a voltaképeni valóság az erő: »az a mostani állapotban rejlő valami, a mi a jövőben változást hoz létre.« Az erő tehát a substantia, a voltaképeni valóság, a mely fenmarad.

A leibnizi metafizika alaptétele most már az *elegendő ok* elve (princípium rationis sufficientis, principe de la raison suffisante), ami úgy hangzik, hogy »mindennek megvan az oka«, azaz a hozzámért, az annak a változásnak létrehozására elegendő oka, *Ok és okozatnak* viszont egyenértékűnek, *aequivalensnek* kell ugyanis lennie, mert ha több volna az okozatban, akkor perpetuum mobilót kapnánk, ha kevesebb volna az okozatban, akkor ugyanaz az ok többé sohasem jöhetne létre, s így a tökéletesség csök-

kenne. Ezt az isteni bölcsesség kizárja. Ez a Leibniz-féle teleológiai magyarázat. Ugyanezért kell a teleológiai magyarázat szerint az egyazon *erőmennyiségnek állandónak maradnia* a világon.

A jelenségek váltakozó állapotainak *törvényszerű összefüggését* ép az erő, a substantia fogalma fogja adni, de ehhez, rögtön hozzáveszi az *egyediség* fogalmát, mert csak egyes dolgok létezhetnek. Ez egyedek állapotainak változása matematikai sort ad folytonos összefüggésben, melyben minden előző a következőnek oka. Azért minden ilyen *egyedi substantia egész kis világ, külön életet folytat ösztöne szerint, saját benne rejlő törvénye* (lex insita) szerint folyton le változásai, mindig a *tökéletesség* felé. E folytonos *fejlődésben* megint az ok és okozatot eszköz és célnak is tekintti Leibniz teleológiai magyarázata.

A mindenség tehát *végtelen sok végtelen kicsi egyedi substantiáiból*, tehát *substantiákból áll*: ezek a *mónaszok*, vagyis egységek (verae unitates), egyedi lények, afféle egyedi lelkek, »ón«-ek, metafizikai pontok. Lelkünk is egy ilyen mónasz és Leibniz magából indult ki, mikor a szellemi kiterjesztve az egész mindenségre, újból azt a kaput tárta ki, melyen a régi metafizikák útnak indultak. E tárt kapun indult neki aztán a német metafizika hatalmas serege. Leibniz magából indult ki, mert a dolog »mindenütt ugyanaz«, a *continuitás törvényénél* fogva, mert másképp nem magyarázhatjuk meg a tudat, az érzés keletkezését, ha nem tételezzük fel ezeket alsóbb fokban, szerinte szunnyadó, homályos, nem tudatos állapotban mindenütt. E szerint a mindenség *érez*, sőt minden mónasznak homályosabban vagy világosabban *felfogása van az egész világ-ról*. Hogy a látszólag holt anyagba így az erővel életet, lelket vigyen, Leibnizot megerősítették e hitében az akkori mikroszkópi felfedezések (Löwenhoek felfedezi a spermatozoidot).

A *mónaszok a végtelen kicsi egyedi sűbstantiák*, amelyeket saját *ösztönük, erejük, törvényük* hajt a fejlődésre, amelyek *éreznek* és homályosabban vagy világosabban *fel is fogják* a világot. Kicsiben egész világ mindegyik. A leg-

alsóbb fokon álló *merő* (erőegységeknek) *mónaszoknak* csak tudattalan érzésük: perceptiójuk van; a tudatos apperceptióju *mónasz* a *lélek*. A felfogás, elképzelés, vis repraesentativa voltaképp nem egyéb mint a *sokság az egységben, a külvilág tükrözése, a mindenség concentratioja egy mónaszban* (repraesentatio multitudinis in imitate, repraesentatio variationis externae in internis). Minden egyes *mónasz* így a *mindenség, a világ fűkre* (miroir vivant de l'univers).

Keletkezés, elmúlás, születés, halál csak a *mónaszok* összehúzódásának, kifejlődésének, elhomályosodásának vagy felvilágosodásának jelenségei. *E végtelen kis substantióknál megszűntek az efféle különbségek, a nagy ugrások, mint a végtelen kicsikkel való differenciál számításban is, mely mintegy alap gondolatául szolgálhatott Leibniznak mónasz-ehnéleté-hez.*

A *mónaszok*, ez egyedi substantiák között általános harmónia, rend, megegyezés uralkodik. Ezt *Isten* állapította meg. Ez a híres *eleve megállapított, vagyis praestabilitált harmónia*- *Isten* ugyanis mindeneknek szerző oka, a *mónaszokat*, ez egyedi substantiákat *Isten* teremtette, és pedig úgy teremtette, hogy ez a *harmónia, megegyezés* (accrd) *meglegyen közöttük.*

Istenből, e fő substantiából kiáramlás, kisugárzás (émanation, fulguration) útján jöttek létre az *egyetlen isteni erő ez individualisációi: a mónaszok*, kis istenségek. *Isten* a világot végtelen sok szempontból szemlélte s így lett annyiféle egyedi substantia ugyanabból az egy substantiából, ugyanarról az egy világról, amennyiben ennek képét concentráltan felfogásában tartalmazza mindegyik *mónasz*. Spinoza a végtelen substantiából indult ki, ez az *Isten*, ennek modusai az egyes jelenségek. Leibniz az egyedi substantiákból indul ki s úgy jut ezek eredete kérdésénél az egyetlen isteni erő substantiájához. Spinoza végtelen substantiájának modusai az egyes lények, Leibniz egyedi substantiál kisugárzódnak a fő substantiából. Az egyik fent, a másik lent nyúlt ugyanahhoz.

Isten tehát a *mónaszok* *mónasza: monas monadum.*

Bizonyítása ontológiai (Descartes), kozmológiai (mint a lét oka) és teleológiai (mint a czélszerűség oka). Mint a legfőbb bölcsesség, a legjobbnak, a legtökéletesebbnek teremtette a világot, mert ha tökéletesebb lett volna, bizonyára azt választotta volna. Innen Leibniz hírhedt *optimizmus*: *a világ a lehető legjobb világ*. Ha tökéletlenségek vannak is, ha a rossz, a gonosz létezik is, ennek is bizonyos mértékben Isten a forrása, mert árnyékfoltoknak a legjobb világban is kell lenniök, de a teremtés-választás következtében mindez a lehető legkevesebb.

Fontos szerepet tulajdonított Leibniz *teleológiai*jának, a *végokok* (causes finales) *elvének*, mely a jelenséget mint czél-szera tervek eredményeit tekinti. E szerint *minden megvan előre praexistenciában, praeformációban*, lehetséges, *potenciális létben, tervben, lélemben, csirában*. A lélek a test terve, mint lehetőség és valóság. A tölgyfa benne van a magban. Minden mónasz maga magát fejleszti ki, a maga tervét. Fejlődése praexistál s felsőbb felfogás ezt előre láthatja. *Isten a világ terve lehetőségben és valóságban, tehát eredete és célja*.

E Leibniz-i teleológiai felfogás egyik hajtása volt a *csirák egymásbarakottságának* elmélete, mely szerint a csirák nemzedékeken át egymásba rakódtak s tervben, dispositiókban az egész alakot magukban foglalták.

A mónaszokban bent van tehát a törvény a fejlődésre, s e tekintetben a *lehetőség* mindig *kis darab valóság, kezdődő valóság*, törekvés a létre (inclinatio ad existendum, exigentia existendi).

A test is tehát ép oly mónaszokból áll, amilyen a lelkünk. *Test és lélek* között is praestabilitált harmónia uralkodik, mint két egyszersmindenkorra összeigazított kitűnő óra közt, melyek pontosan egyszerre járnak.

Ami a mónasz *felfogásában* koncentrálva, egységesítve van benne, az érzékiségnek kiterjesztett sokságban jelenik meg. De »ép ebben az *egységesítésben* (réunion) rejlik a tudat csodás természete«. Ezt a mónasz, Leibniz szerint, nem szerzheti kívülről, hiszen »nincsenek likai, ablakai«. Ezt maga-

val hozza. Születése, növekedése csak abból áll, hogy kifejleszti, ami eredetileg már benne van.

A lélek tehát nem *tabula rasa*. A kik így beszélnek (Locke-ot bírálta), nem veszik tekintetbe azokat a homályos, nem tudatos lelki működéseket, amelyek után csak hosszas tapasztalatból fejlődik ki a tudatos működés. A nem tudatos működés a *perceptio*, a tudatos a *sentimentum*, mely emlékezettel kapcsolatos, s a legfelsőbb a határozott figyelem, az *apperceptio*, a reflexió. Az elme nem *tabula rasa*. Magával hozza az *ellenmondás elvét* (*princípium contradictionis*), hogy tudniillik, *amiben ellenmondás van. as nem igaz, azt elveti, az önfentartest, a másoknak segítest s egyéb ösztönöket stb.*, mindezt azonban a tapasztalat fejleszti ki. Egy rakás *homályos, apró érzetünk van (petites perceptions), a mely nem tudatos*. Sohasem vagyunk érzések nélkül. Sohasem vagyunk közömbösek. És pedig csak ez apró, nem tudatos érzékekkel értjük meg az *egyén különféle állapotait és az egyének közötti viszonyt* is. Ezek a homályos, apró érzések kötik össze az egyént a többi létezővel (a suggestióra látszik az előbbi egyének közötti viszonyról és itt is gondolni). *Alomban* is megvannak ezek. Alom és ébrenlét közt a különbség csak fokozati. A *figyelem elvonása* részleges álom.

Így a pszichológiában szintén az *eltűnő, észrevétlen kicsi elemek, a nem tudatos apró érzetek felé irányozta a figyelmet* s különválasztotta az *érzékletet, a képzetet* s az *ösztönt, akaratot* (appétit, tendance), mely legbelsőbb lényege az embernek, lóvén minden mónasz első sorban *erő, törekvés (conatusj)*.

A logikában az Aristoteles-féle és skolasztikái logikai ellenmondás elve helyébe az *azonosság (identitás) elvét* tette, mely szerint minden ítélet eredetileg azonosságviszony az alany és állítmány közt. Az elvont gondolkodásban az azonosság elve az *igazság kritériuma*, a tapasztalat terén az elegendő ok elve követelte törvényszerű összefüggés. E szerint vannak *szükségképpen, apriorikus igazságok és tényleges igazságok*. Tervezett egy külön »Gondolat-abécét«

(Alphabetum cogitationum humanarum), mely az alapfogalmakat tartalmazná: miként lehet új igazságokat találni, sőt megfelelő jelekkel afféle egyetemes nyelv lett volna, mint a matematikai jelek. Később csak »Ars combinatoria«-nak, »Characteristica universalis«-nak tervezi, de ebből sem lett semmi.

Az etika, a jog alapja a *boldogságra* való ösztönszerű, törekvés. A gyönyörérzés előrehaladást jelent ez irányban. A magunk boldogulására való törekvéshez járul a mások boldogítása, *Szeretet* öröm mások boldogságán, a mennyiben ezt magunkévá tesszük. Az etikai törvény az *igazságosság*, mely a bölcs szeretete (caritas sapientis): mindenkinek a magáét. A *jog* czólja a béke fentartása a társadalomban, az *egyetemes boldogulás*, a *közhaszon*, – s ezzel alapját veti az *utilitarizmusnak*.

Leibniz tehát a Spinoza-féle fősubstantia modulusai helyett a *fő substantiakból, az istenségből kiáramlott egyedi substantiak, végtelen kicsi erőegységek végtelen sokaságéinak tekintette a mindenséget*, Spinozával szemben, ki végtelen substantiából indult volt ki, ő az *egyes jelenségekből indult ki, a mechanikai természetmagyarázást össze iparkodott egyeztetni a vallási felfogással, így hozta be a czélszerűséget, a teleológiát a teremtéssel*. Veszedelemes kaput nyitott s ezzel tág teret a *később annyira túltengett német metafizikáinak*, a fogalmak deduktív kiskatulyázgatásainak.

9. Wolff, a philosophia Leibnizio-Wolffiana, a német racionalizmus. Leibniz levelekben, értekezésekben kevésbé hozzáférhető gondolatait német módra, bőbeszédű, kötetes nagy corpusba rendszerezve, kiegészítve *Christian Wolff* (1679-1754), hallei tanár terjesztette s így beszéltek aztán *philosophia Leibnizio-Wolffiana*-ról. A népszerű wolffianizmus hatalmas részét teszi a német felvilágosultságnak. Wolff teremtette meg a német nyelv filozófiai műszavait, a német *filozófiai nyelvet*. Noha egészben Leibniz gondolatait ismertette, mégis egyben-másban eltért az elegendő ok elvének filozófusától, módosította az eredetit, egyebet nem tett, mind a mellett nem szerette, ha Leibniz tanít-

ványának tekintették. A Leibniz-Wolff-féle filozófiában is a tudomány és teológia összeegyeztetésével van dolgunk, a világ nagy mechanizmusa az istenség céljait szolgálja, a praestabilitált harmóniát is megtaláljuk, a lelki életnek ebből való magyarázatát is s mindezt az elegendő ok elvére alapítva. Ez utóbbit az azonosság elvéből próbálja kihozni. Mindenütt az *észszerű elvek* uralkodását hirdette. Nála is vezérelv a *Tökéletesség*, melyet Isten a teremtés választásával, a praestabilitált harmóniával már előre megállapított. Nagy szerepe van ennek kozmológiájában, de egész filozófiai enciklopédiájában is.

10. Baumgarten, az esztétika formális megalapítója. *Alexander Baumgarten* (1714-1762) Wolff rendszerének egyik hégagát akarván betölteni, minthogy a tudatos megismerését a tökéletesnek, az értelmi tökéletesnek elméletét, az »igaz tudományát« megírta Wolff a logikában; ő megírta *Aesztetiká*-jában (1750), mint *Érzéstan*-ában a homályos érzéki megismerés tanát, szölván benne az érzéki tökéletesről: a szépről, így – céltudatlanul *megalapította az esztétikát* (1750).

11. A racionalizmusról általában. A Descartes nyomán kifejlődött nagy rendszerek filozófusait nemcsak az a közös vonás köti össze, hogy *metafizikusok* és hogy *deduktív módszerrel* és *konstruktív gondolkodással* építették fel rendszerüket Descartesnak mintájára, hanem még egy fontos *belső jellemvonás*, amely mint a rendszer építésmódja és szelleme, eredetében szintén Descarteshoz viszen vissza, E jellemvonás az igazság kritériumán fordul meg. Már Descartes ezt a tiszta, világos képzetben, a tiszta, világos belátásban találja, Spinozánál valamint a világosság magának és a homálynak, az igazság magának és a tévedésnek mértéke. Leibniznál a lélekmónaszban eleve istentől megvan a világ igaz képének koncentrációja, felfogása; a tapasztalat ezt csak kifejleszti. Az igazság mértékét a tapasztalattal, szemben mindegyik az *észben* találta. Amit tiszta eszünk igaznak lát, az az igazság. Azért is nevezzük e belső fontos jellemvonást észelvűségnek, *rationalizmus*-nak.

E szerint az észben rejlik az igazság, az általános igazságok, amelyekből deduktív gondolkodással konstruálhatjuk meg a részleteket, az egyes tényeket. Legalább ezt akarta a racionalizmus, amely így tipikusan metafizikai filozofálás.

A racionalizmus azonban, mint gondolkodásunk iránya, nem szorítkozott pusztán a filozófia területére, hatalmas nyilvánulásait látjuk az irodalmi és művészeti élet terén is. A XVII. század, mely a filozófiában Descartes, Spinoza, Leibniz százada, az irodalomban és művészetben a francia klasszikus iskola kora, mely alapelvül az *észt*, a *józan észt* (la raison, le bon sens) hirdeti és ennek szigorú tiszteletben tartását követeli. Az *ész e kultusza* (le culte de la raison) végighúzódik a XVII. s az egész XVIII. századon el egészen a romantikus iskoláig, mely a forradalom szellemében szakított a klasszikus hagyományokkal.

Az ész ez uralma együtt járt az *abszolút monarchiák* korával, s mikor ezek szellemét megtörte a forradalom, változás volt ez a gondolkodás egész vonalán. Az irodalmi és művészeti életben a romantikus iskola jelezte a forradalmat, a filozófia terén pedig az újkor legnagyobb alakjának, Kantnak kritikizmusa ér fel a forradalom általános jelentőségű szerepével.

VII.

AZ ANGOL TAPASZTALATI FILOZÓFIA: A SZENZUALISTÁK (BACONTÓL KANTIG).

1. Az angol szenzualistákról általában. A XVII. században s a XVIII. század első felében az angolok a filozófia vezetői. Az angol gondolkodó elmének, melyet a *tényekhez* való erős ragaszkodás, a *metafizikai hajlam hiánya*, a pozitív *tudomány* s a *vallás* józan *elkülönítése* s tiszteletbentartása jellemez, ez időszak valóságos fénykora.

A szenzualizmus *Bacon empirizmusén*, *tapasztalatelvűségén* indul el, mely szerint csak a tapasztalatból fejleszthetjük ki tudásunk, értelmünk körét. A *tapasztalat*, a tapasztalati tudás vezérgondolata e filozófiának. így jutnak az *érzékek*, az érzékek adta tapasztalati anyag vizsgálatához s innen a *szenzualista* (érzékelvű) elnevezés. Kapcsolatosan fejlődik ki ebből az érzékek adta anyag feldolgozásának, a tapasztalati tudásnak, a megismerésnek vizsgálata, a *tapasztalat problémája*, az *ismerettani vizsgáldás*.

Bacon a tapasztalati ismeret általános fontosságát és eljárásait vizsgálja. *Hobbes* az angol filozófia keretén belül kiegészíti az indukciót a dedukcióval, *Bacont* *Decartes*-tal, s megalapítja a tapasztalat elvéből kiindulva a tapasztalati pszichológiát s az etikának és politikának is természetes alapot keres. *Locke*, a legnagyobb angol filozófus, megalapítója az ismerettannak, mely nála tulajdonképpen tapasztalati pszichológiává szélesedik ki. Vele megszületik a

szabad kritika s így Kant kriticismusának előhírnöke. Berkeley már tagadta az anyagot, átmentül szolgál *Huiae*-hoz, a ki a tapasztalati tudás alaptörvényét bírálva eljut a teljes tudományos szkepticizmushoz s ezzel ez a filozófiai fejlődés csúc sát éri el. Folytatását találjuk mintegy azonban Hume-nak Kant-ra, való hatásában s a Hume-féle kételkedés lesz a Kant-féle kriticismus szülő anyjává. Ezen kívül az etikának számos művelőjét találjuk. Megszületik a nemzetgazdaság tudománya, a pszichológiai esztétika és a fiziológiai pszichológia, míg egész természetfelfogásunkat óriási felfedezéssel gazdagítja, világfelfogásunkat is átalakítva, *Newton*.

2. Hobbes. *Thomas Hobbes* (ejtsd: Hobbsz. 1588-1679), kit anyja, mikor híre futott, hogy a spanyol armada Anglia ellen elindult, ijedtében idő előtt hozott a világra, ez a félénk lelketű és békeszerető angol, a ki tényleg a *háború* és *félelem filozófusának* mondható, Franciaországban is járván, Bacon indukcióját Descartes hatása alatt a *dedukcióval* egészítette ki, *alapvetője* lett az *angol tapasztalati pszichológiának* és *természetes* alapot keresett az *etikának* és *politikának*.

Munkái: *filozófiai rendszerét*, melyet a testről, az emberről és a polgárról szóló részekre osztott (Corpus. Homo. Civis.), feldolgozó: *De corpore* (1655), *De homine* (1658) és *De cive* (1642); fő politikai munkája »*Leviathan or the Matter, Form and Power of a Commonwealth ecclesiastical and civil*« (1651), melynek furcsa fő címe eredetileg tengeri szörnyeteget jelent, melyről Jób könyvében a szentírás azt mondja, hogy hozzá a földön senki sem hasonlítható s arra van rendelve, hogy félelem nélkül legyen, mely alatt azonban itt az abszolút államhatalmat akarja érteni; továbbá *On Human Nature* (Az emberi természetről) és *De Corpore politico* (1650), melyek eredetileg *Elements of Law* címet viseltek s végre a *Szabadságról* és *szükségyszerűségről* szóló értekezése.

A *De Corpore* első sorban a logikát és az alapelvek ismeretét (philosophia prima) adja. A *filozófia* szerinte az

okozatok ismerete az okokból és az okok ismerete az okozatokból, így olyasmivel foglalkozik, a mi keletkezett, ezért a *teológiát*, mely az istennel foglalkozik, a ki nem keletkezett, *szigorúan elkülöníti a filozófiától*. Az általános alapelveket az érzékeink adta anyag *elemzése* (resolntio, analysis) útján nyerjük (a sensibus ad inventionem principiorum). Az alapelvek érvényessége *nem bizonyítható*, ezek csak *meghatározásokba* foglalandók (v. ö. Pascal). így itt az igazságot magunk csináljuk, a mennyiben *nevet adunk* a dolgoknak *közmegegyezéssel s ez már magában foglal ily alapelveket*. Ez a *Hobbes-féle nominalizmus*, Az ily maguktól ismeretes (per se nota) alapelvek elseje, hogy *csak egy az ok s ez a, mozgás. Minden változás mozgás*. A mint minden létező test, úgy minden történő dolog mozgás. *A mozgás oka mindig érintkező test mozgásában rejlik*. Kiegészíti azt a tehetetlenség és az anyag fenmaradása törvényével. *Minden tünetmény telieit mozgás₁ még a belsők is, az érzések is*. Az érzéket, képzet csak az érző test változása, tehát mozgás. A tér a létező dolgok olyatén felfogása, hogy rajtunk kívül esnek. Az idő a mozgás felfogása. Csak testek és mozgások lóvén a filozófia tárgyai, a helyes módszer a *matematikai, a deduktív*. A logika adja a módszert, a philosophia prima az alapelveket, a geometria a mozgás matematikai törvényeit, a mechanika egyik test mozgásainak hatását a másakra, a fizika a testek részecskéiben történő mozgások hatását, az emberről és az államról szóló tudomány az emberek lelkében végbemenő változásokat és egymással szemben való viselkedésük megszabását. Ez Hobbes rendszere, a *tudományok Hobbes-féle osztályozása*, melyet a Corpus, Homo, Civis szavak jelképeznek. Az erkölcsi dolgok is csak úgy hódolnak a *matematikai causalitásnak*, mint a fizikaiak.

A tudomány tárgya a *testi* dolgok vagyis a *substantia*. mert testetlen substantia ellenmondás. Ezeket a substantiákat, a testeket csak következtetés útján ismerjük meg. A mit érzékelünk, csak tulajdonságok (accidentiák), *magáról a substantiáról voltaképpen nincsen képzetünk* (v. ö. Kant: Ding an sich), csak következtetjük, hogy a tulajdonságok

mögött rejlik valami. A testek lényeges tulajdonságai *hiterjedés és mozgás*. Minden más tulajdonság csak az érző test *szubjektív* jelensége. *Tér és idő is szubjektív; oly képzetek melyeket a testek kiterjedése és mozgása kelt fel bennünk* (v. ö. Kant: tér és idő az érzékletek elrendezésének formái). A legfurcsább ép az, hogy valami jelenségekppen tűnik fel (id ipsum τό φαίνεσθαι), az *éző tudat*, de ez egyszersmind minden ismeret forrása (v. ö. Descartes: Cogito), az érzéki felfogás ép az elvek megismerésének elve. Minthogy pedig minden változás mozgás, az érzéki észrevevés, mely csak változással jöhet létre, szintén mozgás. Ha ugyanis a testek és részecskéik mindig nyugalomban volnának, akkor nem lenne különbség (discrimen) s nem is volna érzéki észrevevés. *A mozgás változása* (diversitas motuum) oka mindennek. *Az érzéklet sem egyéb, mint mozgás az éző test részecskéiben* (De Corpore. Cap. 25. 2.). A *tudatos* működések is ily mozgások (mens nihil aliud erit praeterquam motus in partibus quibusdam corporis organici). Így az egész pszichológia mozgástudomány lesz. Az öröm is mozgás a szív körül (pleasure is nothing really but motion about the heart). A felfogás, a tudat maga amennyiben többnek tűnik fel mint mozgás, csak *látszat* (nothing really). A testek részecskéi valami aetherfluidumban mozognak. Elenyészően kis idő- és térrészben a *mozgás mozgásra törekvés* (conatus, endeavour). Ha két ily egyenlő mozgásra törekvés egyensúlyozza egymást, ez a *feszültség* (nexus).

Minden képzetünk véges és korlátolt lévén, a *végtelen ismerete lehetetlen*. Az ily kifejezések, mint végtelen, csak negatív értelműek és voltaképp felfogásunk hiányát, képtelenségét (impotentia), korlátoltságát fejezik ki. Ép úgy *nem lehet tudásunk a világról, mint égersről*. Az ilyesmi a teológiába való. Mi nem tudunk elképzelní oksági sort, amely ne volna folytatható, s ha egy első okot is veszünk fel, az sem lehet maga-nem-mozgó (v. ö. Aristoteles maga-nem-mozgó energiájával: *ενέργεια ακινησίας*), mert *semmi sem hozható mozgásba olyasmivel, a mi maga nem, mozog*.

Azért természetesebb felfogás, hogy a világnak *nem volt kezdete*. Istenről nem lehet képzetünk. Úgy vagyunk vele mint a tűz mellett melegedő vak, a kinek a tűzről nem lehet képze. Csak negatív, Superlatív, határozatlan kifejezések használhatók. De mivel minden, a mi létezik, test, tehát istennek is testinek kell lennie. Maga a természetes vallás nem elég. Eszünk oly tökéletlen, indulataink oly hatalmasak, hogy szükség volt a kinyilatkoztatásra. *A vallás nem filozófia, hanem törvény: engedelmisséget követel, nem vitatkozást.* A józan angol felfogás már nála élesen elválasztja a filozófiát és teológiát.

Tapasztalati alapul etikájához és politikájához adja pszichológiáját s ezzel az *angol tapasztalati pszichológia alapvetője*. E téren először indul ki az elemi tapasztalati tényből: az *érzékiekből*. Innen az egész *érzéki szenzualista iskola* alapvetője.

Az *érzéket* is mozgás, de egészen szubjektív mozgás mely a külső mozgásokra támad és az *érzékszervekből az agyba s onnan a szívhez halad*, itt, a mennyiben a *belső szervek is mindig bizonyos mozgásban vannak*, bizonyos *ellenállást találván, visszapattan*. E visszapattanás, kifelötörekvés folytán vetítjük ki érzelleteinket a külvilágba, a tárgyakra. Ez érzéket elmélete nem oly értéktelen, a milyennek a szívre való hivatkozással feltűnik. Ezzel ő csak az érzéket hangulati velejárója körül tapogatózott, amennyiben minden érzékletünk így színeződik belső állapotaink szerint, s mint tudjuk, ép az érmozgató változások folytán, melyek pedig első sorban a vérkeringés, s így a szív működés változásával járnak. Hobbes visszapattanása a szervek mozgásaitól jellemzően fejezi ki azt a tényt, hogy a valóságos érzéket nemcsak centripetal izgalom, hanem csatlakozik hozzá a hangulati velejáró, vagyis kiváltva egyes centrifugal izgalmakat, ezeknek eredményeképp új centripetal szervéző izgalmak csatlakoznak hozzá. Ez vezette tovább Hobbesot, mikor a szívet az élet forrásául tekintve, azt mondja, hogy a mint a külső inger az életmozgást, a *vérmozgást megkönnyíti, vagy megnehezíti, keletkezik a kedv, vagy*

kedvetlenség, s ez önkéntelen törekvést hoz létre a jókedvet, örömet okozó mozgást folytatni, a kedvetlenséget okozót megqátolni. Már a magzatban is nyilatkoznék szerinte e törekvés (conatus primus). Mély értelmű magyarázatát adta így az érzékletnek és a hangulatoknak, mely módosított alakban a mai James-Lange-főle magyarázatnak is megfelel.

Az érzéki felfogás tehát *nem a valóság* felfogása, hanem csak a valóság testeinek mozgására *idegeinkben, agyvelőnkben keletkezett mozgásoknak, e szubjektív jelenségeknek* felfogása. Szemreütéskor így érzünk fényt, holott nincs. Olykor kettősen látjuk a dolgokat. Tükrözéskor, érzéki csalódáskor is nem a valóságnak megfelelően. Az érzékletek tehát csak a *bennünk keletkezett változásoknak felfogása*, a színek, hangok csak a mi érzékletünk. Ha pedig külső változás nem volna, akkor belső változás s így érzéklet sem volna.

Az emlékképek, a képzetek csak az inger távollétében *gyöngült érzékletek*, »az ami az érzékletből megmarad és fokonkint fogy«, tehát *fogyó érzéklet*. Új érzékletek az előbbieket gyöngítik. Álomban, mikor új benyomások így nem csatlakoznak, az emlékképek jelenvalóakká válnak, már gyengítve s gyakran összeolvadva más képzetekkel. Ezekből a hátramaradó nyomokból áll az *emlékezet* (sentire se sensisse meminisse est), tudata annak, hogy éreztük azt, a mi fogy már.

De nemcsak egy érzéki étre emlékezünk vissza, hanem ismétléskor a *tapadás* folytán egész képzetsor elevenedik fel, akár a vírzecscskék, mikor a sima asztalon ujjam után szaladnak. Gondolkodásunk ily kapcsolódásokból áll. S ezzel *alapvetője a képzetkapcsolás tanának, az associológiának*. A tapadás mellett kiemeli az *érzelmekek, vágyak* hatását is a gondolat sorok alakulására, ugyanis mindig bizonyos *cél* lebeg előttünk (frequens ad finem respectio), s ez sorakoztatja aztán gondolatainkat. Álomban ez a *cél* is hiányzik, innen az álomképek szeszélyessége.

Így *egész gondolkodásunk az érzékietekből épül fel*, nem lehet benne olyan, ami ne volna érzékeinknek alávetve.

Az egész *tapasztalat* csak érzékleink egybevetése és pedig erre szolgáló eszköz a nyelv. A *nyelv* önkényes elnevezésekből, jelekből áll, hogy ezekkel a dolgokat felismerhessük és képzeiteinket közölhessük. Először *felismerhető jel* (nota), aztán *közlő jel* (signum). Csakis ily közlő jelek folytán lehetséges társaság. Az önkényes elnevezéssel szorosan összefüggnek az alapelvek és meghatározások. *Az általános elvek, fogalmak emberi csinálmányok.* Minden gondolkodás már most a jelek, *nevek összeadása, kivonása.* Az *ítélet* is csak azt mondja, hogy egyik név ugyanazt jelenti mint a másik. Ezeknek kapcsolása a következtetés s ezekből jó létre az egész tudomány. A *gondolkodás* csak szavakkal való számolás, a nevek algebraja.

Kedv, kedvetlenség, öröm, lehangoltság az *életmozgás könnyítése vagy hátráltatása.* Az *önfentartó ösztön* az ember alapösztone. Ennek kielégítésén fordul meg a *kedv, kedvetelenség.* Ha most a jövőre vonatkozó képzetek társulnak hozzá, akkor jó létre a *hatalom* és a *tehetetlenség* érzése, a szerint, hogy elérhetem vagy nem, a mire törekszem. Most aztán az összes érzelmeket e bennünk folyton munkáló hatalomratörekvésekből magyarázza: öröm, ha mások elé jutunk, alázatosság, ha hátramaradunk, remény, ha haladunk, kétségbeesés, ha elfáradunk, büszkeség, ha legyőztük az akadályt, sírás, ha elbukunk, nevetés, ha más bukik el, részvét, ha szeretteinket elmaradni látjuk, csüggedés, ha ellenségünket előrehaladni látjuk. Az ismeretszerzés gyönyöre is innen, mert hatalmasabbá tesz. Az élet itt is örökös mozgás.

Az *akarat* mindig *determinált*, ha nem külső, akkor belső tüneményektől. A büntetés, a törvény elrettentőleg akar hatni, javítani az illetőt, másokat elrettenteni.

Etikáját, politikáját az önfentartó ösztönön építi fel. Ép oly konstruktív tudománynak tekinti mint a geometriát vagy mechanikát, melyet az emberi akaratból, az önfentartó ösztönből szerkeszt meg. Az emberek saját *önfentartásuk és biztonságuk érdekében önkényes szerződést kötöttek, hogy társadalomban éljenek.* Az állam ily szükséges mester-

sóges intézmény, mert különben a természeti állapot mindenkinek harcza mindenki ellen: *bellum omnium contra omnes*. Az első és legfontosabb erkölcsi természeti törvény a békét keresni, s ha el nem érhető, háborúban a támogatást. Ezért *minden k-i lemond* a természeti állapotban megvolt *feltétlen jogáról*, teszi pedig ezt saját önfentartása érdekében és *átruházza* a föltétlen jogokat az *államhatalom m.* ez a *társadalmi szerződés*, melynek nem kell kimondva lennie (pactum expressum), hallgatólag feltételezhető (a supposed covenant, pactum subauditum). Azonban ez ne akadályozza az egyesek szellemi képességeit. A belső vizzályt intézze el a bíraskodás. Főelv lesz: A mit nem akarsz, hogy neked tegyenek, te se tedd másnak. A főczól: *béke* legyen, az *erények* erre való eszközök. Állandó csak az önfentartó ösztön, melyben saját javára törekszik az egyén, de ha indulatainkat, elfogultságunkat legyőzzük, s nyugodt észszel kapcsoljuk össze az önfentartó ösztönt, ez adja meg viselkedésünk mértékét, a *recta ratió-t*. Az államhatalomnak *abszolút tekintélynek* kell lennie, mely az egyestől *abszolút engedelmesség-ei* követel. Csak a halálnál rosszabbat, magam vagy hozzátartozóm megölését nem rendelheti el. így a béke legbiztosabb fentartója az *abszolút monarchia*. Voltakép a nép uralkodik, de akaratát a monarcha hajtja végre, akire minden egyes az eredeti szerződéssel átruházta természetes jogát. Az államhatalom az erkölcsi és valláskérdésekben is dönt. Hobbes itt annyira túloz, hogy még a gondolat- és szólásszabadság eltörlését is követeli. Az uralkodó kötelességeire vonatkozólag azt mondja, hogy rá nézve a nép jóléte a legfőbb törvény. Az állam nem az uralkodóért alakult, hanem a polgárokért. A nép folyton szellemileg tökéletesítendő: paulatim eruditur vulgus!

Mindebben, hogy az államhatalmat egy kézbe konczentrálja, teljesen egységesíti, csak korának, az abszolút monarchiák századának (XVII.) hatását láthatjuk. *Abszolút államhatalma* csakugyan a minden egyéni érdeket és eszményt elnyelő Leviathan, ama mesés tengeri szörny.

Hobbes tehát megalapította az angol tapasztalati pszichológiát, megindítója így a szenzualista iskolánál, alapvetője, az asszociológiának, az etikát és politikát természetes alapra helyezte, az önfentartó ösztön és a társadalmi szerződésen építve fel, a béke legbiztosabb fentartóját az abszolút monarchiában találván.

8. Az angol új-platonikusok. Az erősen nekiinduló tapasztalati iránynyal szemben a múlt és pedig az új-platonizmus hagyományait képviseli még, mint ellenzék *Robert Greville. Lord Brooke* (f 1643), »Az igazság természetével, mely szerint csak világosság lehet érzékeny a világosság iránt, az ismeret az isteni természet egy sugara, ez minde- nek oka, a sokféleség, a tér- s időbeli viszonyok csak látszat, a tapasztalat csak következtést mutat, oksági kapcsolatra nem tanít; *Nathaniel Culverweiss* »A természetes világosság- ról« (1652) írt értekezésével, melyben általános érvényű, örök, isteni igazságokban hisz s megint összekeveri a filo- zófiát a teológiával; *Ralph Cudworth* (1678), a ki ép úgy összekapcsolta a platóni filozófiát a keresztény teológiával és *Henry More De anima* (Rotterdam 1677) munkájával, mely szerint a lélek áthatolható, oszthatatlan szubstancia (s. penetrabilis et indiscerpibilis), a test pedig osztható, de áthatolhatatlan szubstancia (s. impenetrabilis et discerpi- bilis), a tér isteni attribútum, de míg Isten végtelen, addig a lélek korlátolt.

4. Glanvil, Hume előfutója. *Joseph Glanvil* (1636- 1680), Bacon és Descartes lelkes híve, a ki hisz az eljövendő tapasztalati tudományban, *Scepisis scientifica* (1665) munká- jában egyrészt az elfogulatlan vizsgálódást, másrészt a mechanikai természetmagyarázatot (the mechanical hypo- thesis) hirdeti. A természet neki a nagy automata (the great automaton). Csakhogy egész természetmegismerésünk töké- letlen, mert valami sajátos feltevésen alapszik. A mi ugyanis Descartes test és lélek összefüggésében érthetetlen volt az occasionalistáknak, az voltaképp minden oksági kapcsolatban érthetetlen. »Közvetlen szemlélettel sohasem ismerünk meg okot, csak okozataiban. E következtetésünkben csak arra támasz-

kódunk, hogy *emezek mindig követték amazt, mert az oksági kapcsolat maga nem érzékelhető* (causality itself is unsensible). A következésből azonban oksági kapcsolatra következtetnünk nem szükségképpen kellő dolog.« (Cap. 23.) És ezzel Hume nagy gondolatát előzte meg.

5. A természettudományok fejlődése. Newton. A hogy Bacon megjövendölte, a természettudományok hatalmas fejlődésnek indultak. *William Harvey* felfedezi (1628) a vérkeringést s így a *fiziológia alapvetője*, Galileije lesz, a ki itt is régi felfogásnak, a misztikus erőknél vet véget. A vérkeringést a szív összehúzódása okozza, nem a vér, a lélek misztikus ereje.

Boy le a kémiára alkalmazza a *tapasztalati módszert*, szerinte a kémia célja csak tisztán *tudományos* lehet: az összetett anyagok *elemeinek, azaz többé már fel nem bontható alkotó részeinek felkutatása*. Megjövendöli, hogy sokkal több elemet fogunk megismerni s viszont több egyszerűnek hitt anyagot még elemeire fogunk bonthatni.

Sydenham az orvostudományban a gyógyításnál hangsúlyozza a tapasztalati módszert és maga *Locke* *A gyógyításról* szóló munkájában ily értelemben emeli ki, hogy *megfigyelésekre* s nem felvett axiómákra támaszkodjunk.

Mindezeknél sokkal hatalmasabb fontosságú azonban az a felfedezés, mely a Kopernikusok, Keplerek s Galileiek fejlődésének egyenes folytatása, Newton *nehézség (gravitatioj)* elmélete, mely talán a legnagyobb felfedezés az emberi gondolkodás történetében. *A* nehézséget a tömegek általános vonzására (attractio) viszi vissza s így vele magyarázza a mindenség mechanikáját.

Isaac Newton (1642-1727) gyöngé, beteges gyermek volt, ki anyjának férje után való bánata miatt idő előtt született. A kis pástorfiú nem igen ügyelt a nyájra, gépek, órák szerkesztésén törte a fejét. Mint a cambridgei egyetem matematikai tanára fejti ki soká érelt s feldolgozott nagy gondolatát, melyet állítólag egy leeső alma látása keltett volna fel benne, világhírű munkájában: *Philosophiae naturalis principia mathematica* (1687). A gravitatio elme-

létével új világ fel fogást teremt s Galilei mellett az elméleti-fizika megalkotója lett. Másik főmunkája *Optikája* (Opticks 1704), mely a fény összetett voltát mutatja ki.

A gravitatio lángeszű felfedezőjének természettudományi alapelve volt: »Tegyétek félre a substantiális formákat és titokzatos tulajdonságokat s vezessétek a természet tüneményeit matematikai törvényekre vissza.« Egyesítette így Bacon kísérletező indukcióját Descartes matematikai dedukciójával, a szintetikai módszert az analitikaival. *Módszer* dolgában is valóságos mintakép.

»A nem növelhető, nem csökkenthető és minden testhez hozzátartozó tulajdonságokat kell a legáltalánosabbaknak tartanunk . . . tapasztalataink összefüggésével ellenkező álmokat nem szabad szönnünk ... a természet mindig egyszerű és önmagával megegyező . . .« Ezek a gondolatok vezették a gravitatio felfedezésére, mint maga mondja s ezért nevezte el ezt a kutatás szabályának (regula philosophandi). Így indul ki a természet egyszerűsége elven (v. ö. Kopernikus, Bruno, Galilei, Leibniz) az *előttünkvalóból*: ami a földön érvényes fizikai törvény, annak kell lennie a mindenségben is. A fizika csak egyféle lehet, a természet önmagával megegyező. A nehézség a völgyekben nagyobb mint a hegycsúcsokon, de mért szünnék meg, ha a holdig is jutunk. S így indul ki a holdból s alkalmazva a 3-ik Kepler-törvényt, jön rá a Newton-törvényre: az *általános tömegvonzásra* (attractio) melynek az esés, a nehézség csak egyik esete. *A testek egymásra gyakorolt vonzása a tömegekkel egyenes, a távolságok négyzetével fordított arányban áll, s ezzel megmagyarázza az égitestek mozgását, valamint az esés tüneményeit, a nehézséget (gravitatio) is.* Az egyetemes vonzás kormányozza tehát az égitestek mozgását, a mindenség mozgástüneményeit.¹

Newton így Galilei mellett az *elméleti fizika megalapítója*. »A fizika nehézségei a természet erőinek a mozgás

¹ A nagy Leibniz Newton nehézkedés-elméletét elvetette, mert »a vallást aláássza s a kinyilatkoztatást megtagadja«.

tüneményeiből való felismerésében és a többi tüneményeknek ezekkel való magyarázatában rejlenek.« *Mozgástünetményre vezetni vissza, mindent s így a közös okból: erőből magyarázni, ezt tartja a fizika főelvének.* E mellett ridegen ragaszkodik a tényekhez, a feltevések ellensége. Az *attractio* szóról külön megjegyzi rögtön: nem akar ezzel az erő természetére mitsem mondani, a »vonzás«-sal csak azt akarta kifejezni, hogy ez az erő a testek közeledését hozza létre. Maga mondja, hogy a *gravitatio* okát még meg nem magyarázhatta (a mindent betöltő, de az égitestek körül ritkább aetherrel), de feltevés költésével nem üti el a dolgot. Jellemzi a tényekhez ragaszkodását, mondván: *Hypothesos non fingo.*

Gravitatio-magyarázatával azonban *egész új világfelfogást* is adott. A *mechanikai természetfelfogást kiterjesztette a mindenségre*, megmutatván egyszersmind, hogy mi mozgatja ezt a gépet. Méltó bizalmat gerjesztett ez a természettudományi felfogás és egyáltalán az *emberi-gondolkodás ereje, képessége* iránt. Az eredmény nagyszerűsége oly büszkeségnek lett forrása, mely sok új kutatásnak lett indító oka s ép ez mutatja Newton felfedezésének nagyszerűségét az emberi gondolkodás történetében.

S ez a nagy elme, ki oly nagy haladást jelez így gondolkodásunk fejlődésében, egyideig megháborodott volt véletlenül elhamvadtt értékes tudományos kéziratai miatt. Kevéssel halála előtt pedig nagy felfedező szerepéről oly szerényen nyilatkozott, hogy neki úgy tetszik: ő csak az a tengerparton játszó gyerekek volt, aki gyönyörűségét találta, ha néha a rendesnél simább kavicsot és szebb kagylót lelt, míg az igazság nagy óceánja feltáratlanul pihen előtte.

Newton érdeme tehát, hogy a *gravitatio hatalmas felfedezésével* előre vitte az emberi gondolkodást s minden tüneménynek mozgásra való visszavitelével és erőből való magyarázatával *megalapította az elméleti fizikát* Galilei mellett, ki a kísérleti fizikát alapította volt meg; s végül nagy felfedezésével *új világ fel fogást* teremtett, mely *büszkeséggel*

töltötte el az emberi gondolkodást a múlt iránt és bizodalommal párosult felbuzdulással a jövőkre nézve.

6. Locke, az önálló ismeretvizsgálódás. A legnagyobb angol filozófus, a *Tapasztalat leglángeszűbb* elmélkedője, az ismerettannak mint az újkori pszichológiának rendszeres megalapítója, *Jolin Locke* (1632-1704), ki megunva az egyetemen a filozófiának csúfolt skolasztikát, orvostudománynyal foglalkozott, utazgatott Németalföldön, Francia- s Németországban; a legnemesebb példája a szerény, komoly, férfias, a kutatásban türelmes és óvatos, mértékletes, a végletektől tartózkodó, világos és mélységes, igazi angol józan észnek, ki ellensége a »nagy köteteknek, melyek a kétértelmű szavaktól duzzadnak«, s kinek egész élete az igazság keresése. Találói mondotta egyik barátjának röviddel halála előtt: Az igazságot magáért az igazságért szeretni a legfontosabb része az emberi tökéletességnek itt a világon és melegágya minden egyéb érényeknek.

Főmunkája az *Emberi értelemről: Essay of Human Understanding* (1690), melyhez eredetileg egy baráti körben etikai és erkölcsi tételekről lefolyt vitatkozás szolgáltatotta az alap gondolatot, a mennyiben az ott felvetett problémák megoldatlansága arra a gondolatra vezette Locke-ot: meg kellene vizsgálni, hogy egyáltalán az emberi értelem mily kérdésekkel képes foglalkozni s milyenekkel nem, és már hűsz esztendővel a munka megjelenése előtt dolgoztatott rajta (1670). A munka négy könyve: I. a velüncszületett eszmék bírálata, II. összes egyszerű és összetett képzeink elemzése, III. a nyelv és gondolkodás, IV. az emberi tudás és határai.

Locke e főmunkájában a *rendszeres ismerettan megalapítója*, mely nála a tapasztalati pszichológia egyik fontos nagy fejezetévé (képzetpszichológia) szélesedik ki s így a *tapasztalati pszichológia egyik elsőrangú alapozója*. így akarta érteni D'Alembert is hasonlatát, hogy a mint Newton megalapította a fizikát, úgy Locke a metafizikát (il créa la métaphysique à peu près comme Newton avait créé la physique): a *lélek kísérleti fizikáját* (il réduisit la métaphy-

sique à ce qu'elle doit être en effet, *la physique experimentale de l'âme*. Discours préliminaire de l'Encyclopédie).

Descartes, Spinoza, Leibniz hatalmas metafizikai rendszerei, a filozófia összekuszált problémái nála *ismeretünk, tudásának vizsgálatára* (= ismeretten: gnozeologia, episztemologia) redukálódnak. E nagy rendszerépítők felrakták metafizikai légváraikat, nem törődve azzal, váljon elérhet-e az emberi tudás ily vidékekre, ily régiókba. Ezt vizsgálja tehát Locke, ezért vizsgálja eszméink, képzeleteink eredetét, történetét, kapcsolásait, összetételezéseit, hogy kinyomozza »az emberi tudás eredetét, bizonyosságát és határait,« – és fő eredménye ép az, hogy kimondja az *aknowable-t*, a *megismerhetlent*, hogy igenis van *határa tudásunknak*, vannak megismerhetetlen dolgok. Ez örök érdeme az emberi gondolkodás történetében.

Az *Emberi értelemről* című munka főgondolatai: Jogtalanul tételeztek föl velünk született eszméket, logikai és erkölcsi elveket (v. ö. Descartes, Spinoza, Leibniz). Akkor ép e legáltalánosabb elveknek kellene legelőször tudatunkba jönniök, pedig gyermekek, ügyefogyottak, vadak s tudatlanok egészen mást mutatnak. Egyéneket, népeket találunk az istenség eszméje nélkül. *Velünk született eszméink, idea innatáink nincsenek* (no innate principles in the mind). Csak a *képesség (capacity)* van meg ezek megtanulására. Azért beszélhetünk természeti törvényekről, elvekről, mert az ember ezeket a tapasztalat és gondolkodó képessége természetes használatával nyeri, de a természeti törvény nem veleszületett törvény. Az elme eredetileg üres lap, *tabula rasa*, az érzékelés tölti meg. Nála az elme az *érezkelő és elmélkedő* cselekvő: ágens (I. könyv).

Eszméink forrása kettő: az *érzéklés* (sensation), a külső tapasztalás és az *elmélkedés* (reflection), a belső tapasztalás. így elménk *egész képzettartalmát a tapasztalatból* nyeri. *Nincs semmi értelmünkben, a mi nem lett volna előbb érzékeinJcben* (Nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu). Az érzékek adják elménk tapasztalati anyagát, ehhez járul hozzá az elmélkedés, mint valami *belső érzék* (internal sens), belső tapasztalás (II. könyv 1. fejj.).

Az egyszerű képzeteket így *passive* nyeri tudatunk a tapasztalatból, Ez egyszerű képzetek a dolgok *tulajdon-ságai*, melyek azonban csak úgy függnek össze a dolgokkal, mint a szó a képzettel, vagyis csak jelei a dolgoknak. Csakis az *elsődleges tulajdonságok* (primaer kvalitások), mint vastagság, kiterjedés, alak, mozgás nem választhatók el a dolgoktól; a *másodlagos tulajdonságok* (secundaer kvalitások), mint szín, hang, íz, szag csak a dolgok különféle képességeinek felelnek meg, melyek folytán bennünk ily hatásokot, ily képzeteket hozhatnak létre. Szín, hang stb . . . csak a *tárgyak hatása*, nem tartoznak tehát a tárgyakhoz csak a *mi állapotunk, érzéklet fink* (v. ö. Galilei, Descartes, Hobbes). Ez egyszerű képzetek teszik gondolkodásunk anyagát (II. könyv 1-11. fejj.).

Az *összetett képzetek* most már úgy keletkeznek, hogy az egyszerű képzeteket elménk feldolgozza. Az összetett képzeteket tudatunk tehát cselekvőleg, *active* nyeri. Az elme e munkássága részint *összetett* (complex) *képzetek*, részint *viszony* (relatio) *képzetek*, részint *elvon*t (abstract) *képzetek* alkotásából áll. Egész gondolkodásunk már most, bármily magasra szárnyaljon is, csak az elme *összetételező, egybevető és elvonó tevékenysége a tapasztalat adta képzetanyagon* (12. fejj.). Ily összetett képzetek, modusok a *tér és idő*. A *térfelfogást látás- és tapintásképzetekből* építjük fel. Vastagság és tér között oly különbséget teszünk, mint véka és gabona között. Az *idő képzetét* a *belső érzék* segítségével szerkesztjük meg, a mely *képzetek egymásutánját* mutatja, A mennyiben pedig úgy látjuk, hogy a tér és idő nagyobbításának elképzelésére való képességünk, bármennyire folytassuk, mindig megmarad, így jön létre a végtelenség képzete. Az összetett képzetek e fájához, a modusokhoz tartozik az *erő, mozgás, összetett szín* és *alakképzetek*, a *belső érzék* terén az *észrevétel, emlékezés, gondolkodás és figyelem képzete*. Összetétel útján származik a *dolgok*, a *létezők* képzete: a *substanciák*. Összetétele ez az illető dolognak tulajdonított tulajdonságok, erők képzeteinek. Csak az a különös, hogy mégis e tulajdonságoktól, ez erőktől külön képzeljük a substantiát,

mint e tulajdonságok, erők hordozóját (support), akár a hogy az indiaiak azt képzelik, hogy a földet elefánt hordja. Amit a substantiának tulajdonítunk, mind a tapasztalat adaléka. Isten eszméjében is csak érzékünk adatait a szellemi képességekről fokozzuk, nagyítjuk (23. fejj. §. 33.). A *viszonyképzetekhez* (ideas of relation) tartozik az *oksági viszony* képzete. Az oksági kapcsolatot illetőleg csak a szabályszerű következésről van tapasztalatunk, a benső összefüggésre csak következtetünk, észrehevén, hogy e tulajdonságok vagy dolgok létrejötte más tulajdonságok- vagy dolgoknak köszönhető (26. fejj.). Ily viszonyképzetek a *tér- és időviszonyok*, az *azonosság és különbség*, a *számviszonyok* képzetei, az *erkölcsi képzetek*, melyek a cselekvést a törvényhez viszonyítva tekintik (28. fejj.), s itt külön szól az erkölcsi jó és rossz hármasság törvényéről, az isteni, az állami és az erkölcsi törvényről. Végül a különféle *képzetkapcsolásokról* (associa-tiók) szól (II. könyv, 12 – 33).

A nyelv képzeteink kifejezésére szolgáló hangjelekből áll, e *jelek* használatánál a tudás szempontjából nagyon kell vigyáznunk. Egyszerű képzeteink *megfelelnek a valóságnak*, még a másodlagos tulajdonságok is, a mennyiben állandó hatásai a dolgoknak. *Összetett képzeteinknél* azonban nem elég, hogy ellentmondás ne legyen bennünk. Ezek nem a dolgok másolatai, hanem *csak gondolkodásunk pat-ronjai, elménk mintái, sémái* (archetypes, patterns), *melyekkel, a dolgokat rendezzi és megnevezi*. De ez csak a módusokra és viszony képzetekre szól (modes and relations). A *substantia fogalom* akkor is tulajdonságok oly kapcsolata, melyet hordani látszik, *megfelel a valóságnak*. A substantia fogalom nem minta, hanem neki kell a valóság mintájára alakulnia, hogy igaz legyen. Hogy a dolgok tulajdonságai alatt mi rejlik, *mi a dolog maya, mi az a substantia, arról semmit sem tudunk* (v. ö. Kant: Ding an sich). Ép oly kevésbé ismerjük az anyagi substan-tia t mint szellemi (III. könyv).

Egész elménk anyaga képzetekből állván, tudásunk is ezekkel dolgozik. *Az ismeret képzeteink megegyezésének*

vagy meg nem egyezésének felfogása. Legegyszerűbb alakja a közvetlen *szendédet: intuitio*. Intuitív tudásunk van *saját létünk föl* (v. ö. Descartes: *Cogito*). Az intuitív tudással ismerjük meg képzeink közt a legegyszerűbb alapviszonyokat. Az intuitív mellett megkülönböztetendő a *bizonyító, demonstratív tudás*, mely egy sor intuitív ismeretet egymás mellé rakván, szintén a közvetlen szemlélettel győz meg. Csak ez a két foka létezik a tudásnak: *intuitív és demonstratív* (2. fej.); minden más csak feltevés, valószínűség, ilyen az érzéki (sensitiv) megismerés is. Isten létét az oksági kapcsolattal következteti a világból, mert ami nem létezik, nem hozhat létre semmit (not-entity cannot produce any real being). Míg tehát az *érzéki megismerés csak valószínűségig juthat, a teljes bizonyossá got a szemléleti (intuitív) és bizonyító (demonstratív) megismerés adja*. Így ez okságkapcsolatot érzéki tapasztalattal alkotjuk, de csak az intuitióval válik bizonyossá (IV. könyv).

A substantiat, magát a dolgot nem ismerhetjük meg, mindamellett tudásunk eléggé megfelel szükségleteinknek s amit megismerhetünk, azt kötelességünk is megismerni, de a mi meghaladja tapasztalásunkat, tudásunk határait, azt hagyjuk meg ismeretlennek: aknowable. Minden tudásunk a tapasztalaton épül fel s így *relatív*, de *nem is lehet más tudásunk s így is hasznos, sőt kötelesség az igazság keresése*.

Államtudományi értekezésében (Treatise on government. 1690.) a hallgatólagosan kötött társadalmi szerződés alapján, melynek részesévé lesz a fiú, mikor az apa helyébe lép, erős törvényhozó, végrehajtó és védő hatalmat követel, de szerinte e szerződésben nem szűntek meg a természeti jogok, a tulajdonjogot mint természeti jogot a megművelt földhöz, az államban a végzett munkától teszi függővé, követeli a személyes szabadságot mint természeti jogot, a rabszolgaság nem tűrhető. Végül már a népfelség hirdetője, amennyiben szerinte a legfőbb hatalom mégis a népnél marad és ha a végrehajtó és törvényhozó hatalom összeütközik, nincs más földi hatalom, csak a nép, mely e felett dönthet. Akkor a nép »felebbez az éghez« s akaratéit keresztül viszi eredeti,

elidegeníthetetlen, természeti jogánál fogva. Ez nem lázadás, mert lázadás a törvények áthágása.

Locke e gondolatainak roppant messzemenő hatása volt. Míg a nép az »éghez való felebbezésé«-nek gondolata alapja lett a francia *népfelség-elméleteknek* (Rousseau) s így a francia és északamerikai forradalmat előidéző *gondolatforrongásnak*, addig a tulajdonjognak a munkától függővé-tétele a *szociális kérdés gondolkörének csirája* volt. Mint a *személyes szabadság* eszméjének előharcosa pedig Locke Rousseau elődje, kinél aztán a szabadság eszméje kapcsolódni fog az egyenlőség eszméjével.

Neveléstudományi munkája szintén korszakos a maga nemében: *Some Thoughts on Education* (1693). Eredetileg Clarke barátjának írt magánlevelek gyűjteménye, melyekben pongyolaságuk dacára mélyen elmélkedik, mint orvos-filozófus, a testi *edzésről*, az *értelem praktikus* irányú neveléséről és a *becsületességet* kifejlesztő erkölcsi nevelésről. A gyermekre nézve szükséges *engedelmességviszony* helyébe később lassankint *baráti viszony* lépjen.

Rousseau legtöbb alapvető nevelés-elvét tőle vette.

Teológiai iratai: *Letter on Toleration* (1685) a türelmességről s *The Reasonableness of Christianity* a keresztény vallás észszerűségéről szólnak. A keresztény vallást a *szere- tet* vallásának hirdeti, az *erkölcsi* elemekre helyezi a fősúlyt, az érthetetlen dogmákat mellőzendőknek tartja, a *természe- tes vallást* ő így a külsőségektől megtisztított keresztény vallásban, mint észszerű vallásban találja. A boldogságra törekvésből áll elő az erkölcsi törvény, a mennyiben a magunk boldogulását a másokéval is összegegyeztetjük: Cselekedjünk másokkal szemben úgy, a hogy akarnók, hogy velünk szemben cselekedjenek.

E téren hosszú fejlődés folytatója, de itt is nagy hatása volt, a *vallási racionalizmus alapvetője* lett, mely iránynak másik főképviselője a német Wolff. így első sorban Voltaire-ra (»türelmesség«) és II. Frigyesre hatott. E gondolkodásirány kezdettől fogva *demokrata* jellegű volt, amennyiben a szegényeket, a nép egész tömegét részesévé

akarta tenni az *észszerű vallás, a természetes vallás gyanánt felfogott kereszténység*nél.

Locke a nagy metafizikai rendszerekkel szemben az első kritikai tiltakozás, amennyiben ép a megismerés problémáját veszi önálló vizsgálat alá, így a tulajdonképeni rendszeres *ismerettan megalapítója* s a *kritikai filozófia is talajdonkép nála kezdődik s Kantnál már folytatódik*. Az abszolút tekintélyekkel és hagyományokkal végképen szakít a tudomány, az állam, az egyház, a nevelés terén. Mindezt vizsgálódás alá veszi s így születik meg a *szabad kritika, a szabad, vizsgálódás* (liberum examen) és a bátorság minden véleményt önállóan, függetlenül kimondani. Tőle indulnak ki, mint közös forrásból, a *személyes szabadság, a népszabadság, a népfeltség, a munkától függő tulajdonjog, a türelmesség, a vallásszabadság, az észszerű vallás, a gondolat-szabadság, a szabadabb szellemű természetes nevelés elvénele* alapvető gondolatai.

7. A moralisták, deisták. Shaftesbury »erkölcsi érzék «-e. A kor gondolkodói nagy előszeretettel fordulnak az erkölcsstan alapproblémája felé: mi az erkölcsiség forrása, egyszersmind zsinórmértéke? Egész sorára akadunk a *moralistáknak* s ezek körében folytatását találjuk a már a reneszánsz korában kifejlődött »természetes vallás« felfogásának (Lockenál is), melynek híveit a XVI. századtól kezdve divatosá lett deista névvel illetik. *Deisták* alatt így azokat a gondolkodókat értették, akik nem hittek a kinyilatkoztatásban, hanem a természetes vallásban. Gyakran felváltva használták az atheista szóval. A XVIII. századdal belőlük fejlődnek ki a *szabad gondolkodók, a freethinker*-ek s ezekből később a felvilágosultak, az *aafkldristák*.

Richard, Cumberland De legibus naturae disquisitio philosophica (1672) munkájában az erkölcsiség mibenlétét vizsgálva is a *tapasztalatból* indul ki, noha tudja, hogy így is az isteni forráshoz fog jutni. Hobbes önként, tudatosan alakított társadalmával szemben a *társadalmi, a jóra törekvő hajlamokat, ösztönöket* hangsúlyozza, melyek pszichológiai forrásai az érényes cselekedeteknek. Jó, ami a *közjót* szol-

gálja (*commune bonam summa lex*), ami az egész emberiségnek, talán a mindenségnek is tökéletesedésére, fentartására szolgál. Ez a jó akarásának és a rossz kerülésének hajlama természetes alapja az erkölcsiségnek.

Anthony Ashley Cooper Shaftesbury (1671-1713). Locke tanítványa. *Characteristics of men. Manners, Opinions, Times* (1711), *The Moralists. Inquiry concerning Virtue and Merit* műveiben, a szép és jót összekapcsoló görög felfogó platóni tan harmóniája újul fel új módon motivált alakban. A racionalizmussal szemben, mely az érzelmeket elnyomta, mert megzavarják a gondolkodást, kiválóan *érzelemfilozófus*, az *enthusiasmusból*. az érzelmekek szabad árából, a *lelkeseedsből* magyaráz minden szépet és jót. A társadalmi életet, az etikát az önfentartó ösztön, az egoizmus helyett a *szépre, jóra, a harmóniára való ösztönszerű törekvésből* magyarázza. Társadalmi szerződés helyett *társadalmi hajlamokból*. Mind e hajlamok és érzések természet szerint fejlődnek ki bennünk, mint a madaraknál a repülés, a fészekrakás, a mihez nem kell káté s ezért tartja ő ezeket velünk születetteknek. Ez az *erkölcsi érzék* (moral sense). E harmonikus rendnek forrása az istenség. *Deista, moralista* gondolatai mellett az *újkori esztétika előmunkása is*.

A skót *Francis Hutcheson* (1694-1747) *Inquiry into the Ideas of Beauty and Virtue* (1725) és *System of moral Philosophy* (1755) műveivel Shaftesbury gondolatainak rendszerezője és terjesztője. Szerinte is az egyéni ösztön mellett megvan az is, hogy másoknak segítsünk. O is az erkölcsi érzéken épít. A cselekvések *értékelésére* külön elvet állít fel: *legjobb az a cselekedet, amely a legnagyobb számú egyénre a legnagyobb boldogságot hozza* (the greatest happiness for the greatest number. – Inquiry II, 3.). Az *erkölcsi érzék* nem magyarázható a tapasztalatból, mert ösztönszerű, nevelés, szokás, képzetkapcsolás sem hozhatja létre, mert mindez külön érzéket nem hozhat létre. *Istentől származott* s a teremtő bölcsességét mutatja, hogy olyasmit adott, ami cselekedeteinket mindnyájunk jólétére irányozza, A részletekben a *jólét* elve a zsinórmérték.

Joseph Butler Beszédeiben (Sermons. 1726.) még teologiaibb alakba öltözteti az erkölcsi érzék elméletét, az életet sötétebb felfogással tekintve. Az erkölcsi érzéket inkább lelkiismeretnek nevezi s teljesen a vallással kapcsolja össze.

Éles ellentéte és kritikája ez erkölcsi érték iskolájának *Bernard de Mandeville* angol orvos, ki *A méhek meséje* (The Fable of the Bees, or Private Vices Public Benefits) című híres verses munkájában azt akarta kimutatni Shaftesburyvel szemben, hogy a megelégedettség, erény csak azt eredményezné, hogy mindenki megelégednék azzal, ami van, míg az ember önző érdekei, evés, ivás szükségletei, becsületvágya, irigysége, élvezetekre való vágyakozás hajtják munkára az embert s így ezek mozgatják a társadalmi életet, fejlesztik a műveltséget ép úgy, ahogy a méneknél, míg az egyesek fáradhatatlansága elégedetlensége, kény vágya, hiúsága, sokszor az egyes bűnös természete hozza létre a közösség, az állam jólétét. Egyesek azonban a méhek államában nem voltak megelégedve, legyen mindenki becsületos, mondták. A nóta vége az lett, hogy megszűnt a hajózás, mert nem kellett a gyarmatárú; a kereskedelem, a hatalom is megszűnt, sőt végre egy fa odvába húzódott meg az egész raj. Az igazi államférfi célja a *társadalmat hatalmassá tenni az által, hogy az egyének önző érdekeit a közjóra közreműködteti* Egy másik *On Charity and Charity Schools* című munkájában veszélyesnek tartja a szegények felvilágosítását, ki fogja akkor a legalantasabb munkát végezni. London szemetét nem tüntethetjük el a nélkül, hogy a nagyszerű forgalom is vele ne tűnjék. *A rosszra ép úgy szükségünk van, mint a jóra.* Leibniz és Shaftesbury optimizmusának és kritikája e pesszimizmusnak látszó 'realizmus, melynek a művelődés kérdése körül *elvitathatatlan jogsultsága* van.

8. A szabad gondolkodók, a free-thinker-ek. A XVIII. századdal lép fel a *szabadgondolkodók, free-thinker-ek* kifejezése, eleinte a deista kifejezés helyébe, később egyáltalán minden tekintélytől független gondolkodót jelente. Ugyanez

az irány Franciaországban, ahol az erős katholicizmusban keményebb ellentállást talált, ép ennek következtében a *felvilágosodtság világmozgalmába* tört ki.

Az ír *John Toland* (1670-1722) a Dublinban nyilvánosan elégetett *Christianity not mysterious* (1696) művével legkiválóbb képviselője a természetes vallás híveinek, a szabad gondolkodóknak. Krisztus tiszta tanítását élesen elválasztotta az Írástudók és magyarázók bonyolult tanításaitól. Az evangéliumban semmi *észellenes*, sem *észfeletti*, a krisztusi tanítás jogosan *nem nevezhető misztériumnak*. Csak a papok és filozófusok tették misztériummá. *Letters to Serena* (1704) művében a cartesianusokkal szemben a *mozgéist* az *anyag ép oly tulajdonságánál tartja, mint a kiterjedést*, mert ha az anyagot nyugodtnak, szenvedőnek képzeljük, akkor természetfeletti okot kell felvinnünk, amely mozgásba hozza. Különben is csak az érzékeknek látszik, hogy néhol nyugalom van, a *gondolkodás előtt minden dologban belső mozgás* (internal Energy, Autokinesis) *rejlik*. Minden mozgást más mozgásból kell magyaráznunk, még az állatok mozgását is. A tudat is belőle magyarázandó. Isten teremtette ily cselekvőnek az anyagot. E mélyreható gondolatai a francia materializmus fejlődését mozdították elő. *Pantheisticumában* (1720) európai szabad gondolkodók körét festi, kik a fontos kérdéseket vitatják meg teljes türelmesseggel s kiknek önálló liturgiájuk van. Afféle előképe volt ez a csakhamar megalakult szabadkőművességnek.

Anthony Collins (1676-1729) *Discourse of freethinking* művében a *szabad gondolkodás* jogát vitatja. Szabad a vizsgálódás, a kutatás. A szabadgondolkodás nem rontja meg sem a társadalmat, sem az egyént s ennek bizonyítására egész rakás szabad gondolkodót sorol fel Sokratestől Lockeig.

Matthews Tindal (1656-1733) *Christianity as old as creation* művével kiváló képviselője a deista szabadgondolkodóknak. Krisztus nem új tanítást adott, csak helyreállította a természet törvényét s ez a *kereszténység oly régi*, mint a munka címe is mondja: *mint a teremtés s oly*

általános mint az ész, az emberi természet. A végtelen istennek tisztelete a *jóra való állandó törekvésből áll*,

Thomas Chubb (1679 -1747) keztűs és gyertyamártó *True gospel of Jesus Christ* (Jézus Krisztus igaz evangéliuma. 1738.) népies képviselője a természetes vallásnak. Hinni nem a Krisztusról szóló dolgok el hívése, hanem a Krisztus hirdette észtvények tiszteletbentartása, első sorban isten és felebarátaink szeretete.

Thomas Morgan a keresztény vallást *Az erkölcsfilozófus* (1737) párbeszédés művében szintén csak helyreállított természetes vallásnak tartja s hisz a tiszta paulinus vagy deista kereszténység észszerű erkölcstanának győzedelmében, szemben »a zsidókereszténységgel, amennyiben ő ugyanis azt tartja, hogy mindaz, ami nem valódi a kereszténységben, a zsidóktól származott át.

Samuel Clarke († 1729), Newton tanítványa, szerint az *igazságosság*, a *jó* és *igaz törvényei*, melyek szerint Isten is kormányoz és melyek az emberi cselekedeteknek is kell hogy zsinórmértékei legyenek, magukban a dolgokban, tulajdonságaik, az erők és összefüggésük megfelelésében, a *dolgok összeillésében* (fitness of things), tehát a természet sajátos rendjében rejlenek. Az erkölcsiség már most *viselkedésünk szubjektív összeillése a dolgok objektív összeillésével*; a jó az *összeülő*, a természet rendjének megfelelő cselekvés. Leibniz-czal szemben védte a newtoni világfelfogás és az akarat szabadságát. A Glarke-féle etika a *természet rendjének etikája*.

W. Wollaston († 1724) szerint az ember magasztos rendeltetése az igazság megismerése, másrészt a szerint is, igazul cselekedni. A cselekedet jó, ha valamely igazság igenlését foglalja magában. Erkölcstelen cselekedet helytelen ítéleten, tévedésen alapszik. Annál boldogabb valaki, mennél igazabbak örömei. Az élvezet akkor nem igaz, ha többet fizetünk érte, mint a mennyit ér. A Wollaston-féle etika az *igaz etikája*.

9. Berkeley. *George Berkeley* (1684-1753), a feddhetetlen jellemű és buzgó hitű püspök, ki a szabadgondol-

kódokkal és a mechanikai felfogással, az »órák elmélet «-tel szemben, – mely ugyanis istent a mindenség óráshoz hasonlította, a ki a mindenséget létrehozta s időről időre igazítja, regulálja, az egyszerű, természetes életre és keresztény hitre akarta visszavezetni az emberiséget s Amerikában, Rhode-Islandban akart ily próbát tenni, a *pszichológiában korszakot alkot Nev Theory of Vision* (1709) mély elemzésű munkájával, a *filozófiában* pedig *Principles of Human Knowledge* (1710) művével *Locke folytatása s bírálata* és *Hume előkészítője*.

A *New Theory of Vision* (A látás új elméletéiben kimutatja, hogy térfelfogásunk látásérzetekből, szemmozgásérzetekből áll, melyekhez még tapintásérzetek emléképei asszociálódnak. Mindezek összeolvadnak s azért »látjuk« a távolságot és nagyságot. A tapasztalat, a gyakorlat teszi ezt. A távolságot, a nagyságot csak úgy »látjuk«, a hogy a szégyent vagy megbánást »látjuk« valakinek a szemében. Hiszen a látás- és tapintásérzeteknek semmi köze egymáshoz, csak a megszokás kapcsolja össze. Ha *tér felfogásunk így látás-, szemmozgás-, tapintásérzetekből épül fel, ezek kapcsolatai*, akkor a tér magában *csak üres szó, az abszolút tér nem létezik*.

A *Principles of Human Knowledge* (Az emberi tudás elvei)-ben, Locke-kal szemben, ki elvont fogalmaival az elvonás-elmélet híve, azt állítja, hogy az általános fogalmakra (pl. szín szemben a zöld, vörös stb. színnel) van ugyan szavunk, mely a közös elemet jelzi, de *képzetünk nincs a közös elemre, az általános képzetek nem léteznek*. Azért az egyes (particular) képzetet használom általános képzetül is, mint képviselőjét a fajnak (represent or stand for) vagyis *gondolkodásunk példákkal fejezi ki az általánost*.

Belső érzékünk adatainak nem adunk külön létet, külső érzékeink tárgyait létezőknek fogjuk fel. *Érzeteink csak annyiban léteznek, amennyiben felfogjuk* (their esse is percipi). Amiről Locke azt mondotta, hogy csak következtetés, amit a filozófusok a tünemények mögött levő valóságnak, substantiának, anyagnak neveznek, az a valami, ami

a tulajdonságok hordozója, szerinte *merő feltételezés*, szigorúan az érzetknél maradva, *tagadta az anyagot, a substantiát*. Csak a mit látok, hallok, az létezik. »A jelenségeket valóságos dolgoknak tartom a közfelfogással. *Az egyetlen dolog, melynek létezését tagadom, az, a mit a filozófusok anyagnak vagy testi substantiának neveznek.*« Ha volnának is ily substantiák, mily tapasztalat mutassa meg? Hisz az érzékekkel észre nem vehetők. *Csak az létezik, amit érzékelek (esse est per dpi)*. Képzeteink maguk a dolgok. »A valóságos természet létezését nem tagadom, *csak az absztrakt anyagét tagadom.* «

A valóság oly érzékietekből áll, melyek világosabbak s tőlünk nem függő határozott sorrendet tüntetnek fel, a képzeletről, az emlékezetről tudjuk, hogy mi hoztuk létre. Ez a *valóság* fogalma. A természettudomány jelenségeket jelenségekkel magyaráz, de *nem misztikus substantiákban való hittel*. A *törvények* formulák a mozgásjelenségekre. A természettudománynak *csak jelenségekkel van dolga, de nem erővel és anyaggal*.

Egyetlen eset, ahol cselekvőséget fogunk fel, az, hogy képzeteket felidézhetünk magunk is. Ezért mondja, hogy a *lélek akarata* (the soul is the will), a gondolkodás is akarás. Ennek létele a felfogás, itt: *esse is perdere*. Az akarata az egyetlen közvetlenül ismert cselekvőség. A természetről *csak passzív* képzeteink vannak. Azért sokat nem ismerhetünk meg, mert »a végtelenség mivoltához az is hozzátartozik, hogy soha semmi, ami véges, fel nem foghatja.« Mindezek oka az *Isten*. A lélek halhatatlan. »Ha nem volna meg a halhatatlanságban való hitem, inkább szeretnék osztriga lenni, mint ember.« Az eltagadott metafizikai anyag helyébe misztikus pantheizmust tesz.

Berkeley *összetett képzeteink finom pszichológiai elemzésével Locke ismerettani kritikájának folytatója*, de egyszerűsmind, az *abszolút tér, az általános fogalmak, az anyag tagadásáival már Hume előkészítője*.

10. Hume, a nagy okságfilozófus. *David Hume* (1711-1776), ez a csendes ember, ki mindig az elmélkedés-

nek szánt csendes életet kereste, de azért mint követségi titkár fél Európát beutazta, *tetőpontja az angol tapasztalati iskola fejlődésénél*, mely az *emberi tudás, ismeret kritikájára* törekedett. A skót Hume a *substantia* és az *okság fogalmát*, melyen minden világfelfogás felépül és egyáltalán a természetnek tulajdonított *észszerűséget*, melyet tulajdonképen mi viszünk be a természetbe, elemzés alá vevén, az emberi tudás oly rejtelmes mélységeibe szállt alá, ahol már az egyedüllét kellemetlen érzése fogta el és közel volt az ismeret teljes felbomlásához, a mindent leromboló általános kétkedéshez. Mindazonáltal e végső lépést meg nem tette, sőt hangsúlyozza, hogy a tapasztalatban szükségünk van az általános tételekre, csak *bebizonyításukat mutatta ki lehetetlennek*.

Főműve, a *Treatise on Human Nature* (1739-1740) három részből áll: 1. a tudásról, 2. az érzelmekről, 3. az erkölcsiség alapjáról. E halhatatlan, és a maga nemében páratlan éleselméjű kritikai munka egyelőre sikertelen maradt, úgy hogy szerzője maga »halvaszületett«-nek mondogatta s rövidítve s kritikáját enyhítve, élet tompítva adta ki ugyanazokat a gondolatokat az *Inquiry concerning Human Understanding* (1749) és *Inquiry concerning the Principles of Morals* (1751) munkáiban. Filozófiai, nemzetgazdászati és politikai tanulmányai (*Essays*) annál népszerűbbé tették, de leginkább nagy Anglia-története. *Natural History of Religion* (1757) és *Dialogues on Natural Religion* munkái vallásfilozófiával foglalkoznak.

A tapasztalat problémájában, az emberi tudás, a megismerés vizsgálatában egyenes folytatója Lockenak és Berkeleynek. Az *alaptörvény*, melyből kiindul a tapasztalat elve szerint, hogy *minden képzetünk érzékietekből alakul, a képzetek nem lehetnek apriorikusak*. A képzetek érvényesége most már attól fog függni: *van-e nekik megfelelő érzéklet?* Amit Berkeley a térre és anyagra kimutatott, azt egy rakás fontos és általános képzetre mutatja ki Hume. A *substantia* fogalma nem érvényes, mert semmi megfelelő érzékletünk erről nincs. A *substantia* tehát, *mint olyan, nem*

létezik. Mindig csak tulajdonságot vagy összekapcsolt tulajdonságokat érzékelünk, de sohasem substantiát, lényeket. Az összes *matematikai képzetek*, a tér és idő is, *csak képzetalkotások*, a valóságban nem léteznek. Ezért nem felelnek meg pontosan a matematikai viszonyoknak a valóságtárgyai. Csak tér- s időnagyságokat érzékelünk, de a tért s időt nem. A tökéletes egyenes, a mérték mind csak mint képzet létezik, a valóságban nem. Erről sincs érzékletünk. Az egész logika, matematika csak képzeteink viszonyainak magyarázata. Ilyen a *lét* fogalma is. De hát akkor hogy keletkeznek e képzetek? Honnan kerül elő pl. a substantia képzete? Ha elménk állandóan ugyanazt a működést hajtja végre, ha változó benyomásokat egybekapcsol, akkor az *elmében saját működése egy formáságának bizonyos képzete keletkezik s ez alapja a substantia képzetének.* Az elme tévedése, hogy másra vonatkoztatja. Nem saját működését, hanem a tárgyakat tartja egyformáknak, – azonosaknak, substantiáknak. »Maga az elme sem egyéb, csak egy rakás képzet, melyet bizonyos viszonyok kapcsolnak egybe s melyet hibásan tekintenek egészen egyszerűnek és azonosnak (What we call mind is nothing but a heap or collection of different perceptions, united together by certain relations, and supposed, though falsely, to be endowed with a perfect simplicity and identity).« Ha elménket, azt, a mit énnek nevezünk, vizsgáljuk, mindig csak *képzetekre* és *képzetekre* akadunk, sohasem az énré, mint egészre. Képzet nélkül sohasem lehet tudatunk, így egyszerű *lelki substantiaról* sincs érzetünk, tehát a róla alkotott fogalom is csak tévedés lehet (v. ö. Kant). Művének tengelye azonban az a minden kutatás alapjául szolgáló *oki kapcsolatnak* (causalitás) bírálata. Mi csak az *állandó egymásutánságot* tapasztalhatjuk (All events seem entirely loose and separate; one event follows another; but we can never observe any tie between them. They seem conjoined, but never connected). Hogy az *állandó előzménynek erőtt tulajdonítunk* s hiszünk az *ok-okozati szükségszerű kapcsolatban* – *puszta megszokás.* Csak *szokásos, meg szokásbeli kapcsolat.* Az okság kapcsolatok ismétlések

folytán mint képzetek összefüggnek az elmében, s mi a képzetek közt megszokott kapcsolat érzését átvisszük a tárgyakra. De azért Hume sohasem vonta kétségbe, hogy az oki kapcsolatot elméletben és gyakorlatban folyton alkalmaznunk kell, csak ez alkalmazás *megokolására* adta híres *tagadó* feleletét. Nincs bizonyítékunk rá. A belső tapasztalatban még akaratunk szolgáltatná a cselekvő erő tudatát, de egyes tapasztalat nem adhat oki kapcsolatot, a többi tapasztalatok pedig csak successiót, egymásrakövetkezést mutatnak (v. ö. Grevilüle, Glanvil, Locke.)

Képzeteink szeretnek kiterjeszkedni a többiek fölé, másrészt bizonyos kapcsolódó (associatív) erejük van a hasonlóság, idő- és térbeli coexistentia és a causalitas szerint. Már most, amit észnek nevezünk, az csak *bizonyos homályos ösztön*, mely szerint a *tapasztalatokat úgy ismételjük, ahogy megszoktuk, ahogy legtöbbször lefolytak* s ez lehet az oki kapcsolatnak is a forrása. Az ily homályos ösztön erősebb minden kritikánál, elmélkedésnél (nature is too strong for principle).

A tudattól független külső világban való hit is szerinte a képzeleten épül fel, mely a töredékesen, darabosan adott érzéki benyomásokat egyöntetűen kiegészíti, összefüggésbe hozza, a hézagokat megfelelően kitöltve. Substantiát képzelünk érzékleteinkhez, képzeteinkhez is, pedig ezek önmagukban is jól meglehetnek. így keletkezik a *lélek, a lelki substantiában* való hit, melyet szintén csak úgy lehetne bebizonyítani, *ha volna érzékletünk, melyen e fogalom alapszik* (v. ö. Kant: Kritik der reinen Vernunft). Ha a substantiát tágabb értelemben értjük, akkor meg minden érzékletünk, képzetünk külön substantia lehetne. Óva inti a filozófusokat a léleksubstantiában való hittől. Hogy a tárgyakat tárgyagnak fogjuk fel, ez az azonosság csak az a *könnyűség*, amelyvel egyik érzékletről, képzetről a hozzá hasonlóra átmegyünk.

Hume-mal így a szenzualista iskola elérte fejlődése tetőpontját s az emberi tudásban való *kétkedésre* vezetett. Hume voltaképp Kanttal folytatódik, kire hatalmas gondo-

latindító befolyást gyakorolt, mint a königsbergi professzor maga mondja, *felzavarta »dogmatikus álmaiból«*.

Inquiry concerning the Principles of Morals művében azt mutatja ki, hogy az *erkölcsi tulajdonságok, a jó és rossz. csak az érző lény szempontjából érvényesek*. Az érzelmek képzetek útján kapcsolódnak. Csak az *érzelem* és nem a tiszta ész hoz létre akaratműködéseket. Csak érzelem fékezhet érzelmet és hozhat létre cselekedetet. Az érzelem eredetibb állapot, az ész csak annyiban hathat rá, a mennyiben a vele kapcsolatos képzetekre hat. *Erkölcsi ítélet* akkor jön létre, ha a *cselekvés képzete érzelmet ébreszt*. így mások tetteinek utánzásából fejlődnek ki az erkölcsi érzelmek, oly tetteknek utánzásából, a melyektől *hasznot* remélünk s ezeken a közös érzelmeken alapszik az etika. így voltakép a *szimpátia*, a *felebaráti érzés* (fellow feeling) az erkölcsiség alapja.

Mint nemzetgazda *Adam Smithnek elődje*. Fontosnak tartja a *szerezhajlam* felkeltését. Csak új szükségletek teremtik meg a haladásra való kedvet« A földművelés a kereskedelem és ipar kölcsönhatásával csak gyarapodik. A közszabadság legbiztosabb kezessége a középosztály.

Natural History of Religion munkájában azt mondja, hogy a vallásokat nem a természet rendje, észszerűsége szuggerálhatta a kezdetleges ember elméjében, hanem sokkal inkább a természeti rendtelenségek, zavarok, háborgások, az ezektől való titokzatos *félelem, bizonytalanság, aggodalom* s a hajlam minden lényt ember formára képzelni. A politeizmus lehetett az eredetibb fejlődésfok.

Dialogues on Natural Religion műve szerint a természet rendjéből és czélszerűségéből nem kell szükségkép istenre, mint okra következtetni; kereshetjük ezt az okot magában a világban. Mily joggal képzeljük ez okot magunk formájára, a hogy a felhőben is emberi alakot látunk? Lehet-e szólnunk az egész világról, ha egyes jelenségekre kimutattunk valamit? A világ tökéletlenségéből, mely annyi bajt, fájdalmat mutat, épen nem lehet *tökéletes okra* következtetni. Egy másik értekezésében ezt a dilemmát mondja:

Ha van igazságosság a világon, akkor nincs okunk más világot keresni, ha nincs, akkor nem vehetjük fel, hogy ezt a világot isten teremtette. E műveivel Kant Tiszta ész „bírálatának teológia-kritikai gondolatai mellé sorakozik.

Hume *betetőzője* a szenzualista iskolának, mely a tapasztalatból kiindulva az *emberi tudás, megismerés kritikájára* törekedett. A *substantia, az okság kapcsolata, a matematikai képzetek, az erkölcsi képzetek* elemzésével általános *szkepticismust* támasztott az *emberi tudás értéke* iránt. *Az elménk alkotta általános képzetek ily kritikájával Kant kriticizmusának közvetlen elődje és a pozitívizmusnak első előhírnöke.*

11. Adam Smith, a nemzetgazdaságtudomány megalapítója. Hume etikai és nemzetgazdasági gondolatainak önálló folytatója és rendszerezője a skót *Adam Smith* (1723-1790), a ki *Theory of Moral Sentiments* (1759) munkájában az *erkölcsi érzelmekről* azt tartja, hogy ezek *csak a társadalomban*, és pedig a bennünk rejlő, mások taglejtését, cselekedeteit *utánzó természetes ösztön* által fejlődnek ki, melynek folytán mások helyére akarunk lépni s úgy cselekedni, és hogy így mások érzéseinek, cselekedeteinek képzetei fejlesztik ki e *szimpátiát*, mely mellett az egyéni haszon csak utógondolat (after thought). *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776) munkájával született meg a nemzetgazdaság tudománya. A nemzet jólétének forrását abban találja, ha a *szerzészajlam*, a *szerzészajlam* minden egyesben szabadon működhetik. *Szabadverseny* legyen. *Kínálat és kereslet* mindent a legjobban fog szabályozni. A kínálat és kereslet viszonya követeli a *munka felosztást*, ez a művelődés fejlődésének föltétele. Maga az egyén is, a köz is legjobban jár, ha mindenki képességeihez mert munkát végezhet. A *lud alom* rendeltetése *megvédeni* az államot kívülről, a *békét fentartani* bent és *oly munkáikat, intézeteket* szervezni, a melyek az egyénre hasznos nem hozván az *egyéni szerzészajgytól nem is várhatók.*

Adam Smith Hume nyomán az utánzó ösztönön felépülő és a szimpátiára épített *etikát* adott és *megalapította a nemzetgazdaság tudományát*, védelmébe vévén kora elnyo-

mott *szorgalmas, takarékos polgárságát* a pazarló, önkényes kormányokkal szemben, követelve a *munka elismerését* s a *magánháztartás elveit egyszerűen alkalmazva az államháztartásra*.

12. Thomas Reid, a skót iskola, a »common sense« filozófiája. A Locke-Hume-féle fejlődéssel szemben, melyről azt tartották, hogy a népies, tudományos metafizikai, erkölcsi, vallásos világfelfogást aláássa, a reakciót a *skót iskola* képviseli, melynek *Thomas Reid* (1710-1796) az alapítója s mely a skót egyetemeken terjedt el. *Az emberi értelemről a józan ész szerint* (Inquiry into the Human Mind on the Principles of common sense. 1764.), *Az elme értelmi tehetségeiről* (Essays on the Intellectual Powers of Mind. 1785.) és *Az elme cselekvő tehetségeiről* (Essays on the Active Powers of Mind. 1788.) című munkáiban Locke, Berkeley, Hume-mal szemben, akik tudományt, vallást, erényt, még az egészséges józan észet is felforgatnák, szintén a tapasztalat jegyében véve őket bíráló alá, oda jut, hogy *bizonyos ösztönszerű elvek eredetileg megvannak az egészséges emberi józan észben* (principles of common sense), ezek a *józan ész elvei* minden filozófiát megelőznek, elvitathatatlanok, *istentől származó szervezetünk sajátjai*. Ilyen elvek, hogy hinnünk kell a külső világ, az anyag létezésében, az emberi lélek létezésében. Minden érzéklet természetből sugalmazza (natural suggestion) az érzéklet tárgyának külső létét s az érzékelő én létét. Az emlékezet minőségileg is eltér az érzéklettől. Az érzéklet »természetes csoda« útján válik tudatunkban felfogássá, Az okság kapcsolata is *okságösztön* lesz, természetes, meg nem magyarázható hajlandóság múlt kapcsolatainkat a jövőre is alkalmazni. Az erkölcsi érzék is ily elv. Szóval a hány érthetetlen jelenség, annyi ösztönszerű elv, s ez *általános elvek, ösztönök* igazsága *szemléleti* (intuitive evidence) s felette áll minden tapasztalatnak. Ezek a »józan ész« (common sense) elvei.

E common sense így a lustaság párnája lett a problémák kutatásába beféradt s visszariadt elmének. *James Beattie* (1770) nagy munkában ront neki így Hume-nak s

kisebb dolgozataival az emlékezetéről, a képzeletről, a költészetéről, zenéről, a nevetésről, a fenségesről az esztétikában hirdeti a common sense-et, míg *James Oswald* (1772) a vallási dolgokra alkalmazza. Legkiválóbbjuk *Dug aid Stewart Az emberi elme filozófiájának elemei* (Elements of the Philosophy of Human Mind. 1792-1827) című, szintén a mester szellemében írt nagy munkájával és *Thomas Brown* (1778-1820), ki Reid és Hume közt foglal helyet.

12. Burke, a pszichológiai esztétika alapvetője, angol esztétikusok. A szenzualista *Edmund Burke* (1729-1797), a kiváló, feddhetetlen államférfi, a szépet *empirikusan érzéki* benyomásnak, *kellemes érzésnek* fogva fel *A fenséges és szép fogalmaink eredetéről* (A philosophical inquiry into the origin of our ideas of the sublime and beautiful. 1757) szóló mély gondolkodású munkácskájában alapját veti a *pszichológiai esztétikának*. Több kiváló apróbb megfigyelés mellett a szép és fenséges fogalmát az ember két fő ösztönére, az *önfenntartásra* (self-preservation) és a *társas ösztön* (society)-re vezeti vissza. A mi önfentartás ösztönömet veszélyeztetni kiválóságával, adja a fenséges érzését; a mi másnak javára szolgál, társas hajlamomat előmozdítja, a szép jóleső, kellemes érzését. Amaz felizgat, emez megnyugtat, s mindkettő az egészséges idegrendszerre élvezet. E fogalmak ilyenén magyarázatával empirikus úton is oly *mélyen nyúlt belsőnk titokzatos világéiba*, mint sem előtte, sem utána senki más a szép problémájában.

Mellette megemlítenő *Henric Home*, *Lord Kalmes* (1696-1782), Hume bátyja, ki *Elements of criticism* című művében az esztétikai jelenségek leíró természetrajzát adta, és *Daniel Webb* († 1798), ki a festészetéről, a költészet szépségeiről, a zenével való rokonságáról elmélkedett.

13. A fiziológiai pszichológia alapvetői. *David Hartleg* (1705 -1757) orvos *Observations on Man, his Frame, his Duty and his Expectations* (1749) művében Locke asszociációt Newton rezgéseivel kapcsolta egybe. Az érzékletek »nagyon finom rezgések az idegállományban«, melyeket az idegállomány likacsai közt levő aether vezet. Az első

pszichológiai kísérlet fiziológiai alapon. Egyszerű érzékletek, képzetek kapcsolatából magyarázza az összes lelki jelenségeket, a gondolkodást, érzést, akarást. *Az asszociáció törvényei a lelki élet természeti törvényei.* Fiziológiailag az asszociáció az agyrózszeccskék rezgéseinek összetevődése. Eleinte tudatos működések ismétléssel *nem tudatos, automatikus* működésekké válnak.

Tanítványa *Joseph Priestley* (1733-1804) az oxigén híres felfedezője (1774) *Disquisitions on Matter and Spirit* (1777) munkájában feleslegesnek tartja két, külön fizikai és külön pszichikai substantia felvételét s egyenesen *agyműködésnek* tekinti már a gondolkodást s a *pszichológiát, mint ideg fiziológiát a, fiziológia részének.* Az anyag lényege a *vonzó és taszító erb.* Az *atomok* erőpontok, a szilárdság csak érzéki tulajdonság. E mellett a *természetes vattásról* is és a kereszténység elferdítéseiről is írt munkákat s erősen megtámadta a Szt. Háromság hittételét.

Erasmus Darwin (1731-1802), a nagy Darwin nagyatyja, orvos. *Zoonomia or Laus of Organic Life* (1794) művében az érzékleteket, képzeteket a »*sensorium mozgásai*«-naik nevezte, nála az eszme »azoknak a rostoknak összehúzóda, melyek a közvetlen érzéki műszert alkotják«. Az eszme, a képzet »*sensuedis mozgás*«. Ha korosodunk, merevebb lesz testünk, kevésbé fogékony ilyen mozgásokra, ezért tanulunk fiatal korunkban könnyen s ezért emlékszik vissza az öreg fiatalkorára oly részletesen, s jelenét könnyen feleli. Főeredménye, hogy a *pszichológia alá van vetve az élettannak, az Élet általános törvényeinek (LAWS of Organic Life).* Az ösztönök keletkezését a tapasztalatból és az önfentartó ösztön és a viszonyokhoz való alkalmazkodás képzetkapcsolásaiból magyarázza. Az így *szerezett tulajdonságok öröklődnek.* E fejlődéstörvénnyel Lamarck fajok kifejlődésének előkészítője, mely elmélet unokája nagyszabású felfogásához vezet.

VIII.

A FRANCZIA FELVILÁGOSULTSÁG.

1. A felvilágosultság világmozgalma. Így nevezik a XVIII. század francia eszmeáramlatát. E század második felében ők a gondolat vezérei. A francia felvilágosultság alatt azt a filozófiai fejlődést értjük, mely az angol filozófiából. Bacon, Locke, Hume gondolataiból, de főleg Locke gondolatköréből indult ki s főelvül a *szabad kritikát*, a *szabad vizsgálódást*, a *szabad kutatást* és *szabad véleménynyilvánítást* hirdette, e szellemben kritikája alá is vett mindenféle ósdi hagyománt, százados előítéletet, megrögzött tekintélyt, még a Lajosok abszolutizmusát is, sőt a fennálló vallások dogmatikáját is, és valóságos irodalmi fegyver lett kezében e kritika, mely az államélet terén a társadalmi szerződés Locke-féle felfogására helyezkedve védte és hirdette a *természetes jogokat*, a *szabadságot*, *egyenlőséget*, a *népfölséget*, a vallásiak terén a *természetes vallást*, a *tűrelmességet* s a nevelés terén a *szabadelvű természetes* nevelést.

E mozgalom annyira általános volt az egész szellemi élet terén, hogy a francziák e korbéli (XVIII. század) irodalmát külön »*filozófiai iskola*« név alatt ismerjük. Ez iskola legfőbb alakjai *Voltaire*. *Rousseau*. *Montesquieu*, *Diderot*, *D'Alembert*. Voltaire és Montesquieu, külön tanulmányutat tettek Angliában s úgy hozták hazájukba ez egészséges eszméket. Örök érdeme ez iskolának, hogy a már megállapodott s a szalonokban finoman kiművelt, kicsiszolt francia nyelven, melynek különös kiváltsága volt minden-

kor a világosság, az angol szenzualista iskolában termett egészséges gondolatokat *világgá szórta*. Ez a felvilágosultság világmozgalma.

Így hirdeti Voltaire e filozófiai gondolatokat nemcsak szorosán vett filozófiai munkáiban, hanem regényeiben, színdarabjaiban is, melyek filozófiai eszméinek szócsövei. Óriási tényezője volt a felvilágosodás világmozgalmának a Diderot szerkesztésében megjelent ismerettár, az Enciklopédia, melynek előszavát D'Alembert írta (Discours préliminaire de l'Encyclopédie). Rousseau így hirdeti munkáiban a természetes vallást, a természetes nevelést, a természetes jogokat, a népfeliséget, a szabadságot, egyenlőséget s *Contrat social*-ja (Társadalmi szerződés) a forradalom kátéja lesz. A rémuralom legvéresebb szájú szónokai belőle idéznek.

E filozófiai eszmék mozgalma ugyanis világgá szórva, a filozófusok szobájából az utcára kerülve és a köztudatba átolvadva, oly fegyverekké váltak, melyek főleg a francziáknál, a kiknél az angol józanság mértékletessége helyett inkább a túlzásra, az extrém-es-re való hajlam az uralkodó, a társadalmi rend teljes felfordulását hozták létre, a nagy forradalmat (1789), mely e fejlődés csúcspontja s mely ép a tekintélyeknek minden téren való lerontásából állott. Eldobta a múlt hagyományait, megsemmisítette a kiváltságokat, megeremtette a társadalmi szabadságot, elvetette a dogmákat, helyükbe az »ész vallása«-t tevén. A forradalmi eszmékkel az erkölcsi, jogi, társadalmi s állami élet terén is a francziák vezérei lesznek Európának. Prancziaországban azért idézett elő e szellemi mozgalom ily végzetes felfordulást, mert rendkívül éles ellentétbe került a szabad kritika, az észszerű, természetes felfogása az ott fennálló tényleges rothadt állapotokkal és tarthatatlanokká vált, bomlásnak indult hagyományokkal. De a hol nem is idézett elő valóságos társadalmi forradalmat, ott is hatalmas forrongást, erjedést, új iránynak fejlődését jelenti a szellemi élet terén a felvilágosultság világmozgalma, mely a *tekintélyekkel való végleges szakításból* és *észszerű, természetes elvek* hirdetéséből állott minden téren.

2. Voltaire. *Voltaire*nak (1694-1778), a gúny e kiváló lángelméjének *Angol levelei* (Lettres anglaises 1732) az angol filozófia első beoltása a francia szellembe, mely munkát ugyan nyilvánosan elégettek, de a melynek annál általánosabb hatása volt. Népszerűen ismertette aztán Newton elméletét (*Éléments de la philosophie newtonienne*, mis à la portée de tout le monde. 1738), de főleg *Dictionnaire philosophique portatif* (1764) című filozófiai szótárával hatalmas terjesztője, népszerűsítője az angol iskola gondolatainak. Regényei, szindarabjai, versei is filozófiai eszméinek szócsövei, így a liszaboni földrengésről írt verse, de még inkább *Candide ou l'optimisme* című regénye maró kigúnyolása Leibniz »legjobb világa«-nak, az ő és Shaftesburyék optimizmusának, melyet Pope versekben is magasztalt. Erős hirdetője a *tűrelmességnek* és a *természetes vallásnak*. Védi ugyan a »jutalmazó és boszúálló Isten«-ben (Dieu rémunérateur et vengeur) való hitet. *Kíméletlenül neki ront azonban az egyháznál s minden hagyománynak*. A rá nézve érthetetlen hagyományokat vagy bolondok, vagy gazemberek (fous – fripons) csinálmányainak mondja. Ujjongva hirdeti a »*raison* (ész) *korszaká*«-t, a felvilágosodást, de még a régi világ embere annyiban, hogy ezt csak a »*tisztességes emberek*«-re (honnétes gens) érti s nem a »*canaille*«-ra, A szolgál maradjon szolgál. A suszter maradjon suszter.

3. Montesquieu, az új történeti felfogás. Montesquieu (1689-1755), a »Perzsa levelek«, melyekben voltakép a korabeli Franciaországot bírálja, és a »Római birodalom nagyságáról és hanyatlásáról való vizsgálódások« írója. *A törvény szellemé*-ben (Esprit des lois 1748) nemcsak hatalmas terjesztője az angol felfogásnak, a Locke-féle állam-eszménynek, hanem *új történeti iskola alapvetője*, mely az intézményeket, törvényeket nem tekinti önkényes csinálmányoknak, hanem a klímával, a népjellemmel, erkölcsökkel, vallással, életmóddal összefüggőeknek. E munkájában ugyanis általános szabályokat keres az államformákra nézve s oda jut, hogy a monarchia, reszpublika, deszpotizmus a *népek nagyságával* áll viszonyban. Kisebb népeknek alkalmas a

demokrácia, a monarchia, nagyobbaknak a deszpotizmus. Konstatálja, hogy a középnyagyságú államokban az olyan monarchia, mint a melyet Angliában találunk, a legalkalmasabb a *szabadság* megvalósítására.

4. Rousseau, a természet követése. A francia felvilágosultakkal szemben, s különösen Voltaire-ral, a »raison« emberével szemben sajátosság ellentét *Jean Jacques Bousseau* (1712-1778), e mozgalom legnagyobb egyénisége, ki csupa érzés, rajongás s egész életét, összes írásait teljesen áthatja az az elve: *Térjünk vissza a természethez* (Retour-nons à la nature)! »A teremtő kezéből kikerülve, minden jó; az ember kezében azonban minden elkorcsosodik (Tout est bien, sortant des mains de l'auteur des choses; tout dégénère entre les mains de l'homme) . . . »Az *előítéletek*, a *tekintély*, a *szükség*, a *példa*, az *összes társadalmi intézmények*, a melyekben elmerültünk, szinte kiölnék az emberből a természetet (Les préjugés, l'autorité, la nécessité, l'exemple, toutes les institutions sociales dans lesquelles nous nous trouvons submergés, étoufferaient en lui la nature)« . . . Állapotunk természetellenes, vissza kellene térni; a mennyiben nem lehet, igazodjunk a természet szerint. Így ugyan-csak nekiront a művelődésnek, a haladásnak, de ezzel is csak a felvilágosultságot szolgálja.

Így hirdeti a természet szerint való igazodásunkat a *társadalmi élet*, a *nevelés* és a *vallás* terén.

Mindjárt első értekezése (*Le rétablissement des sciences et des arts a-t-il contribué à épurer ou corrompre les mœurs?*), melylyel a Genfből Parisba vetődött szegény nevelőből és kottamásolóból író lesz s mely koszorús felelet volt a dijoni akadémia ily című pályakérdésére, oda irányul, hogy a tudományok és művészetek haladása, a művelődés, megrontotta a természeti erkölcsöket. Rousseau ezzel megteremtette a *művelődés*-, a *kultúrproblémát*. Másik hasonló, ugyanannál az akadémiánál megkoszorúzott pályadolgozatában (Discours sur l'origine et sur les fondements de l'in-égalité parmi les hommes. 1755) már ennek okait vizsgálva, oda jut, hogy a művelődés az által rontotta meg a termé-

szeti állapotot, hogy *egyenlőtlenségeket* fejlesztett ki a *természettől egyenlő jogét* emberek között, kifejlesztette azt a hitet, hogy egyes vagy egyesek uralkodhatnak másokon, munka nélkül élvezhetik mások munkája gyümölcsét. így fejlődött ki az önfentartó ösztönből (amour de soi), ami még természeti állapot, az önzés (amour propre), ami már a művelődés gyümölcse.

Vége főmunkájában a »Társadalmi szerződés« (*Contrat social* 1762)-ben, mely a már a reformáció gondolatkörével meginduló szerződéselméletek sorozatának (Hubert Languet: »Vindiciae contra tyrannos« [1577], Althusius, Bodin, Hugo Grotius, Hobbes, Locke) végső tagja, szintén az emberek természeti *egyenlőségét* hirdeti. A természettől egyenlő jogú emberek, hogy államban együtt éljenek, mintegy hallgatólagos *szerződést* kötöttek egymással, melyben az egyesek jogaikat az összeségre, a népre ruházzák. A hatalom tehát az összeség, a nép kezében (Le peuple seul est souverain). Ez a *népfőlség* elve. A nép e jogai föltétlenek és elidegeníthetetlenek. Így a *törvényhozó népgyűlés*, mint a tiszta demokrácia, volna az egyetlen jogos kormány forma. A képviselő rendszer már sértené a nép szuverenitását. Ha ez az eszmény, a népfőlségen alapuló polgári társadalom, a tiszta demokratikus társadalom nem is valósítható meg, törekednünk kell ez eszmény felé.

A nép *megbízást* ad a végrehajtó hatalmat gyakorlóknak, de ezt *számon is kérheti, vissza is veheti*. A hatalom sohasé érjen el olyan fokot, hogy a *szabadságot* veszélyeztesse. Mivel pedig nincs igazi szabadság *egyenlőség* nélkül, a társadalmi ellentétek kiegyenlítéséről az állam gondoskodni tartozik, hogy senki se lehessen oly gazdag, hogy mást megvásárolhasson és senki se oly szegény, hogy megvásárolható legyen. Ép az egyenlőtlenségben látja minden társadalmi nyomor, baj és romlás okozóját. így kiválóan hangsúlyozza az emberek *egyenlőségét* és a személyes *szabadságot*. E két főeszmét a *testvériséggel* egészítették ki a forradalom emberei, kiknek jeligéjévé lett a szabadság, testvériség, egyenlőség (liberté, égalité, fraternité), amint hogy az egész

Contrat social-nak nagy része van a nagy forradalomban, a forradalom embereinek valóságos kátéjuk, dogmakönyvük, evangéliomuk volt, legelvadultabb vezérei belőle idézettek.

Az egyenlőség eszméjének ily éles hangsúlyozásával pedig egyszersmind a modern szocialisztikus elméleteknek úttörője.

Rousseau egy másik munkájában, melyet azonban kiadatlanul elpusztítottak, állítólag a foederatív demokratikus államocskák szövetkezetében találta volna fel a legjobb kormányformát, melyet aztán az északamerikai Egyesült Államok valósítottak meg.

A nevelést illetően »*Emile* ou de l'éducation« (1762) és »*Sophie* ou la femme« műveiben a hagyományos bilincsek, a tekintélyek, a belenevelt előítéletek helyett a gyermek természetes hajlamának, képességeinek, ösztöneinek *természetes kifejlését*, a magától kifejlődést, az öntevékenységet, amit ő »negatív nevelés«-nek nevez, mely nem erényre tanít, hanem óv a büntől, nem az igazságra, hanem óv a tévedéstől, – és a természetes, tiszta családi életet hirdeti.

A vallásra nézve a »Szavojai lelkész hitvallása«-ban (Profession de foi du vicaire savoyard. Részlete az »*Emile* ou de l'éducation« című munkának) a dogmatikus, kijelentett vallás helyett a »szív vallását«, a *természetes vallást* hirdeti.

A szépirodalomban is tőle származik a *természetnek az a szeretete, az a rajongás a természetért* (La Nouvelle Héloïse. 1761), mely újabb irodalmunkat jellemzi s melyben úgy megérzik a montmorencyi gesztenyésnek s a kedves kis erdőségeknek üde lehetete az ott sétálgató, nyughatatlan, tépelődő, de mély érzelmű filozófuson, az *érzelem filozófusán*, kit raison-os kora ép azért annyira meg nem értett, hogy Voltaire »czégegés bolond«-nak (archifou), Diderot pedig »a nagy szofista«-nak nevezte.

Rousseau örök érdeme a természethez való igazodás, a *természetesség* hangsúlyozása minden téren, így lesz hirdetője a *természeti jogoknál*, mint emberi jogoknak, a nép-

felségnek, a szabadság és egyenlőség eszméinek, a természetes nevelésnek, a természetes vattásnak, az irodalomban a természet szeretetének, ki e mellett mindenütt a természetes érzést helyezi vissza igazaiba kora észembereivel szemben. A nép-főlség, a szabadság és egyenlőség eszméinek hirdetésével éppen a természetes érzés melege folytán azonban veszedelmes első rangú élesztőjévé válik annak a nagy szellemi erjedésnek, mely a francia forradalmat hozza létre, sőt az egyenlőség eszméjének hirdetésével már a modern szocialisztikus elméleteknek lesz úttörőjévé.

5. Az Enciklopédisták: Diderot. A XVIII. század második felében jelenik meg e híressé lett *Enciklopédia* (1751-1772), mely, mint D'Alembert írta az előszóban, fel akarta ölelni, a mennyire lehet, az emberi ismeretek egész rendjét, lánczolatát, mint valami *dictionnaire raisonné*, a tudományok, művészetek, mesterségek általános alapelveit és leglényegesebb részleteit (comme *encyclopédie*, il doit exposer, autant que possible, l'ordre et l'enchaînement des connaissances humaines; comme *dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, il doit contenir, sur chaque science et sur chaque art, soit libéral, soit mécanique, des principes généraux qui en sont la base, et les détails les plus essentiels qui en font le corps et la substance). így az enciklopédia a felvilágosultság összes eszmeáramlatait fellelőlte magában s viszont világgá röpítve leghatalmasabb terjesztő tényezője lett ezeknek.

Előszóírója, *D'Alembert*, a matematikus, ki filozófiai felfogásában az óvatos szkepticizmust képviseli, mely szerint érzéki felfogásunk hihetőleg nagyon elüt az igazi valóságtól.

Szerkesztője *Denis Diderot* (1713-1784), a költő és filozófus, sokoldalú, nagy, összefoglaló elme, ki ez óriási munka sok cikkét csak hosszas szaktanulmány után írhatta meg s a cenzura miatt sokszor kénytelen volt megkerülve beszólni a sorok között, de így is egyik *oszlopos tényezője a forradalmi szellemnek ezzel az emberi művelődéstörténelemben korszakalkotó ismeretterjesztő munkával.*

Filozófiai gondolatait e mellett *leveleiben, párbeszédese műveiben (Entretien entre D'Alembert et Diderot, Le rêve D'Alembert)* és *Interprétation de la nature* (1754) s *Principes philosophiques sur la matière et mouvement* értekezéseiben találjuk. Az igazi módszer szerinte *indukcióból és dedukcióból* áll, vagyis a *tapasztalathoz – ez legyen a kutatás iránya. A czélszerű természeti jelenségeknek okát ne keressük a természetben kívül, az életre és tudatra való képességnél* már öröktől fogva a chaosban *benne kellett lennie az anyagban*. Ezek az elemek csak lassan gyülekeznek s hozzák létre a különféle fejlődés-fokozatokat egészen az emberig. A *mozgás* az anyag eredeti állapota, a nyugalom csak feszültségi állapota az erőnek. Az *érzés* (sensibilité) is az anyag tulajdonsága, csakhogy míg alsóbb fokon csak mint *sensibilité inerte* van meg, felsőbb fokon tevékeny: *sensibilité active*. A természetben az *élet* és a *szellem* örök. Az *emberi természetben* rejlik a *jó, rossz* megítélésének alapja. Külön *erkölcsi érzékünk* van, mely végtelen sok apró tapasztalatunkból fejlődik ki, hiszen bennünk minden *tapasztalati* (tout est expérimental en nous). Ily, sokszor nem-tudatos, elfelejtett tapasztalatokból fejlődik ki a *becsületvágy* stb. Ez a *természetes erkölcs*. A természetellenes morált csakis az uralkodni akaró osztály ravaszsága és önkénye fejlesztette ki ép azért, hogy uralkodhassanak. A *vallásos hit* két dologban ártott: *czeremóniákat, dogmákat* tett a *természetes erkölcs* helyébe, másrészt a világon található sok baj, szenvedés annyira ellenkezik a jó Isten gondolatával, hogy így meg a *természetes józan ész*t zavarta meg ellenmondásaival.

Diderot első rangú képviselője a felvilágosultság, *természetesség és ész kultuszának*, enciklopédiájával pedig leghatalmasabb *terjesztője*.

6. Condillac, a francia szenzualizmus. *Condillac* (1715-1780), a békés apát, a leghíresebb francia szenzualista. A *Traité des sensations* (1754) Locke módjára készült pszichológia, csakhogy inkább dedukcióval. Kiinduló alapnak az *érzékletet*, a *sensation-t* veszi, mely szerinte merőben

passzív változása a léleknek s most mindent ebből dedukál, az összes lelki jelenségek most már csak *átalakult érzéketek* (sensations transformées. Ez az alapelv (principe, commencement), az egész gondolkodás, érzés, akarat mind ebből épül fel, ez az egyedüli forrása a lelki élet tartalmának. Ha ez az érzéklet, mint a lélek passzív változása, oly erős, hogy a többieket kizárja, ez a *figyelem*. Ha egyszerre két érzékletet veszünk észre: az az *összehasonlítás*. Az *emlékezet* az érzékletek felidőzéséből áll. A felidézett érzéklet a *képzet* (idéje). Két képzet viszonyának észrevesése *ítélet*. A természettől egybekötött képzetek elválasztása, önálló szóval megjelölése az *abstrakció*. A működések összesége, a képzetek sorozata az *én*, az *egyén*. A *megismerés* csak valaminek kikülönítése a többiből és külön felfogása. Minden *igazság* képzetek viszonyáról szól. így egész gondolkodásunk *csak átalakított érzékletek*.

A tapintás tanít meg, hogy minden érzéklet *kiteendő* oda, ahol nincsen, mai nyelven: *projiciálandó*. Tapintás nélkül szagnak, hangnak, színnek gondolnók magunkat. E projiciállással jó létre *testünk képzete*, a *külvilág*, a *tér*, a *kiterjedés* képzete. Itt csak az »osztható« anyaggal áll szemben az »osztatlan« érzékelő alany. Több kifelé projiciált tulajdonságot egyszerre vevén észre, alapjukul egy substratumot, a »*lényezet*« teszszük, holott tudjuk róla, hogy *nem az, ami. Erő* a mozgás ismeretlen, de *kétségtelenül létező oka*.

Nincs közömbös lélekállapot. Minden érzéklet gyönyörrel vagy lehangeltséggel jár. S e kettő determináló törvény képességeink működésében. Kellemes érzékieteknél tovább időz a lélek; érdektelenek árnyékként suhannak el. Tovább figyelt érzékletek emlékezete szükség; belőle jó létre a *vágy* (désír), továbbá a szeretet, gyűlölet, remény, félelem., megdöbbenés *érzelmei*; végre az *akarat* is, mint *föltétlen*, a *teljesíthetőség képzetével járó szükség* érzése. Minden hajlam, akár erkölcsös, akár nem, az *önszeretetből* származik. Jó ami kellemes szagló, ízlő érzékemnek és a szenvedélyeknek, *szép*, ami kellemes látó, halló érzékemnek s érzésemnek.

*Erkölcstisé*g cselekedeteink megegyezése az embereknek kölcsönös megegyezés alapján, felállított törvényeivel. Így lesz a jó, mely a szenvedélyek szolgája volt, a szenvedélyek ura.

Az állatoktól különbözünk tökéletesebb tapintó érzékünkkel, szükségeink, képzetasszociációink változatosabb voltával, a halál képzetével, mely dolgok nemcsak a fájdalom kerülésére, hanem önfentartásunkra is ösztönöznek, s végre a nyelvvel. Nyelv nélkül nincs abstrakció, gondolkodás, ismeretek továbbadása. Ha minden értelmi megismerés alapja is az egyszerű érzéklet, fejlődéséhez tartozik, hogy elkülönüljön az érzékitől, ehhez a nyelv szolgál eszközül, s így a képzetek általánosításával, kapcsolásával megszabadít az érzékietek rabságától. A *tudomány* is így tekintve csak szabatosabb nyelv, a logika vasrostáján átszűrt nyelv, csak *átalakított szenzációk*.

Condillac adta a francia *szenzualista pszichológiát*, ebből fog itt is, mint az angoloknál, a fiziológiai pszichológia kifejlődni.

7. Helvétius. A felvilágosultság szabadságrajongásának sajtósága filozófusa Helvétius (1715-1771), kinek a szellemtől és az emberről írt műveit (*De l'esprit*. 1758, *De l'homme*. 1773-74) a legistentelenebb könyveknek kiáltották ki s nyakra-főre mindenütt kiátkozták, úgy hogy neki magának is Nagy Frigyeshez kellett menekülnie. E finom szövetű, szabadságra áhító és az emberiség haladásáért rajongó elme fájdalommal és elkeseredéssel nézte hazája romlását. Okát ennek abban találta, hogy az *egyéniségek nem érvényesüli tétnek, ki vannak zárva a közügyeiben való részvételből*. Tehetség, szellem, erény, derekaság, mindez pedig csakis a köz, az *állam nevelő hatása*, a *megfelelő környezetben* fejlődhetik ki. Hiszen még a magunk szeretetét is úgy szerezzük tapasztalatok útján. Csak az élvezet és fájdalom iránt való érzékenységünket hozza magával természetünk. A legcsekélyebb, a legjelentéktelenebb tényező is befolyással lehet az elme alakulására, mindezt a *nevelés* alá foglalja össze Helvétius. Innen van most már, hogy sohasem lehet két ember egészen egyforma,

mert nevelésük sem lehet soha egyforma. Innen a *jellemek különfélesége*. Az erkölcsi romlás az *egyéni és társadalmi érdek meghasonlásából* áll. Amit a közérdek követelne, mindenkinek érdeke, egyes kiváltságosok elnyomják. Az erkölcs, a törvényhozás főelve a *közhaszon* (le bien public), *az embernek lehető legnagyobb számának a haszna*. Ezen alapszik az erény, a derekasság. Az egyének szabad fejlődése a közjólét fejlődése. Csakhogy kevesekben van meg e *lelki nemeség* (noblesse d'âme). Csak oly gondolatokat, érzéseket ismerhetünk meg, amilyenekhez hasonlók bennünk is vannak. És míg bízik az ifjúságban és a felvilágosultakban, addig, mint a természetes vallás híve, erősen kikel az egyház, a teológiai erkölctan, a hagyományok ellen s munkája, Diderot szavaival, valóságos buzogánycsapás volt a hagyományos előítéletekre.

8. Condorcet, a haladás filozófusa. Marie-Jean-Antoine Condorcet (1744-1792) marquis, a törvényhozó gyűlés elnöke, *Az emberi szellem haladásának történeti képé* (Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain) a haladást a nemzetek és küzdelmük közt levő egyenlőtlenségek lerombolásában és a nemzetek kebelében az egyenlőségnek gazdagság és oktatás tekintetében való kifejlődésében látja a mesterkélt törvények, tilalmak, formalitások, monopóliumok eltörlése, takarékpénztárak, életbiztosítások, hitel- és szövetkezeti intézmények által. Oktatni kell mindenkit a házi gazdálkodásra, ügyeinek vezetésére, hogy képességeit szabadon kifejleszthesse, ismerje meg saját jogait és tudja gyakorolni s megvédeni. így tökéletesedni fognak a módszerek (1), a természettudományok és a találmányok (2), az erkölcsi és filozófiai tudományok az emberi erkölcsi és értelmi képességek elemzése folytán (3), a társadalmi tudomány a valószínűség-számítás alkalmazásával (4), s így az intézmények és törvények (5), és eltűnik a férfi és nő közötti egyenlőtlenség (6), a hódító háborúk ritkulnak és kimaradnak (7), tudományos világnyelv (une langue scientifique universelle) jön létre (8), s végre az élet átlagtartama is meghosszabbodik lassankint az orvostudo-

mány és egészségtudomány haladásával, úgy hogy a halál vagy baleset eredménye vagy az életerő lassú kialvása lesz csak.

9. La Mettrie, a francia materializmus megalapítója. *La Mettrie* (1709-1751), e katonaoorvos, ki megtámadván az orvostudomány hagyományait, állását is elvesztette s később művei miatt üldöztetve, Hollandiába menekült, majd Nagy Frigyes udvarában élt, mígnem állítólag megmérgezték, műveiben (*Histoire naturelle de l'âme*. 1745. *L'homme machine*. 1748. *L'homme plante*. *Les animaux plus que machines*. *Système d'Epicure*.) a francia materializmus megalapítója. Csak nyers, kihívó viselete tette oly visszatartóvá, hogy elméletével nem is foglalkoztak. Tanítványa a híres orvosnak, Boerhavenak, a ki a cartesianus mechanikai természetfelfogást a szerves élet vizsgálatára alkalmazta, így beszél La Mettrie az *emberi gépről* (*L'homme machine*), de viszont az állatokról is úgy beszél, hogy *többek mint a gép* (*Les animaux plus que machines*). Az ember és állat közt a különbség csak *fokozati*. Nincs jogunk felvenni külön substantial *Együgyazon anyag működik mindenkben*. így mutatja ki az embernek a növényekkel való hasonlóságát is (*L'homme plante*). Ha pedig a lelki élet a fokozat tetején megvan, fel kell tételeznünk mindenütt az anyagban. *Az anyag tehát érző, lelkes*. A mindenség lelkekkel tele. Örökös szerves csírákban hitt, melyekből a *külső viszonyok közrehatásával fejlődnek ki fokozatosan mind tökéletesebb szervezetek*. Mennél magasabbra megyünk, annál több szükségleteire akadunk a szervezetnek. Az embernek van a legtöbb szükséglete. *Szükségletek nélkül való lénynek szelleme sincs*. így a fajok kifejlődésének és a létért való küzdelemnek, e nagy gondolatperspektíváknak előhírnöke.

Az anyag tulajdonképpen mi voltát nem ismerjük, csak tulajdonságait, ezek: *kiterjedés, mozgás, érzés*. Bizonyos szervezeti állapotokat mindig *kísér az érzés jelensége*. A lelki élet a szervezet szerint változik. Ha a *lélek* nem volna anyagszerű, akkor a lelkesedés hogy hevítene föl, vagy a láznak hogy volna befolyása képzeleteinkre? *Gondolataink* az anyag módosulásai, és mivel nagyon sok gondolat fér a

fejünkbe, nagyon apróknak kell lenniök (De la petitesse des idées). *A lélek benne az anyagban*, külön substantia felvétele csak ellenmondás. Az erkölcsiekben, a *társadalom hasznah&w* találja a zsinórmértéket, de a mit itt az élvezetről (L'art de jouir) mond, az méltán tehetné nevét oly visszatásztóvá.

La Mettrie a *kiterjedő, mozgó, érző anyagból* magyaráz mindent, fejleszti a *mechanikai természetfelfogást*, a mennyiben a szerves fajra alkalmazza s így a *fejlődés* fogalmához jut, *előhírnöke így a fajkifejlődés és a létért való küzdelem elméletének*.

10. Holbach: A természet rendszere. *Holbach* (1723-1789) német, de Parisban letelepedett báró barátai, főleg Diderot gondolatait tükrözteti vissza. *A természet rendszerében* (Système de la nature. 1770), melyet a materializmus bibliájának kereszteltek el. Szerinte csak akkor kellene szellemi okokra, a világnál istenre, a testnél lélekre gondolnunk, ha a természet, az anyag képtelen volna mozogni, teljesen passzív, halott-valami volna. De hiszen a *mozgás alapsajáttsága az anyagnak* épen nyugalom nincsen a természetben. *Az ily szellemi okok felvétele mit sem magyarázna, csak tudatlanságunk bizonyítéka*, mert ahol nem tudjuk a jelenségeknek magyarázatát adni, menten készek vagyunk ily szellemi okokkal előállni. *Csak maradéka ez az Ősember magyarázatának, a jelenségeknek természetfeletti lényekkel való magyarázatának*. Ha a tudomány természetesen akart valamit megmagyarázni, a teológia mindig természetfölötti magyarázattal szállott vele szembe. *A szellemiről* csak azt tudjuk, hogy az *agyvelőhöz kötött tulajdonság. Az élő sze/rezetben az élettelen és érzéstelen anyag sajátos rend és kombináció folytán élővé és érzővé válik*. így alakul át bennünk a táplálék: a kenyér, tej, bor. *A gondolkodás molekuláris mozgás, mint akár az erjedés, táplálkozás. növekedés*, melyek ugyan nem láthatók, de hatásaikból következtethetünk rájuk. Természetesen sok ebben a *titokzatos*, mint minden ilyen molekuláris mozgásban, de vájjon a szellemi substantia felvételével megszűnik-e titokzatosnak lenni? Lel-

künk változásait is csak a rája ható anyagi okok idézik elő, ezek hozzák ily molekuláris mozgásba, azért a *lélek is anyagi*. A tudomány csak *fizika*, még az etika is fizika. Kötelesség, erény az emberi természetben rejlenek. *Kötelesség* az az egyenes út, melyet szükségkép követnünk kell, ha célhoz akarunk jutni. Saját *boldogulására* törekszik mindenki. Az »ész csak az ember társadalombeli viselkedésére alkalmazott természettudomány«, és ez tanít rá, hogy *senki sem lehet boldog, ha saját boldogságát a többi emberektől elválasztja*. Ez a természet törvénykönyve (code de la nature).

Az őseMBER féltelme, bizonytalansága teremtette az isteneket, nem tudván a dolgok okát, természetfeletti lényekkel magyarázták, de a papok kapzsisága rendszert csinált e hitből s ismervén a titokzatos varázsszerű hatását, a látható istenek pl. a nap helyébe láthatatlanokat tettek, ők az igazi istengyártók (fabricateurs de la divinité).

Holbach mindent a *kiterjedő, mozgó anyagból* magyaráz, mely az élő szervezetekben *sajátos rendeződés, kombináció folytán élővé, érzővé* válhatik, *természetes etikát* hirdet, de a vallási jelenségek magyarázatánál mellőzi a vallásos érzést.

11. A fiziológiai pszichológia francia alapvetői. Ahogy az angoloknál is a szenzualista pszichológiából fejlődik ki a fiziológiai pszichológia, úgy a francziáknál is Condillac szenzualista pszichológiája nyomán tűnnek fel a fiziológiai pszichológia első kísérletei.

Destutt de Tracy (Éléments de l'idéologie 1801) a forradalom híres katonája, Condillac felsőbb lényét egészen mellőzve, szintén az érzéketből, ez *egyetlen elemből* magyarázta az elmét. Négy alapvető működése: *észleld* a külső tárgyak, *emlékezet* a visszaemlékezések, *ítélet* a viszonyok, *akarát* a vágyakodások érzéklete. Az akarát az *egyéniség*, az én, az ember fizikai-szellemi életének *öntudatra jutó* teljessége. Jó eredetileg a *szabadság*, a legfőbb jó a *szerelem*. Legfőbb érdeme: *l'idéologie est une partie de la zoologie*: a pszichológia a biológia része. Sejtelmét megvalósítja:

Cabanis (Rapports du Physique et dit Moral de l'Homme 1799) szintén Condillac tanítványa, a *biológiai módszer alapvetője a pszichológiában*, ő alkotta meg először a *fiziológiai pszichologia* fogalmát. Ha minden lelki tünemény érzéki benyomásainkon alapszik, vizsgáljuk ez érzékiséget, értelmünk, akaratumk komplikált működéseit. A *gondolkodás az agyvelő funkciója*. A lélek az *élet egyik jelensége*.

Folytonos *külső és belső behatás* alatt áll idegrendszerünk. »Az állati élet mivolta ép az *érzés* és *önkéntes mozgás* lehetősége.« Külső érzekleteinkből keletkeznek az *eszmék*, a belső érzetekből az *ösztönök*. Érzés, mozgás folytonos kapcsolatban áll. Az életfunkciókhoz elég az agy csekélyebb részének épsége is, a gondolkodás működéséhez az egész agyvelő kell. A gondolkodás sajátos szerve az agyvelő. (Pour se faire une idée juste des opérations dont résulte la pensée, il faut considérer le cerveau comme un organe particulier destiné spécialement à la produire, de même que l'estomac et les intestins à opérer la digestion, le foie à filtrer la bile. II. Mémoire, §. VII).

12. A német felvilágosultság, az aufklaristák. A német felvilágosultság a philosophia Leibnizio- Wolffianá-n, közelebről *Wolff racionalizmusán* épült föl, szintén főleg *Locke* gondolatköréből. Wolff és Locke gondolatait hirdetik, az *ész-szerűség* és a *természetesség* itt is az uralkodó elvek.

De mivel az e korbéli apró herczegségekben álló Németország nem igen foglalkozott politikai dolgokkal, a felvilágosultság áramlata sem nyilatkozik itt politikai elméletekben, mint Franciaországban, hanem annál inkább a *filozófia* és a *költészet* terén. Mindkettőnek valóságos virágkorát hozza létre. A filozófiában előkészíti Kant kritikizmusát, a költészetben a német reneszánszot, a költészet aranykorát. Igazi átmeneti kor ez, »Sturm und Drang-periode«. Az észszerűség és természetesség elveihez később, már Rousseau hatása alatt, bizonyos *szenzimentalizmus* járult, mely ép a természetesség elvéből, a művelődésnek a természettől való eltávolodása gondolatával állhatott elő. E szenzimentalizmus az úgynevezett *világ fájdalom* hangu-

lata volt, s ez irány már átvész az irodalomban a romantikusokhoz.

A filozófia tekintetében a német felvilágosultság, mivel politikai elméletekben a mondott oknál fogva nem nyilatkozhatott, annál bővebben nyilatkozott a vallási felfogás terén, hol e mozgalom előbbi mozgalmak folytatójává lehetett, egyrészt a tekintélytől függetlenebb bensőbb hitet, a szív vallásosságát, a kegyes életet hirdető pietizmusnak, másrészt a Wolff-féle racionalizmusnak. Különben is hozzájárult ehhez az is, hogy a protestáns felfogás sokkal elasztikusabb volt ily elméletekkel szemben, mint a katolikus. Így egész tömegét hozta létre a német felvilágosultság a *természetes vallás* elvét hirdető munkáknak, melyek közt egyike a legkiválóbbaknak *Hermann Samuel Reimarus* (1694-1768) *Apologie für die vernünftigen Verehrer Gottes* című munkája, melyet csak Herder adhatott ki a szerző halála után. *Moses Mendelssohn* (1729-1786) is *Jerusalem oder über religiöse Macht und Judentum* (1783) művében hitsorsosainak állapotán javítani akarva, kimutatja, hogy a zsidó vallás dogmái nem ellenkeznek az ész vallásával, *Phaidon*-jában (1767) a lélek halhatatlanságát bizonyította egyrészt azzal, hogy anyagi összetétel eredménye nem lehet a gondolkodás, tehát a lélek immaterális, el nem múló; másrészt, hogy mint tökéletességre szervezett lények, nem pusztulhatunk el egészen; *Morgenstunden* (1786) művében Isten létét bizonyította a létező okával és a természet célszerűségével s így a vallás és filozófia harmóniáját hirdette.

A másik tér, ahol a német felvilágosultság filozófiája munkál, az esztétikai. Wolffok, Baumgartenek mellett az esztétikus *J. G. Sulzer* (1751) és *Mendelssohn* az *érzésnek*, mint a képzetekkel szemben önálló jelenségnek elismerését követelik. Az *érzés*, így az *esztétikai érzés* is önálló valami, nemcsak homályos képzet, a hogy Wolff alapján Baumgarten hirdette. Mendelssohn szerint a homályos nem okozhat gyönyört vagy kedvetlenséget, az esztétikai gyönyör feltételét a *sokszerű összhangjában* találja.

A harmadik filozófiai irány, melyben a német felvilá-

gosultság munkálkodik, az ismerettani. s ez az irány Kant közvetlen előkészítője. Így Crusius (*Entwurf der notwendigen Vernunftwahrheiten*. 1745) kimutatja Wolffékkal szemben, hogy az érzéki felfogás és a gondolkodás közt nem a homályos és világos képzetben rejlik a különbség, hisz az érzéki felfogás teljesen világos lehet. J. H. Lambert (*Neues Organon*, 1764) matematikus hangsúlyozza, hogy a tapasztalatból kell kiindulni, előbb ezt kell elemezni s úgy szerkeszteni meg a tételeket, azt írja azonban Kantnak, hogy az így nyert tételek csak formák s juthatunk-e vajjon a formák ismeretéről az anyagéra? De legközvetlenebb előkészítője a kritikai filozófiának Joh. Nic. Tetens, kinek főmunkáját (*Philosophische Versuche über die menschliche Natur* 1776-1777) Kant mindig íróasztalán tartotta. Szerinte minden tudatos felfogás csak viszonynak felfogása. Az észrevétel megkülönböztetés, kikülönítés, felismerése a tárgynak környezetéből. Különös viszonyok a tér és ido, mint már Kant előbb, 1770-ben hirdette Dissertációjában, formáli, melyekbe elménk az érzékek adta anyagot rendezi. E gondolatok egyenesen átvezetnek a *Tiszta ész bírálatára*.

Jellemző, hogy míg a felvilágosultság Franciaországban első sorban politikai elméleteket vetett felszínre s így a nagy forradalmat hozta létre, addig Németországban, hol a kis hercezségekben politikával nem igen foglalkoztak, inkább a filozófiai téren maradt s a kritikai filozófiát hozta létre, mely nem hiába állítható ezért is a francia forradalom mellé, de különben is, amint a forradalom elsepert minden tekintélyt, ugyanazt tette a mindent összezúzó (»der grosse Zermalmer« – mondták Kantról) kritikai filozófia.

A német felvilágosultság legjellemzőbb, legkiválóbb alakja:

13. Lessing, az igazság örök kutatása. Gotthold Ephraim Lessing (1729 – 1781), a költő és esztétikus, egész élete azt az örökös törekvést fejezi ki az igazság felé. Mint ő mondta, nem a zsákmány, hanem a vadászat a fő. Filozófiai műveiben (*Über den Beweis des Geistes und der*

Kraft. Duplik. Antigöze. Nathan der Weise. Erziehung des Menschengeschlechts. Gespräche über die Freimaurer.) erős hirdetője a *természeti vallásnak*, a kereszténység régebbi mint a biblia, nem a betűtől függ, Luther ugyanis ép a bibliára utalva a hívőt, ez által bizonyos szövegkultuszt hozott létre. Ő a vallást a természet és történelem nagy összefüggésében látja s ami a nevelés az egyesre, az a kijelentés az egész emberiségre (*Erziehung des Menschengeschlechts*). Míg az izraeliták tüntetik fel a fejlődés első fokát, a kereszténység a másodikat, a legfelsőbb fejlődési fok lesz, mikor nem a jövő életben való hit lesz a cselekvés irányítója, hanem magáért a jóért fogja az ember a jót cselekedni. Ezért magasztalja a szabadkőműveséget, mint szabad polgári közösséget, mely a vallás, nemzetiség, állam emelte korlátokat az emberek között el akarja tüntetni.

De legfőbb gondolata, melylyel a felvilágosultság legideálisabb kifejezője, az, hogy »nem az igazság birtoklásában, hanem a *megszerzésére fordított őszinte fáradozásban* rejlik az ember méltósága. Nem tudása, hanem az *igazság kutatása* növeli erőnket s egyedül ebben rejlik az emberiség előrehaladó tökéletesedése.

Mint esztétikus *Laokoón, vagy a festészet és költészet határaitól* című munkájában szigorúan megvonva a határt a festészet és költészet között felállítja a róla nevezhető Lessing-törvényt: a *költészet tárgya az esemény, a festészeté a testek*. Ezzel véget vetett a korában túltengett leíró költészetnek. *Hamburgiai Dramaturgiájában* (1767-1769) a francia klasszikus iskola hármas-egységes darabjaival szemben *Shakespeare*t hirdette követendő mintaképnek, s így a francia szabályokkal szemben diadalra vitte a *természetességet*. A *kritikai esztétikát* képviseli, mely a *természetességet* hirdeti s így a felvilágosultság kifejezője.

Lessing a *természetes vallást, kritikai esztétikájában* is a *természetességet* hirdette, de különösen az *igazságra való törekvésben* találva a haladás föltételét, egyik *legnemesebb kifejezése a felvilágosultság áramlatának*.

Mellette hozzá hasonló nagy alakja a német felvilá-

gosultságnak *Herder*, csakhogy ő már ott áll a két korszak határán, megvan benne a felvilágosodás természetes vallás-felfogása, de egyéb gondolatai a romantikusokhoz mutatják az átmenetet.

14. A német felvilágosultság pedagógiája. A pedagógiában is a német felvilágosultság a francziából indult ki s ennek folytatója. Rousseau gondolataitól lelkesedve lesz *Basedow* (1723-1790) a nevelés reformátora, az úgynevezett filantrópok, emberbarátok apostola *Elementarwerk* (1774) munkájával és a Dessauban alapított »Philantropinum« mintaintézetével. A *filantropinizmus*, a filantróp nevelés, mely Rousseau természetes nevelésének német hajtása s mint ilyen igaz gyermeke a felvilágosultságnak, a gyermek testi nevelését hangsúlyozta s megszorította a memorizálást, elvetve a szó-, a betűtanulást, de annál inkább fejlesztve az értelmi tanulást. Kiváló követői: utóda a Philantropinumban *Campe* (1746 – 1818) és *Salzmann* (1744-1811), a Schnepfenthal-i ma is fenálló intézet alapítója. A svájcz *Pestalozzi* (1746-1827), a házi nevelés apostola, a szemléleti oktatás előharczosa.

15. A természettudományok haladása. *Linné* (1707-1778), ez a csendes életű, szelíd lelkű upsalai tanár nagy hatással volt egész természeti aji felfogásunkra, noha voltaképp csak betetőzője egy korszak fejlődésének, ügyes összefoglalásban adta mindazt, ami előtte napvilágot látott. Főérdeme a *kettős elnevezés* (binaer nomenclatura) behozatala és szigorú keresztülvitele, a *természetes rendszer* keresése és a növények *porzók szerint való osztályozása* (ivari osztályozás), így ő a *rendszerint (szisztematika) megteremtője*, de a fajok állandóságában (fixité des espèces) való hitével s egyoldalú rendszerével nagy érdemei mellett is erősen hátráltatta a növénytan egészséges fejlődését.

Franz Josef Gall (1757-1820) svábországi német, később bécsi orvos, 20 éven át keresett adatokat főtételéhez örültek házában, nagy emberek szobrain, arczképein, sőt az állatvilágban és az anatómiában is, míg nem kiadta *Spurzheimmal Anatomie et Physique du Système nerveux* (1808)

s később átdolgozván saját maga, *Fonctions du Cerveau* (1823) művét. Főtétele, hogy az *agy bizonyos részei, bizonyos funkciók műszerei*, szóval a *funkciók lokalizálása*, mely újabban talált részletes igazolásra, főleg Exner, Munk, Sachs munkálkodásában. De általában a »műszer és funkció« *fel-fogás roppant haladás a pszichológia történetében, ezzel a pszichológia tényleg természettudomány lesz: fiziológia*. A frenológia és kranioszkopia túlzásaiból az alapgondolat igazsága tisztán áll Gálinál, csak munkatársa és inkább követői értették félre e gondolatot. *Minden funkciónak bizonyos műszer felel meg s változás a műszerben változással jár a, funkcióban*. Hogy ennek kifejeződését aztán a koponyaalkatban keresték, már jogtalan továbbvitele volt az alapgondolatnak.

IX.

KANT, A KRITIKAI FILOZÓFIA.

1. Kant elődei. A Descartes-tal megindult metafizikai fejlődés a Leibniz-Wolff-féle filozófiával, ép úgy mint a Baconnal megindult tapasztalati irány Locke-kal és Hume-mal Kanthoz vezet a német felvilágosultságban, melyben a Wolff-féle racionalizmus összeolvadt az angol filozófia emlőin nőtt francia felvilágosultság gondolkörével, az észszerű, természetes felfogással a vallás, a nevelés terén. A kritikai filozófia most már *egyenes hajtása a felvilágosultság racionalizmusának, észkultuszának*. A mint a francziáknál a hagyomány minden tekintélyét lerontó, a múlt minden bilincset széttörő nagy forradalomhoz vezetett, a németeknél a minden metafizikai légvárat összezúzó kritikai filozófiát hozta létre, mely így jelentőségében csakugyan csak a francia forradalommal vethető egybe. Ez a fejlődés főiránya.

Közelebről a Kant kritikai filozófiájában található *szabad kritikának*, önállóan vizsgáló, független *kritikai szellemnek* hajnalodását, kezdetét Lockenál találtuk, kinél ez ép Baconnek az előítéleteket tönkretévő kritikájából fakad s így ez a szellem is egészen odáig nyomozható. A *kritikai filozófia minden esetre már Locke-kal kezdődik*.

Ha megint a kritikai filozófia főgondolkörét tekintjük, nyilvánvaló, hogy *Locke-nak*, a *rendszeres ismerettan megalapítójának gondolkörén épült fel a »Tiszta esz kritikája«*. A megismerés fő problémáját, a kritikai filozófia »magánvaló«-ját (Ding an sich) tekintve pedig Kant *Hume*

oki kapcsolat vizsgálatának egyenes folytatója, nem hiába maga mondotta, hogy ő zavarta fel dogmatikus álmaiból,

Német földön az ismeretani vizsgálódásban közvetlen elődje Lambert és különösen, a kinek e fajta munkáját mindig íróasztalán is tartotta, Tetens, kire azonban már ő is hatott.

2. Kant, a kritikai filozófia. Immanuel Kant (1724 - 1804), ez az igazi német professzor, ki nem mozdult ki Königsbergából s úgy élt ott mint a toronyóra, mint valami hatalmas gondolat-gép, eleinte természettudományokkal foglalkozott, megjósolta előre Herschelnek az Uranus létezését, írt a tűzről, szelekről s *Allgemeine Nat arg esc Idd de and Theorie des Himmels* (1755) munkájában abból az erőből, mely összetartja világrendszerünket, magyarázza a világrendszer eredetét is: a vonzásból; így a világrendszer keletkezésének oly természetes magyarázatát adta, a mire több természetismeret alapján Laplace (Exposition du système du monde) jutott, miért is *Kant-Laplace* elméletnek nevezzük. Filozófiai elmékedéseiben irányító hatással volt rá Hume, ki zavarta »dogmatikus álmaiból«. Az a hatalmas gondolator, melyet Kant filozófiája fejlődésének nevezünk, 1770-ben kezdődik tanári dissertációjával: *De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis*. Ez adja az alapot a Tiszta Esz Bírálatahoz. Ez szerint tér és idő csak érzékiségünk formái, melyekbe elménk veleszületett tevékenységénél fogva érzékleteit rendezi. De a térben és időben rendezett érzéki világ csak elménk nyelvére lefordított mása a valóságnak, csak tünemény, lehetséges-e a tiszta valóság megismerése: a metafizika. Erre akkor még Istennel felelt.

Később – az »érzékiség és az ész határai«-n dolgozik – írja Herznek s 1781-ben megjelenik a *Tiszta Esz Bírálata*. a világirodalom egyik legnagyobb hatású – hatását méltán vetik össze a francia forradalommal – s legrejtelmesebb könyve, mert sajtósági münnyelvével, rettentés stílusával roppant nehezen érthető.

A *Bevezetésben* különbséget tesz elemző, analitikus ítélet, mely csak magyaráz (Erläuterungsurtheile) és összetételező,

szintetikus ítélet közt, mely bővíti tapasztalatunkat (Erweiterungsurtheile); továbbá *tapasztalati* – aposzteriorikus és *elmei* – apriorikus, azaz általános ítélet közt. Vannak-e *összetételező-általános, szintetikus-apriorikus* ítéleteink? Igen, a matematika s az elméleti fizika csupa ilyenekből áll s ilyenekből kellene a metafizikának is állni. Min alapszik Ítéleteink igazsága? Aposzteriorikusoknál a *tapasztalaton*. Min alapszik szintetikus-apriorikus ítéleteink igazsága? – *Bizonyos szintetikus-apriorikus ítéleteink igazsága tény*: így látjuk a matematikában, fizikában. Az *okság törvénye* sem tapasztalati, azért tagadta Hume, pedig mégis igaz. Hogyan lehetségesek tehát összetételező észítéletek: *szintetikus-apriorikus ítéletek*? Hogyan matematika? Hogyan az elméleti fizika? s hogyan lehetséges a metafizika, mint tudomány? Ez a *főprobléma*. Az ily ismereteket pedig, melyek minden tapasztalati elem híján vannak, nevezi *tiszta transzcendentális* ismeretnek, innen tiszta ész s transzcendentális érzékiségtan, logika, dialektika stb.

A *transzcendentális esztétika* (= érzékstan): Az érzéki ismereteket az *elme formálja szemléletté, elrendezvén* tér és idő formájában. *Tér és idő apriorikus szemléletek. A tér a külső, az idő a belső érzék szemlélete, formája.* Az elme tehát nem tabula mint hogy Locke mondotta, hanem *megvannak határozott formái, módja, melyek szerint képzel, felfog.* Ha magát a Valóságot, a *Ding an sich*-t akarom megismerni, el kell ez elmei formáktól vonatkoznom. Érzéki világom merő *tüneményekből* áll, ezekben *nem található szintetikus, apriorikus ítéleteket.*

A *transzcendentális logikájában* I. rész az *Analitika*, az *Értelemnek*, mely nem érzéki megismerés (»Verstand« ein nicht sinnliches Erkenntnisvermögen), *formáit* keresi. Gondolkodásunk ítéletekből áll. Az ítéletek egybefoglalások: funkciók. *A tiszta értelemítélet 12 fajából*: *quantitas* szerint 1. általános, 2. különös, 3. egyes; *qualitas* szerint: 4. állító, 5. tagadó, 6. végtelen; *reláció* szerint: 7. kategorikus, 8. hipotetikus, 9. disjunctív; *modalitás* szerint: 10. problematikus, 11. asszertorikus, 12. apodiktikus – *levonja most a 12*

értelemfogalmat: a 12 »kategóriát«: 1. egység, 2. sokság, 3. összesség, 4. realitás, 5. negáció, 6. limitáció, 7. substantia és accidentia, 8. causalitas, 9. kölcsönhatás, 10. lehetőség, 11. lét, 12. szükségyszerűség. E tiszta értelemfogalmak, e kategóriák az Értelmelem formái.

Az Analitika másik felét »a tiszta ért elem fog almák, transzcendentális dedukció«-jónak nevezi. Dedukció szavát az akkori jogi nyelvből vette, mely ezzel felelt quid juris? – kérdésre, *érdemleges megbíráást* ért alatta. Többször kiemeli ennek nehéz voltát, műve legfontosabb részének mondja, Kopernikus gondolatához hasonlítja végeredményét. Valamely tárgy ismeretébe mindig kerülnek apriorikus föltételek, ilyen a *szemlélet*, melyben elménk a tüneményeket adja s a *fogalmak*, melyekkel elgondoljuk. így megkülönböztethetjük: »az Erzekiségben a sokszerű apriorikus *Szinopsziszt*, Értelmünk elképzelő erejében a sokszerű *Szintézisét* és ennek a *Szintézisnek Egységét* a *tudat felfogásában*«. »Megismerjük a tárgyat, ha a szemlélet sokszerűségébe *szintetikus Egységét hozunk bele*«. Ez a *transzcendentális apperceptio* = tudatos felfogás. A *kapcsoló tudat egységével* fogok fel mindent egységesen, mint az *én* érzékletemet és mint *egységes tárgyat*. A tudat egysége adja az *én* és a *tárgy* fogalmát, *egységet összes képzeitem, egységet egy képzetcsoport között*. »A rendet és szabályszerűséget mi viszzük a tüneményekbe be, melyeket természetnek nevezünk«. »*így a tiszta Értelmelem törvénye kategóriáival minden tünemények szintetikus egységének*«. (Der reine Verstand ist also in den Kategorien des Gesetz der sythetischen Einheit aller Erscheinungen) *Ismeretünk tárgyai nem Ding an sich-ek, hanem csak tünemények, változásaink, melyeket identikus En-iink kapcsoló tudata köt egybe, s külön tárgyi egységekbe. És mert éppen a tünemények, e változások bennünk folynak le, egységes összekapcsolásuk bennünk megy végbe, lehetségesek tiszta, apriorikus értelemfogalmak. A »kapcsoló tudat' egység«-ét hasonlította Kopernikus asztronómiai felfedezéséhez: Nem a valóságban, hanem értelmünk felfogásában van a szintetikus egység.*

Az Analitika II. részében az *Értelem sarktételeit* elemzi. A sarktételek »a kategóriák objektív használatának szabályai«: a szemlélet *axiómái*, az észrebevés *anticipációi*, a tapasztalat *analógiái* s az empirikus gondolkodás *posztuláltumai*. Itt beszél a *tünemények*, a *phaenomenon*-ok. *érzéki világ kivel szemben a Valóság noumenon világáról* (mundus noumenon, intelligibilis): a *Ding an sich*-tól, melyet meg nem ismerhetünk, mert az *Értelem mindig csak az Érzékiség útján vonatkozhatik a tárgyakra*, ismeretünk mindig *tapasztalati, tüneményi*. *Nem a dolgokat magukat ismerjük meg, csali azt, a hogy feltűnnek érzékiségünknek* (Locke, Hume).

A *transzcendentális Logika* II. része, a *Dialektika*, a *látszat logikája*. Ahogy az Érzékiség formái a tér-, időszemlélet, az Értelemé a kategóriák, úgy a *tiszta Ész formái a transzcendentális, regidativ eszmék*: »a gondolkodó alany, a tünemények s a tárgyak föltételének abszolút egységei«. Sorra veszi most a »tiszta Ész dialektikus következtetéseit«: 1. a »tiszta ész paralogizmusai« fejezetekben kimutatja bírálata, hogy *a lélek s a lélekről, halhatatlanságáról* szóló eszmék a *gondolkodó alany egységéből* származtak és *ész jogtalan használatával*; 2. a »tiszta ész antinómiái«-ban kimutatja, hogy *a világ, a kozmológiai eszmék* »a tünemények abszolút egységének« eszméjéből származtak az *ész jogtalan használatával*; 3. a *transzcendentális ideál-ról* (prototypon *transcendentale*) szólva, kimutatja, hogy az *istenség eszméje s a vele kapcsolatos eszmék* »a tárgyak föltételének abszolút egységéből származtak az ész jogtalan használatával, hogy isten létének mind a három bizonyítása, az *ontológiai* (velünk született eszméjével), a *kozmológiai* (a létezés oka) s a *fizikoteológiai* (a czélszerűség oka) az ontológiaira redukálódik s isten eszméje pedig »eszmének hasznos lehet«, de ebből létezésére következtetni *oly föltevés, melyet semmiképp sem igazolhatunk*«. A *transzcendentális eszmék dedukciója* kimutatja, hogy a *transzcendentális eszmék nem* »konstitutív elvek, melyek bővíténék ismereteinket több tárggyal, mint a mennyit a tapasztalat nyújthat, hanem regulatív elvek a tapasztalati ismeret sokszerűségének rendszeres egységét illető-

leg«. Tárgyak fogalmai nem lehetnek, ha így használják, csalékonyak s dialektikusak, hanem, mint »regulativ maximák az ész tapasztalati használatát új utak felfedezésére tovább vezethetik a határozatlanba«, az ismeretlenbe. így rontotta le e transzcendentális következtetések »Blendwerk«-jeit, a hogy nevezte. Ezért kapta a »der grosse Zermalmer« nevet, kinek »Bírálat« lerontotta a lélek, isten, szabadság, teremtés »metafizikai álmait«, kimutatván, hogy ezek csak a tiszta Ész jogtalanul túltengett formái, hibás következtetések, csalóka túltengése jogtalanul használt, eszméknek.

Utána jöttek Prolegomenák minden leendő metafizikához, mely tudományként fog szerepelhetni (1783). Bennük kifejtette a Bírálat legfontosabb s különösen félreértett (G-arve kritikájában) pontjait, tervrajzeit adta, mint maga mondja: *Plan nach vollendetem Werke*» Előolvasmányul igen ajánlatos.

A Gyakorlati Ész Bírálatá-ban (1788) »a tiszta gyakorlati Ész alaptörvénye«: »Cselekedjél úgy, hogy akaratod maximája mindenkor egyszersmind általános törvényként szerepelhessen« (Handle so, dass die Maxime deines Willens jederzeit zugleich als Princip einer allgemeinen Gesetzgebung gelten könne). Ez a híres Kant-féle kategorikus imperativus. Jó, rossz ettől függenek. A »morális alaptörvény« határozza meg közvetlenül az akaratot, így fejlődik ki a morális érzék, az akarat önkéntes alávetése a törvény alá. S itt hallatlan poétikus lendülettel elmélkedik a Kötelességről. Általában itt nem a tünemények világéiban vagyunk, melyben minden alá van vetve az Okságnak; itt ez a Szabadság világa, mely a Ding an sich-t megilleti. (Innen látszik kiindulni Schopenhauer.) A Dialektikában szól a legfőbb jóról, erényről, boldogságról s végül mint a tiszta gyakorlati Ész posztulatumait magyarázza meg: 1. a morális törvény teljesítéséből a halhatatlanságot, 2. a törvény teljesíthetőségéből a szabad akaratot (az egyén okságtörvényét), 3. mint a legfőbb önálló jót, Isten létét. A mit a Tiszta Esz Bírálatában lerontott, miknek bizonyítása az észszel lehetetlen, itt feltámasztotta a gyakorlati ész posztulátumaiban. az erkölcsi elmélkedés hiteképpen.

Az *ítéleterő Bírolatában* (1790) az »esztétikus« (még régebbi, eredeti értelmében: érzés) s *teleologikus* (cél-, vég-) itéleterőt tárgyalja, az első fejezetben a *szépről, kellemesről, fenségesről* igen jó esztétikai alapmeghatározásokat adván. Szép szerinte ami *érdek nélkül tetszik* (ohne alles Interesse, már a kellemes, a jó tetszése »ist mit Interesse verbunden«), ami *fogalom nélkül* általános tetszés tárgya, mely azonban mindig *szubjektív* alakban nyilatkozik, s ami a cél fogalma nélkül, *csak a célszerűség alakjával* tetszik (nichts als die Form der Zweckmässigkeit). »Fenséges az, amivel összevetve minden más kicsi«, »a fenséges érzése tehát kellemetlen érzés (ein Gefühl der Unlust)«. A továbbiakban a »lehető-kelőbb szerző gyanánt emeli ki itt Burke-öt«.

A vallás a tiszta ész határain belül (1793) című művében észszerű vallást dedukál a tiszta észből s így e munka bizonyos tekintetben záró tagja a már a reformáció korában megindult, természetes vallásról szóló munkák hosszú sorozatának s ezzel is Kant a felvilágosultság korának fia.

Pedagógiai előadásait Michael Rink adta ki.

Kant az újkor *legnagyobb metafizikusa*. Kritikai filozófiája csak a francia forradalommal vethető össze általános fontossága tekintetében, mind a kettő végkép elüzi a középkor hagyományait. A forradalom a feudalizmus, a kritikai filozófia a skolasztika hagyományait.

Kant főeredményei:

1. Mint valami műszernek, úgy *felfogásunknak is, elménknek megvannak a maga sajátos formái, a melyekben tud csak felfogni: érzékiségünk a tér- s időszemlélet, értelmünk a kategóriák, eszünk a regulatív eszmék elmei formáiban.*

2. *Ontológia lehetetlen*, mert a Valóságra csak a tünetmények világán át vonatkozhatnak elménk.

3. *Lélek, szabadság, teremtés, isten az ész jogtalanul túltengett transzcendentális eszméi,*

4. *Lélek, szabadakarat, isten a cselekvő, erkölcsi ész posztulátumai.*

Kant filozófiájának hatása mindig nagyobb lesz, Egész tömege indul ki belőle a filozófiai rendszereknek. Hogy csak a nagyobb rendszereket említsük, belőle indul ki *Fichte Schelling, Hegel* és *Schopenhauer* filozófiája. Egész könyvtár a Kant-irodalom, talán ő az a filozófus, akinek az irodalma a legnagyobb. Külön folyóirat szolgálja a Kant-irodalmat; »Kant-Studien« (Hamburg und Leipzig, L. Voss) Dr. Hanns Vaihinger szerkesztésében.

3. Kant hatása a kortársakra: az ellenlábás vallás-filozófusok. Hamman. A kritikai filozófia ellenlábásai között első sorban említendő *Johann Georg Hamman* (1730-1788), Kant földije, ez az »északi mágus«, »a hívők leghívőbbike« (a kortársak szerint), a természetes vallás e kései, forrongó embere, ki erősen nekíront a racionalizmusnak s ép úgy a kritikai filozófiának, *Metakritikát* (»Metakritik über den Purismus der reinen Vernunft«? 1788.) írván a »kis mester«, »a mi Platonunk« »Tiszta ész kritikájá«-ról. Nem lehet mindent elemeznünk, megismernünk, veti oda már előbb a hódító racionalizmusnak. A természetben s történelemben mindig maradnak megoldhatatlan rejtvények. Ezért dicséri a sokratesi tudatlanságot (*Sokratische Denkwürdigkeiten* 1759). A hol ismeretünk tovább nem mehet, ott hallgassunk az isteni génusz szavára, melyet Sokrates minden bölcseségnél többre becsült. Így hinnünk kell, hogy léteznünk, hogy a dolgok is léteznek. Okot, okozatot is, czélt, eszközt is csak a hit köt össze. Ezért többet ér a »Hume-féle kérdés«-nél, Kant egész kritikájánál Bruno elve az ellentétek találkozásáról, egymásbaolvadásáról (coincidentia oppositorum), mely arról a mindent felölelő egységről ad fogalmat, melyet a hívő érzés, a vallás képvisel.

4. Folytatás: Herder, a történetfilozófus és esztétikus. Ugyancsak a természetes vallás képviselője a kritikai filozófiával szemben *Johann Gottfried Herder* (1744-1803), a költő és irodalomtörténettudós weimari főszuperintendens, de messze kimagaslik kortársai közül, s kiváló megtestesülése ez átmeneti kornak, hirdetve a felvilágosultság ész-kultuszát és természetes vallását, de kiváló történeti

érezékével, a *népi hagyományoknak*, a *költőinek* előszeretetével, a mivel üde, friss felfogást lop az irodalomba, határozottan a romantikusok előharczosa. Főművében (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* 1784-1791) a *természetesnek*, az *emberinek* apostola, mint Rousseau, de «okkal nagyobb történeti érzékkel. Minden egyén boldogulására törekszik s hogy ezt elérhesse, megfelelő fejlődésen megy keresztül, de mivel a megszerzett művelődésszerek nemzedékről nemzedékre átadódnak, lehetséges az *emberiség haladása*, fejlődése s így az *emberiség történetének filozófiája*. Az ember a földi szervezet legtökéletesbje, vele indul meg a szellemi fejlődés. A történet czólja az összes erők, képességek harmonikus kifejlesztése, ez a *humanitás*. A fejlődés gyermekkora Kelet, fiú kora Egyiptom s Foinikia, ifjúkora a Görögök, férfikora a rómaiak, aggastyánkora a kereszténység korszaka. A szellem függ a természettől, a finomabb szervezettől, a természeti viszonyoktól, a talajtól, az éghajlattól, a népek jellemétől, erkölceitől. Az ész *fejlemény*, nem velünk született. A művelődés első alakja a vallás, a természet láthatatlan erőiben való hit. Ez a humanitásra való képesség az ésnél is előbb volt meg. Ezt fejleszti a nevelés, a példák befolyása. Az egész emberiség nevelésében pedig minden elért czél újabb eszköz lesz s így vezet az istenség a humanitásra, a boldogságra. Neki a természet az istenség.

Természetes vallásfelfogása okozza, hogy védelmébe veszi Spinozát (*Gott*, 1787), mint a ki szintén a mindenséget tartotta istenségnek. Krisztus (*Von Religion, Lehrmeinungen und Gebräuchen* 1798) Herder szemében a faj szellemi megmentője. Krisztus tanításai tiszta humanitással telvők, de szavaiból spekulatív dogmákat csináltak s jelképes cselekedeteiből bűvészműveket.

Kant-kritikái (*Metakritik*. 1799. *Kalligone*. 1800.) leggyöngébb művei, csak a *Kalligone* ama része kivétel, a hol saját *esztétikai elveit* adja: A czél fogalma nélkül a tiszta formának tetszése lehetetlen. *Minden szép valamit kell hogy jelentsen, kifejezzen*. Valami bensőnek legyen a szimbó-

luma, *jelentős* legyen. Ezt pedig a *tökéletesség* vagyis *cél-szerűség* által éri el. Készei olyanképpen legyenek egyenletesen összekapcsolva, hogy ő magát *jól* érezze, s a szemlélőnek is *jól* essék.

5. Folytatás: Jacobi, Fichte előkészítője. *Friedrich Heinrich Jacobi* (1743-1819) szintén a természetes vallás képviselője, a természetes, egyéni érzés szószólója, de a mellett éles elméjű gondolkodó, ki Spinozáról írott leveleiben (*Über die Lehre des Spinoza* 1785) a felvilágosultság filozófiájával szemben vitatja, hogy az igazság így észszel meg nem ismerhető, *Idealizmus és Realizmus* (1787) című párbeszédés művében Kanttal szemben s később Fichte vei, az »elmékedés e Messiás«-ával szemben, s még később Schellinggel szemben (*Von den göttlichen Dingen* 1811) vitatja ugyanezt. Kant rendszeréből mindenek előtt a magánvalóról (Ding an sich) szóló részt tartotta elejtendőnek. Csak a hit ismerheti meg az igazságot. Felfogásunk abból állván, hogy valamit teljes összefüggés tagjakép állítsunk oda, a legkövetkezetesebb rendszer a *szubjektivizmus* lesz, mely az *ént* teszi a sor első tagjának s belőle vezet le mindent. Ezzel szolgál Jacobi *átmenetül Kantról Fichtére. Ficht ét készíti elő.*

6. A továbbfejlesztő kortársak: Reinhold, Maimon. *Karl Leonhard Reinhold* (1758-1823) bécsi születésű jénai egyetemi tanár érdeme Kant ismertté tétele népszerű munkájával (*Briefe über die Kanti sehe Philosophie* 1786) és előadásaival, úgy hogy Kant folytatói mind Jenából szakadnak ki: Fichte, Schellig, Hegel, Fries, Herbart. Maga is folytatni is próbálja. *Versuch einer neuen Theorie des menschlichen Vorstellungsvermögen* (1789) művében a kanti filozófia sokszerű megkülömböztetését egy elvből iparkodik levezetni: a *tudatból*, mely a *képzetnek vonatkoztatása az alanyra és a tárgyra*. A képzetnek az az eleme, amelylyel az alanyra vonatkozik, az alak, amelylyel a tárgyra, az az anyag. Minthogy pedig az alakból nem támadhat az anyag, az alanyból az állítmány, fel kell vennünk a magánvalót s így képzetünk oly valamit ad, ami tudatunkon

kívül esik. A dolgok valósága tehát önmagának ellenmondó képzet. Ez képzetfelfogásunk határa. Ezen csak »képzelő tehetségünk« segít át.

Főleg Reinhold felfogása ellen irányult *G. E. Schuher* kritikája (*Anesidemus* 1792), mely szerint Hume szkepticizmusát Kant, Reinhold nem czáfolták meg, az egész kritikai filozófia bebizonyíthatatlan. A magánvaló ellentmondó fogalom. A kritikai filozófiával szemben Schulze a teljes *szkepticizmust* képviseli.

Salomo Maimon (1754-1800) litvániai megszőkött rabbi-jelölt, kinek maga Kant dicsérte elmeélességét s kiról azt mondotta, hogy egyik ellensége sem értette meg olyan jól, műveiben (*Versuch über die Transcendentalphilosophie* 1790. *Versuch, einer neuen Logik oder Theorie des Denkens* 1794) azt állítja, hogy mivel a megismerés formáit csak tapasztalati úton nyerhetjük; *sükségszerűségüket, teljességüket nem bizonyíthatjuk*. A képzetek alakját ismerjük, mert ezt mi hozzuk létre, hanem anyagáról csak annyit tudunk, hogy valami magánvaló hatása. *Egy elvből levezetni mindezt lehetetlen*. Az oki kapcsolat felfogásában Hume és Kant között középen foglal állást. Az oki kapcsolat voltaképp a folytonosság (continuitas) fogalmából magyarázandó. Ok és okozat gyanánt vagyis oki kapcsolatban való felfogás nem egyéb tapasztalataim folytonosságánál. A magánvaló ránk nézve afféle imaginárius vagy irracionális szám, mint $\sqrt{2}$, meg nem valósítható gondolat.

Mellette megemlítendő még *Beck*, ki a kritikai filozófiát bírálva (1796) azt mondja, hogy nem győződhetünk meg képzeleteink igazságáról, mert nem hasonlíthatjuk össze a valósággal, hiszen tudatunkon kívül eső tárgyakról mit sem tudhatunk. Ha a képzet minden szubjektív elemét eltávolítjuk, semmi sem marad vissza. A képzetek egészen szubjektívek. Az egészet, az egész világképet így mi hozzuk létre, ami »eredeti szintézisünk«. Továbbá még *Bardili*, ki szerint amit utolsónak vettek, az az első: a gondolat létezik először s aztán a lehetőség valósága: a Ding an sich (»Grundriss der Logik« 1800).

7. Folytatás: Schiller, mint esztétikus. *Friedrich Schiller* (1759-1805), a nagy költő Kant gondolatköréből indult ki esztétikai gondolataival. Ő ugyanis a Kantnál egymással szembe helyezett érzékiség és ész összeegyeztését, harmóniáját látja a szépbén. Már egyik korábbi dolgozatában (*Versuch über den Zusammenhang der thierischen Natur des Menschen mit seiner geistigen* 1780) úgy szól, hogy a szervezet működésével kapcsolatos gyönyör és fájdalom nemcsak az önfentartásra nézve fontos, hanem *szellemi ereinket is élénkíti vagy gátolja*, amint szellemi gyönyör és fájdalom is visszahat a szervezetre. A művészet szerinte a *vágyak és erők önkéntelen harmonizálásával* az embert az állati élet fölé emeli (*Die Künstler* című verse 1788). *über Anmuth und Würde* (1793) értekezésében a kellemet a szabad akaratból folyó cselekvést kísérő *önkéntelen mozgások harmóniájában* találja, melyek bizonyos *erkölcsi hangulat* kifejezői. Míg az *Ober naive und sentimentalische Dichtung* (1795- 1796J inkább irodalmi jellegű, addig esztétikai leveleiben (*Briefe über ästhetische Erziehung des Menschen* 1795) egész esztétikai elméletet ad. A görög világ harmóniáját a szellem és test, elmélkedés és képzelet közt megbontotta a művelődés s egyoldalú, csonka egyéniségek keletkeztek. Ezen hivatva segíteni az emberiség esztétikai nevelése. A esztétikai *tevékenységet* a *játék-ösztönből*¹ magyarázza, mely közvetítő az alsóbb rangú anyagi ösztön és a felsőbb rangú, észbeli, alaki ösztön között. A játék az *erők feleslegét* követeli. Csak a játékban lesz az ember ember, az erők szabad játéka fejleszti ki az *emberi egyéniséget*. Az igazi esztétikai állapot, mikor az emberi erők szabadon, harmonikusan érvényesülnek s ez eszköz a művelődés tökéletesítésére is.

¹ Kant is beszél már a »képzelet szabad játékáról egy helyt (Kr. der Urth. I. Rész I. könyv végén).

X.

A KANT-UTÁNI FILOZÓFIA: A ROMANTICIZMUS FILOZÓFIÁJA.

1. A Kant nyomán kifejlődött szubjektív idealizmusról általában. Miután Reinhold Kantot ismerтті tette, Jenából, mint középpontból, gazdag fejlődése indul a metafizikai elméleteknek, amelyeket főjellemvonásuk szerint *szubjektív idealizmus* név alá foglalunk össze, mert többökevsbbö a *szubjektív ideából*, a *gondolatból* akartak mindent levezetni és megmagyarázni, ezt tevén a mindenséget megmagyarázó rendszerük kiinduló alapelvévé.

Csakhogy míg e korszak a *metafizikai elméleteknek* így ritka felburjánzását mutatja, addig a Kant képviselte kritikai filozófia, a *kritikai szellem* annál jobban *hanyatlik*. E fejlődés tehát kétoldalú: mennél jobban *hanyatlik* a kritikai filozófia hatalmas romboló munkáját végrehajtott *kritikai felfogás*, annál nagyobb lendületre kap a *minden tapasztalait kritériumot nélkülöz*i), söt egyenesen *megvető és kizáró s a bíráló erőt, a judíciumot agyonütő metafizikai álmódzás, rendszerszövés, fogalomhüvelyezés, felosztás-skatulyázgatás*.

Az egész fejlődés mindamellett mégis Kantból indult ki, de nem onnan, a hol ő kezdte, sem nem a kritikai felfogásból, hanem a hol ő körülbelül abban hagyta. Az ő filozófiájában hiányzott a sok adat egységbefoglalása, legalább a kortársaknak az hiányzott, öök *egyetlen egy elvből* akartak mindent, a szellemi élet összes jelenségeit megma-

gyarázni, egy *egészbe, egységbe, összefüggésbe* foglalni mindent. Ily *abszolút elv* keresése jellemzi az egész szubjectív idealizmust. A másik pont a magánvaló (*Ding an sich*) kérdése, a hol Kant szintén semmit sem adott. Utódainál az, hogy az ismeret valami olyat tételezzen fel, mely rajta kívül áll, szóval a *magánvaló (Ding an sich) tarthatatlan ellentmondásnál-látszott*.

A hol Kant tehát abban hagyta, a mit ő nem adott, az abszolút egységes alapelv kereséséből és a magánvaló kiküszöböléséből indultak ki ez igazán romantikus, merész metafizikai rendszerszövek, a kik a bölcsek követévélték hiú buzgalmakban feltalálhatni, ha mindent az élet ellentmondó esetleges, kiszámíthatatlan sokféleségét *egyetlen egg, egységes, abszolút elvből vezetetik vala le s így* rendszerükkel felelhetnek majd Kantnak, a kritikai filozófiának ama felvetett nagy kérdésére: lehetnek-e *apriorikus szintetikus ismereteink*, lehet-e *tiszta észből megszerkeszteni* a tapasztalat fényei-nek ismeretét. Kant azt mondta, hogy nem. Ezek a szubjectív idealizmus rendszerszövei a legvakmerőbb romantikusok, már csak azért is, hogy ők azt mégis megpróbálták. Természetesen eredménytelenül és ez a szubjectív idealizmus az *emberi elme egyik leghaszontalanabb, legmeddőbb erőfeszítésének* mondható.

Mindazonáltal a merész vállalkozás tetszett a romantikus világnak, volt benne valami felemelő, magasztos, nagyszerű: egy elvből megszerkeszteni minden ismeretet, oly egységet hozni a filozófiába, amilyen egységet és harmóniát láttak a német költészet akkori aranykorában, G-oethe és Schiller alkotásaiban s ez ingerelte oly érthetetlenül nagy fokban az álmadozó elméket metafizikai légvárak alkotására, mint a hogy talán egy korban sem.

Innen van, hogy mindent, Kant ismerettani, etikai vizsgálódásait, koruk költői gondolatait Lessingék, Schillerek esztétikai elveit, Herder történeti felfogását, a vallásfilozófusok gondolatait hatalmas egységbe akarják szőni, rendszerbe *deduktív* és *konstruktív* gondolkodással. Módszerük kizárólag ez.

Ez a német szellem *metafizikai aranykora*. Sohasem is mertek többet metafizikusok a *józan közfelfogással szemben*, mint akkor; sohasem *rajongtak* jobban a metafizikáért, mint ekkor; sohasem kalandoztak *messzebb* a metafizika hínáros, útvesztő, mocsaras, lápos rengetegeibe, mint ekkor; sohasem *nézték le jobban a tapasztalati kutatást és gondolkodást*, sohasem voltak jobban meggyőződve, hogy a *puszta fogalmakból*, a *gondolatból*, az *ideából*, a *lógósból* megismerhető az egész mindenség, hogy csak *ez az igazi filozófia*, az igazi tudás, a »Jézus hirdette tanításoknál« is fontosabb »igazság«, mint ekkor.

2. Kant közvetlen utódai. Kant filozófiájából kifutó első, már ismert szálak a következők:

Beinhold a tudat vonatkozásában találja az egységet s minden tudásunkat voltaképp bizonyos képzelőtehetségből magyarázza.

Schnitze szerint a képzet anyaga is az alanyban van, a magánvaló fogalma csak ellentmondás.

Maimon is a tudatból magyaráz mindent s a magánvalót imaginárius, irracionális, meg nem valósítható gondolatnak tartja.

Beck szerint a képzetek egészen szubjektivek s tudatunkon kívül eső tárgyakra mit sem tudhatunk, így az egész világ a mi alkotásunk.

Jacobi szerint a hit, az ószhit (Vernunftglaube), a vallás belső szemlélete (intellectuelle Anschauung) főismerteinknek forrása.

Bardili szerint, amit utolsónak vettek, az az első: a gondolat létezik előbb, azután a lehetőség valósága a magánvaló.

Mindnyájan az egységes alapelveket keresik s a magánvaló (Ding an sich) ellentmondásán szeretnének segíteni. A romantikusok prófétájának nevezett Fridrich Hardenberg, igazi nevén *Novalis* meg éppen a költészetben kereste e mindenek felölelő egységét, szerinte a *költészet* mindenek lényege (»Heinrich von Ofterdingen« bevégezetlen regényében), a filozófia csak a költészet elmélete.

Ily körülmények között fejlődik ki a szubjektív idealizmus, melynek főképviselei *Fichte*, *Schelling* és *Hegel*.

3. *Fichte*. *Johann Gottlieb Fichte* (1762- 1814), e misztikus hajlamú, ritka nagy akaraterejű erkölcsi jellem paraszti szülőktől származott, eleinte sokat nyomorog mint nevelő, míg Kant biztatására kiadott *Minden kinyilatkoztatás bírálata* (Versuch einer Kritik aller Offenbarung. 1793.) című műve, melyet – névtelenül adván ki, - eleinte magának Kantnak tulajdonítottak, meg nem szerezte neki a jénai egyetemi katedrát, hol Reinhold utódja lett. Időközben elveszte Johanna Rahn-t, ki jó és nehéz napjában hűséges támasza volt. Majd istentagadónak vádoltatván, elveszti e katedrát, de később az új .berlini egyetemre kerül, honnan a hazája iránt való kötelesség hívta tanítványaival együtt az 1813-ki hadjárat önkéntesei közé, de a kórházban kiütött ragadós láz csakhamar elragadta.

A főműveiben (*Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre*. 1794. *Erste Einleitung in die Wissenschaftslehre*. 1797.) adott »tudománytan«-ban minden tudás alapelvét keresi. Abból indul ki, hogy az *En nem adhat semmi olyast, ami nem az En saját tevékenységének eredménye volna*. Igaz, hogy gondolhatok magamra, az Énre és a rajtam kívül eső Nem-Énre is; de akkor is, ha a Nem-Énre gondolok, ez csak az Én szellemi tevékenysége által lehetséges. A *Nem-Én tehát csak az Én tevékenységében létezik*. A Nem-Én az Én cselekvése, alkotása. így az első biztos tény voltaképp az Én e »tevékenysége« (v. ö. Descartes Cogito-jával s Kant kapcsolótudatával). Ez a *Tevékenység*, ez a *tiszta Én*, ez a valóságunknak legfelsőbb magva, lényege, ez tehát az az egységes alapelv, melyből kiindulhatunk. A különálló lélek substantia létét *Fichte* tagadja. Míg tehát Kant elménk sokszerű, sokrétű tartalmából indult ki s haladt az egységesítés, a szintézis felé, addig *Fichte* egészen fordítva az Én tevékenységéből akar minden különös egyes jelenséget levezetni.

Az első tétel tehát: *Az Én adja az Ént*, ez a tézis; de az *Én adja a Nem-Ént* is, ez az ellentétel: antitézis;

s most tézist és antitézist összetéve kapjuk az összetételezést, a szintézist: *Az Én határolt Ént ad, mint ellentétet a határolt Nem-Ennél szemben.* Ez a híres három alaptétel: 1. *tézis* (Én), 2. *Antitézis* (Nem-Én) és 3. *szintézis* (a kettő Kapcsolata). Fichte módszere tehát állít egy tételt, aztán állítja az ellenkező tételt s azután a kettő kapcsolataira törekszik.

Ez antitetikus módszerrel szerkeszti meg deduktív, konstruktív úton rendszerét. Így akarja kihozni a Kant-féle sematikus formákat. Az azonosság elvét az első tételben látja. Az időformát az Én összefüggő változásaiból, a térformát a Nem-Én különféle viszonyaiból, az oki kapcsolatot a harmadik tételben, az Én és Nem-Én kölcsönhatásából magyarázza, a *cselekvés fogalmát, mely az En lényege, önkéntelenül átviszszük a Nem-Enre.* Mint a tulajdonosságokat, úgy az időt, a tért is, az oki viszonyt is kivetítjük.

Az részletekben sok az önkényes. Főtételében pedig, a mennyiben a Nem-Ént *csak az Én cselekvésében, tevékenységében* látja, s szerinte *oly világ, mely magában volna, mint magánvaló, gondolhatatlan, kapitális merényletet követ el a metafizika a józan iudicium ellen.* Nála tehát lét és gondolat, tárgy és alany azonosak, mint az alany gondolata, ezért a *szubjektív idealizmus* legigazibb képviselője.

Énünknek voltaképpen lényege szerinte a *cselekvés. a cselekvésre való ösztön, az akarás.* »Képzeink egész rendszere ösztönunktől, akaratunktól függ (Wissenschaftslehre)«. Ezen épül fel már most különböző műveiben (főleg legfontosabb munkájában: *Sittenlehre.* 1798. és *Naturrecht.* 1796. *Ober den Grund unseres Glaubens an eine göttliche Weltregierung,* 1798. *Anweisung zum seligen Leben.* 1806. *Bestimmung des Menschen.*) adott etikája és vallási felfogása. Az eredeti *cselek részösztön,* e természeti ösztön keresi az élvezetet. Tudatunk a cselekvés több lehetőségét mutatja nekünk, ebben rejlik a *szabadság.* Az Én tehát lényegileg *cselekvő ösztön és szabad.* Ez a természeti ösztön, ez a szabadságösztön most már ellenállásra talál a Nem-Énben, növekedik feszítő ereje. A valóság tárgyai korlátok, melyek-

kel szemben küzdeni kell. *Minden cselekedetünk tagját képezze oly sornak, mely teljes szellemi 'szabadságra vezet.* Kötelességünkről való *meggyőződésünk* szerint cselekedjünk. Az élet tehát *küzdelem, harcz:* a természet a maga korlátaival *kötelességünk* anyaga. Az erkölcsi *rossz* a lustaságból származik. Az ember csak a társaságban, az emberek közt lesz ember, valósul meg a benne rejlő Én, lesz egyénisége. A vallási formák csak szimbólumok, melyekkel az emberek etikai meggyőződésére, egyesítésükre kell hatni.

Az ember, amint küzd, a dolgok rendjéről, az erkölcsi világrendről való tapasztalatait megszemélyesíti, ez az istenség. Hanem ha valami hatalmasnak képzei, a kinek kegyelmét esengheti, akkor bálványt imád. *A végtelen elvet, a tiszta Ént, a világ erkölcsi rendjét,* ezt az *abszolút Ént,* örökkévaló Akarást, Cselekvést, mely bennünk mint bizonyos lökés (Anstoss) nyilatkozik, fel nem foghatjuk, mert felfogni annyit tesz, mint meghatározni. Amint felfognók, megszűnnék Isten lenni s így minden istenfogalom szükségképpen halványról való fogalom.

Die Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters (1806) művében a fejlődés öt korszakát különbözteti meg, az 1-ben az *észöszton* uralkodik, de az ilyen mintanép (Normalvolk) a küzdelem folytán a vad népek közé kerül, a 2-ikban a *tekint él g* uralkodik, a kiváló egyének tekintélye, a 3-ikban a *merő szabadság,* ez a felvilágosodás kora, a 4-ikben az *észtudomány* s az 5-ikben az *ésművészet.*

A »Nemet nemzethez« intézett beszédeiben (*Reden an die deutsche Nation*, Berlin, 1807-8) a fiatalság oly nevelését sürgeti, mely eredeti ösztönének, hajlamának megfelelő jellem kifejlődését czélozza, hogy szabadon, önállóan alkothassa meg mindenki cselekvése mintáját. Egyike volt azoknak, kiknek nagy részük van a mai egységes, hatalmas Németország megteremtésében.

Geschlossener Handelstaat (1800) művében a világereskedelemnek az államra való átruházását követeli s ezzel az első német szocialista író.

Fichte tehát a *Cselekvő Én*-ben vélte feltalálhatni azt az egységes alapelvet, melyből *tézis, antitézis, szintézissel* mindent levezethet, mert a *Cselekvő Énben adva van a Nem-En is*, és az Én leglényegesebb jellemvonásán, *cselekvő* mivoltán, mely szabad, tehát a *szabadságösztönön* építette fel *etikáját*.

4. Schelling. *Friedrich Wilhelm Joseph Schilling* (1775-1854) szintén egyetemi professzor, kit »német Platon«-nak is neveztek, még romantikusabb filozófus, ki még jobban törekszik a végtelenre, a korlátalanra, s még jobban hajhászsa az ellentéteket, versekben is filozofált s itt mintha jobban festene. Fichte tudománytana helyett ő »*természet-filozófia*«-t ad (*Ideen zu einer Philosophie der Natur*. 1797. Erster Entwurf eines Systems der Naturphilosophie, oder: Über den Begriff der spekulativen Physik. 1799. System des transcendentalen Idealismus. 1800), melyet »*spekulatív fiziká*«-nak is nevez.

E különös természetfilozófia, ez elmélkedő fizika szerint a természetben is fel kell tételeznünk azokat az erőket, melyek a szellemi világban működnek, mert csak így magyarázható, hogyan fejlődhetett ki a szellem a természetből s akkor az egész természet a »szellem odisszeája« úgyszólván. A főkérdés azonban itt is, hogy mikép ismerjük meg a világot, az okok, okozatok rendszerét. Hogy kelethezik az érzéki felfogás, hogy lehet szervezetünk önmagának tárgya? Ezért Schelling azt a *kettősséget, duplicitást, polaritást*, melyből a tudat létrejöttét is származtatja, *feltételezi az egész természetben*, csak alacsonyabb *hatványokban, potenciákban*. A *természeti erők* tehát képzelő, *képzetalkotó erők* is. A természet szunnyadó, egyensúlyban levő szellem, míg a szellem formálódó anyag.

A *legmagasabb potenciából*, az *En-h'6* kell kiindulnunk, hogy az egész természetet megismerjük. Az egységes abszolút elvet Schelling az alany és tárgy, az *Én és Nem-Én egységében*, az *Abszolút*-ban találta. Az egész valóságban sehol sem szűnik ez meg, csak hogy ez két *pólus* s a szerint amint az egyik vagy másik van túlsúlyban, lesznek

különféle *potenciák*. A természetben a tárgyi pólus túlsúlyát látjuk, a szellemben az alanyi pólusét.

Így már most a *polaritás*, e kettősség, e duplicitás és a kvantitatív különbségeket feltüntető *potenciákból* vezet le az egész természetet a romantikus metafizikus legnagyobb önkényével és a fáradságos tapasztalati természet-tudás legnagyobb, szinte nevetséges megvetésével. Boyle, Newton szerinte megrontották a fizikát, ahogy Bacon a filozófiát. Szimbolikus, költői természetfilozófiáját teszi ezek helyébe, melyben háromféle potenciát különböztet meg: az elemi vonzó-taszító erőt, mely a mindenséget összetartja, a *nehézkedési*, aztán a *fényt* s ide sorolja a mágnességét, villamosságot, a kémiai energiát, mint második potenciát s a harmadik potencia az *élet*, melyben végre a szellem korlátait áttöri és érez. A szellem potenciáinak három tevékenysége a *megismerés*, a *cselekvés* és a *művészet*. A művészetet tartja a szellemi élet legfelsőbb fokának.

Az így kifejlődött potenciák között azonban nem képzelt átmenetet. Ezek a lépcsőszerűen fokozatos potenciák így fejlődtek ki az abszolútumból. Az emberi szellem tehát olyan szem, melyen át a végtelen abszolút önönmagát szemléli. E »lelki szemlélet« adja legfelsőbb ismereteinket. Ez a transzcendentális filozófia.

Vallásfilozófiái műveiben (*Philosophie und Religion*. 1804. *Philosophische Untersuchungen über das Wesen der menschlichen Freiheit und die damit zusammenhängenden (regenstände)*. 1809) megtoldotta ezt azzal, hogy bizonyos *ellentétet*, észszerűtlen, *irracionális*, *sötét elemet* kell feltételeznünk az *abszolútban*, az istenségben, mely ép ez által a tisztulást, a harmóniát előidéző fejlődésre alkalmas, csakis így lehet egyéni lénynek felfogni az istenséget. *Az ellentétek e harca vezet a harmóniára*, ez az élet. Chaos, felbomlásra törekvés nélkül nincs egység, meghasonlás nélkül nincs szerelem. Hogy a rossz ne legyen, akkor magának Istennek kellene megszűnnie. Mindezekben élénken láthatni Böhme hatását a Schelling-féle teizmuson.

Schelling az egységes alapelvet az *Ént* s *Nem-Ént*

egybekapcsoló Abszolútban találta, melynek objektív, szubjektív pólusai aránya szerint különféle *potenciákkal* magyarázni vélte az egész mindenséget úgynevezett »természetfilozófia«-jában, melyet később vallásfilozófiával egészített ki, az *ellentétekei magábafooglaló Abszolútul* tekintve istenségnek.

5. Hegel. *Georg Wilhelm Friedrich Hegel* (1770-1831) szintén jénai professzor, kit »az a lovon járó világszellem,« ahogy Hegel nevezte s biztos helyről megfigyelte, Napoléon megérkezése üzött el Jénából s ki aztán Heidelbergában, Berlinben tanított, a legvakmerőbb metafizikus. Nagy rendszerének úgyszólván egyetlen érdeme *rendszerezésének architektonikája*, e fogalomépület felépítésében nyilatkozó német rendszerező ereje, hogy az akkori tudásnak nagyszabású keretet adott. Főműveiben (*Phaenomenologie des Geistes*. 1807. *Wissenschaft der Logik*. 1812-16. *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*. 1817) a róla nevezett *dialektikus módszert* teremti meg, mely alatt azt érti, hogy *minden gondolat szükségképpen visz másokhoz, amint minden dolog szükségképpen összefügg másokkal* s így e gondolatfolyamat által közvetlenül megismerjük az igazságot, a valóság belső életét, a mennyiben *a valóság gondolkodik bennünk*.

Minden fogalom szükségképpen átvisz, ha teljesen átgondoljuk ellentétéhez, tagadásához, *negáció-jához*. De a negáció által megint egy új pozitív jó létre, oly egység, mely az adott fogalmat és ellentétét magában foglalja, így tiszta fogalmakból megszerkeszthetjük egész ismeretrendszerünket s így is szerkeszti meg *fogalmakból álló világot*, melyben tehát a *hármás, trichotom felosztás* uralkodik, amennyiben minden adott fogalmat tagad s aztán jön az ellentétek magasabb egysége. így jön mindenekelőtt a *Lét*. tagadása a *Semmi* s a két ellentőt összekapcsolása a *Levés*. mert ez Lét is, Nem-Lét is, amennyiben az átmenet a kettő közt. A Levésből vezeti le a tulajdonságokat, mert ez által keletkeznek vagy megszűnnek.

S így, mint valami bűvész, egy fogalomból *kiskatu-*

lyázza, kihüvelyezi e trichotom felosztásokkal az egész mindenséget. Ez az ő dialektikája, gondolatfolyamata, »dialektikai mozgás«-a mely nála egyszersem magának a lét kifejlődésének kifejezője. A valóság érverését érezhetjük így gondolkodásunkban. Az abszolút önfejlődésének szemlélete ez s ez adja a felsőbb ismereteket. Csak ez a filozófia. Hegel »inkább mondhatja, mint Jézus, hogy én vagyok az igazság« – saját szavai. Roppant megveti az empirikusukat, Newton gondolkodni sem tudott. »Én alkotom meg gondolatból a világot« – s a kategóriák lesznek a világegyetem csontváza. Elmésen rendszerezett döréségek, akár egy elmebajos, kinél kiváló dialektika munkál, csak a iudicium elsorvadottságát kell fájdalommal tapasztalnunk.

Az ellentétek összekapcsolásának gondolatára az ellentétek átmenete, a pszichológiai ellentétek, az élet halál, a fény homály, a summum jus summa injuria elv vezethette. A fejlődés maga vezet a felbomláshoz s megint vissza az előbbi fejlődésre. A mag felbomlik, növény lesz, de a növény megint magot hoz létre. Hegel filozófiájának legreálisabb oldala, haszna ép a fejlődés hangsúlyozása volt. Ezzel kapcsolatos nála a valóság erőinek és értékeinek fennmaradása, de nagyon misztikus kifejezésben. A világszemlem emlékezete tart fenn mindent, a lényeges dolgok meg nem semmisülnek, az elmúlás csak a külső létezés változása.

Az ellentétek összekapcsolásának, a dialektikai módszernek előkészítői voltak Fichte antitetikus módszerével és Schelling polaritások potenciáival. E módszerrel akarja ő megadni a feleletet Kant nagy kérdésére, lehetséges-e a tiszta észből, apriorikus szintetikus módon megszerkeszteni ismereteinket, de – természetesen hiába, neki sem sikerül.

A rendszer maga szintén háromszatú: logika, mely a létnek alapul szolgáló örök ideák ismerete; a természetfilozófia a lét ideái a tér és idő külső formáiban, Hegel rendszerének legkirívóbb gyöngesége, mely a mechanikai természetfelfogás ellen irányul, s melynek lépcsőzetes részei mechanika, fizika, organika, melyek közt azonban átmenet

(Hervorgehen) nincs, csak a fogalmakat illeti a metamorfózis; és végre a *szellem filozófia*, a külsőséget megint feloldja a bensőség, a tértől, időtől való függetlenség. A szellemfilozófiában megkülönbözteti a *sz objektív szellemet*, mely a lélekről, tudatról, észről szól, a mai pszichológiának felel meg, s az *objektív szellemet* a történelmileg kifejlődött jog, erkölcs, társadalom, állam alakjában, és az *abszolút szellemet*, mely a lét szellemi életének egésze: a művészet, a vallás, a spekulatív filozófia. A dialektikai mozgás csúcspontja az emberi szellemi élet tehát, noha ő ezeket is a világszellem életformáinak tartja.

Grundlinien der Philosophie des Rechts (1821) művében az erkölcsiséget, az államot tiszteletben tartandó történeti *fejleménynek* hirdeti. Nem lehet az ilyet kigondolni, a forradalomnak sem sikerült. Nem is csinálták az ilyesmit. *Magától fejlődött ki* s ezzel a *történeti iskola* hirdetője. O mindezekben az »isten menetét« látta a világban, mint valami *istenit*, kell tehát tisztelni az erkölcsöt, a családi, a társadalmi életet, az államot. A legjobbak kormányozzának. A kormányzást a bürokráciában találja. E téren a forradalom utáni reakciót képviseli.

Vallásfilozófiái felolvasásaiban (*Vorlesungen über die Philosophie der Religion*) a szubjektív okoskodással, az egyéni érzéssel szemben szintén a *történeti fejlődésben való elmélyedést* hirdeti. Az ortodoxia szöveghitté válik, a racionalizmus üressé lesz. Itt is bizonyos lépcsőzetes sort lát, melynek csúcán a kereszténység. A vallásokból, a dogmákból ki kell hántani az igazságot s akkor ez egy a filozófiával.

Hegel *dialektikai módszerével, mozgásával*, mely a *fogalom s ellentéte egységbe kapcsolásával* halad s melyet Fichte antitetikus szintézisével, Schelling pedig polaritások potenciáival készített volt elő, *megszerkeszthetni vélte a tiszta észből, az ideákból ismereteinket*, mintegy feleletképp Kant nagy kérdésére: lehetségesek-e apriorikus szintetikus ismereteink. Érdeme, hogy a *fejlődés* elvét hangsúlyozta, a jogot, erkölcsiséget, társadalmi életet, államot, vallást is *történeti fejte-*

menynél: hirdette s így kívánta tiszteletbentartásukat, ezzel a *történeti iskola* és a *fejlődéelmélet* egyik előharczósa.

6. Hegel közvetlen hatása, a szubjektív idealizmus dialektikája. Új irányok. Hegel zavaros fogalmi világának eleinte sok híve akadt, a *hégeliánusok*. noha alig értették meg, sokan meg félreértették. Innen az a jellemző adoma, mely ajkaira e szavakat adja, hogy csak egy tanítványom értett meg s az is félreértett. A hégeliánusok aztán nagy előszeretettel mutatták ki a dialektikai módszerrel magának a szubjektív idealizmusnak Reinholdtól kezdve Fichtén, Schellingén át Hegelnél való szükségképeni kifejlődését.

A hégelianizmus e grasszálása mellett azonban egyidejűleg több új iránya indul a fejlődésnek. Mindjárt kezdetben a szubjektív idealistákkal szemben egészen külön áll erős kritikai szellemével és sajátos érzés-vallásfilozófiájával Schleiermacher. Ugyancsak egyidejű fejlődés Schopenhauer pesszimizmusa és Herbart realizmusa. Mind a kettő ugyancsak Kant kritikai filozófiájából indult ki, akár a szubjektív idealizmus elmékedői. Schopenhauer is a magánvaló kérdését akarta megoldani s egységes alapelvet keresett, melyet felfedezve már, a racionalizmus, a felvilágosultság optimizmusa reakciójakép az élet nyomorúságát, a soha nem nyugvó, nem csillapítható, kielégíthetetlen Vágyban, az Akaratban találta. Herbart pedig a kritikai filozófia szellemének egyenes folytatója, s mint ilyen ő az átmenet a beköszöntő pozitivizmus korára; Herbart realizmusa a német pozitivizmus kezdete.

7. Schleiermacher érzés-vallásfilozófiája. *Friedrich Ernst Daniel Sehleiermacher* (1768-1834), szerzetes, később a teológia tanára, ki az *érzést* tartja az emberi élet legbensőbb lényegének s a vallást is ebből magyarázza.

Halála után kiadott ismerettani (*Dialektik*) és etikai (*Philosophische Sittenlehre*. 1870. ed. Kirchmann) műveiben tudásunkhoz azt tartja szükségesnek, hogy a gondolatok egymással kapcsolódjanak és hogy gondolataink megfeleljenek a valóságnak, a dolgok valóságos összefüggésének. oki kapcsolatának. Szemben áll egymással az *érzéki tapaszt-*

tálat és az elmélkedés, de mind a kettő nélkülözhetetlenül szükséges. Tudásunk alapja a gondolkodás és a lét egységének gondolata, lelkiismeretünk alapja az akarás és a lótságának gondolata. E szerint különbözteti meg a valóság-
 nak ama részéről szóló tudományt, melyben a lótság-
 túlsúlyban a gondolkodással és akarással szemben, a fizikát és
 pedig *empirikus és racionális fizikát* s a valóság ama rész-
 ről, melyben a gondolkodás és akarás túlsúlyban a léttel
 szemben, szóló tudományt az etikát és pedig a *történetet*,
 mint *empirikus etikát* s az *erkölcstant*, mint *racionális*
etikát. A gondolkodás és akarás benne az egész természet-
 ben, csak alacsonyabb fokban. A természet csökkentett etika.
 Az etikai fejlődés a *faj fejlődését* jelenti, mert az »egyes
 emberek veleszületett szervezete előző nemzedékek gyakor-
 lásának eredménye« (Phil. Sittenlehre § 147-148.) – s ezzel
 a faj kifejlődés elméletének előrevetett árnyéka a filozófiában.

Ez az etikai fejlődés tehát egyrészt *szervező, alkotó, formáló* tevékenység, a mennyiben az akarás műve, másrészt *szimbolizáló, kifejező tevékenység*, a mennyiben a gondolkodás műve. A szervező, formáló tevékenység művei az emberi közösségek, a szimbolizáló a költészet, művészet. A *művészet* oly kifejezője a vallásnak, mint a nyelv a tudomány-
 nak. A *tudomány* a szimbolizálás legáltalánosabb alakja. A *művelődésbeli fejlődés* tehát etikai fejlődés. Ez az etika azt diktálja, hogy mindenki *sajátos egyéni módja, benső lényege* szerint cselekedjék – s ezzel az egyéniség roman-
 tikus védője Schleiermacher.

A vallásról szóló beszédeiben (*Über die Religion. Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern. 1799*) és a keresztény hitről írott főművében (*Der christliche Glaube. 1821-22.*) a Dialektikában és Etikában adott gondolkodás és akarás után a szellemi élet harmadik s szerinte legben-
 söbb, leglényegesebb alakjáról, az érzésről, a vallásról beszél. A gondolkodással szemben ugyanis, mely képzetről képzetre, jelenségről jelenségre halad és az akarattal szemben, mely mindig valamire, cselekvésre irányul, az *érzés* az ember tulajdonképpeni *lényege*. A végtelenből fejlődő ki az

egyediség és tőle függvén, ez a lényegét tevő öntudatlan érzés első sorban a végtelentől való *függésnek érzése*. A végtelen világ egységében, az *istenség*-ben való hit felelet e függés-érzés honnan-jára. A *vallás* tehát e *függés-érzés*-ből fejlődött. A vallás lényege e függés érzése, ez a vallásos érzés, az elmélkedés aztán ezt képzetek, gondolatsorokkal fejezi ki s így keletkeznek a *dogmák*. A kifejezhetetlen függés-érzésére tehát szavakat, képeket keresünk s ez adja aztán a tényleges vallás képzetkörét, dogmatikáját, mint az *érzés képes kifejezését, szimbolikáját*. Az érzésnek megvan ez a sajátos törekvése a szimbolikára. Ha azonban a képeket, szimbólumokat szó szerint veszik, akkor *mitológia* lesz belőle. A hittudomány feladata a szimbolikát redukálni. A természet összefüggését meg nem változtathatja az Istentől való függés, mert hisz ez a két dolog egy. Csudának csak különös vallásos hatású jelenségeket neveztek.

Schleiermacher az *érzést* tekintette az emberi élet legbensőbb lényegének és a végtelentől való *függésérzésből* magyarázta a *vallást*. Ebben voltaképp még a felvilágosultság korának, a természetes vallásfelfogásoknak hatását mutatja. Etikai gondolataiban a *faj fejlődés* magyarázatával filozófiai előhírnöke a faj kifejlődés elméletének s mint az *egyéniség* védelmezője már romantikus korának gyermeke.

Ezt az *egyénítő hajlamot* tőle vette át természetfelfogásában *Henrik Steffens* (1773-1845), ki műveiben (*Beiträge zur inneni Naturgeschichte der Erde*. 1801. *Grundzüge der philosophischen Naturunssensehaft*. 1806.) az egyéni művelődést a természetnek tökéletesen csak az emberben elért céljává teszi s így a szellemei fejlődés fázisait a föld történetében szeretné visszatükröztetni.

8. Schopenhauer. A XIX. század pesszimizmusa, A romantikus világból sarjadzik ki a XIX. század pesszimizmusa, mely csírájában, mint bizonyos szentimentalizmus, világ fáj dalom, életunság lényeges eleme volt a romanticizmusnak. Visszahatás volt ez a felvilágosodásra, a racionalizmus hideg, annyi régi eszményt és álmot elpusztító korára. E világfájdalom nyilatkozik meg a francia

romantikusoknál (Musset Rollá-ja), a németeknél (Goethe Werther-je), az olaszoknál (Leopardi) stb. Ezt képviselte a filozófiában Schopenhauer s viszont lángelméje hatalmas szuggesztív képességével megalapítója lesz a XIX. század tulajdonképpeni pesszimizmusának.

Arthur Schopenhauer (1788-1860), a pesszimizmus lángeszű filozófusa, akit – saját szavai szerint – már tizenhét éves korában mélyen megilletett a világ nyomorúsága, akár csak a fiatal Buddhát, mikor a betegséget, kórt, fájdalmat és halált megpillantotta, ez a már természettől mély melancholiára hajló s átmenőleg ez elmebajban többször szenvedő, a hosszas mellőzéstől (hisz alig volt hallgatója, mikor a szomszéd teremben az igazságot illetően magát Jézushoz hasonlító eszmehüvelyező Hegelhez csak úgy özönlöttek a hégelianusok) egészen elkeseredett, kiváló művészi temperamentummal megáldott *lángész* megteremtője a XIX. század pesszimizmusának. Főműve, a pesszimizmus kódexszé: »A világ mint akarat és képzet« (*Die Welt als Wille und Vorstellung*. 1819).

Első művében, doktori értekezésében (*Ober die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grunde*. 1813.) azt tartja, hogy összes képzeink bizonyos törvényszerű összefüggést mutatnak és pedig vagy 1. mint alap és következés (Grund und Folge), vagy 2. mint ok, okozat, vagy 3. mint térbeli, időbeli viszony, vagy végre 4. mint indító ok (motívum) és cselekvés viszonya. Az oki kapcsolat szerinte minden érzékletnél önkéntelenül és közvetlenül hat. Főművének 1. könyve a világról, mint tüneményről szól, mely alávetve az elegendő ok elvének. Míg a tüneményvilág merő képzet, a világ legbelsőbb lényegét az akaratban találja s ez szerinte a világ rejtvényének megoldása. A 2. könyvben az akarat különféle fokait tekinti végig a természetben, az életakaratot is mint vak létöszönt festi, mely még az ismeretet is szolgálatába hajtja s legvégre saját egész nagy nyomorúságának tudatára ébred. Az ettől a boldogtalan, nyugtalan, emésztő vágytól való megszabadulást a 3. könyvben egyrészt a művészetben találja,

mert a természet és élet esztétikai szemléletében mintha a végtelen idő tovaördülő kereké mégis pillanatra talán megállana, de az így talált megnyugvás csak pillanatnyi, teljesen, mint a 4. könyvben írja, csak az életakaratnak megtagadásában, az általános lemondásban, aszkézisben érhetjük el. Ez a lét Schopenhauer-i tragédiája.

Ezt kiegészítő, rendszerét feldolgozó többi műve: *Der Wille in der Natur* (1836), *Die beiden Grundprobleme der Ethik* (1841), *Parerga und- Paralipomena* (1851).

Ő is Kantból indul ki, a magánvaló kérdését akarja megoldani s egységes alapelveket keres, akár a szubjektív idealizmus nagy álomszövői. Ő maga is Kant egyenes folytatójának tekinti magát, semmibe sem véve, ami közte és Kant közt történt, Fichte, Schelling, Hegel szerinte »a három nagy széltozó«. Kant ama tételéből indul ki, hogy a tünemények világa, az érzéki világ tulajdonkép csak *az én képzetem*, a valóságos Ding an sichről szóló képzetem. Kant a Ding an sich-ről nem szól közelebről. Schopenhauer szerint *magamban megismerhetem a Ding an sich-et. Képzetem van magamról, de közvetetlenül tudom, hogy akarok is vagyok*. Ez a Ding an sich, ez a világegyetem nagy problémájának kulcsa. *A világ mint tünemény: képzet, de mint valóság, a mivolta, a Ding an sich: az Akarat*. Ez Akarat különféle fokban *objektíválódik* a tünemények világában. *Legmegfelelőbb objektitása* (möglichst adaequate Objectität) az eszme. A tárgyak amennyiben *szépek*, amennyiben ez eszmét feltüntetik. *A lángész tisztán látja az eszméket*.

Nála tehát *a világot hajtó, hatalmas Erb, Végtelen Vágy ez az Akarat, a Világakarat*.

A szerves fajban, bennünk ez az akarat a *faji ösztön*, melybe *egészen beleolvad az egyén s az egyéni ösztön*, mely a szerelemben, e kölcsönös vágyódásban is csak a tökéletes utód megalkotására törekszik. *Az egyéniség csak habfodor a Faj hatalmas folyamán*, ki tulajdonítana neki különösebb értéket? Egyéni akaratunkra is áll a mindent determináló *Okság törvénye*, itt *motivációnak* nevezzük. A Faj a szerelemben rászedi az egyént, élvezettel hitegeti, pedig csak felemésztí,

meddő küzdelem az egyéni élet. *Erkölciségünk* két tényezőnek: az akarat egoizmusának, a rosszra vezető *Önzésnek* és a *Részvételnek* küzdelme, mely utóbbi a jóra törekszik s voltaképp az egyéni akarat megsemmisülésében áll.

Az akaratól ugyanis, ettől a nyughatatlan, kielégíthetetlen, emésztő vágytól megszabadulhatunk egyrészt a művészet által s ebben rejlik *Schopenhauer esztétikája*. Az esztétikai szemléletben szerinte az ismeret egészen *kiszabadul az akarat szolgálatából*, ez által az *érdek nélküli szemléletben*, melyet a műremek felkelt, mintegy *felolvad*. *megszűnik az emberi egyéniség*. Itt is tisztán láthatjuk Kant folytatását. Csak ebben az esztétikai szemléletben *szemlélhetjük tisztén a világot*, mikor ugyanis elfelejtjük, hogy mi is hozzátartozunk és így *az akarat elmarad a szenvedés is*. Csak így lehetséges igazi objektív szemlélet, A művészet a dolgokat örök nyugalomban tünteti fel, *sub specie aeternitatis*. A legfelsőbb művészetnek pedig Schopenhauer a *zenét* tartja, mert a zene magát az akaratot, azt a világhajtó végtelen vágyat, a Világakaratot festi duzzadásában lohadásában, elemi és bonyolult változataiban s így az Akarat akadályainak, küzdelmeinek, szenvedéseinek, gyötrelmeinek titokzatos történetéről regél. Szerinte valósággal a mi énünk az a remegő, feszülő, elpattanó húr. Esztétikája Kant és Schiller folytatása.

Az akarat soha meg nem nyugszik azonban és csak előre hajt. A művészetben talált megváltás, nyugalom csak pillanatnyi. A teljes megváltás az *akarat legyőzése*, az általános lemondás, az erkölcsi öngyilkosság tehát, *az egyéniségnek vágyaiban, ösztöneiben való megsemmisítése, várva a teljes elenyészést, a Nirvánát*, a semmit.

A faj életéről, a szerelemről, az egyéni élet semmisségéről, gyötrelméről, a halálról oly hatalmas, borús, mélyen lehangoló képeket rajzolt, milyeneket csak a Buddha szent énekeiben találunk, s oly gyönyörű, német filozófusnál hallatlan, az igazi művészettemperamentum *színes, megragadó nyelvén*, hogy innen érthető *roppant hatása* a filozófián kívül is, általános és mély hatással volt századára, mint Kant vagy Darwin.

Schopenhauer tehát *Kant egyenes folytatója*, ki *Kant majján valóját* a mindeneket mozgató, világhajtó Végtelen Vágyban, a *Világakaratan* találta, melylyel szemben áll a tünemények képzetvilága, mely csak az Akarat objektívációja s így az Akaratban találta az *egységes alapvet* is. A *racionalizmus optimizmusának reakciójakép* felfedezte az *élet nyomorúságait* s alapvetője lett a XIX. század pesszimizmusának. Esztétikája, mely Kant és Schiller folytatása, a szép gyönyörét *érdek nélküli tiszta szemlélet*-nek tartja, melyben az akarat, az egyéniség is felolvad. A *zene* az akarat festése s mint ilyen a legmagasabb művészet. Műveit a művészi lángész sajátos jelleme, *költői stílusa* oly hatásosokká tette, hogy a *legnépszerűbb* filozófusok egyike.

Iskolája, a *XIX. század pesszimizmusa* tehát egyenesen a romantikus iskolából sarjadzott ki.

A pesszimizmus iskolájának általános művelődéstörténetben fontossága, hogy felfedezte az élet nyomorúságát és az emberi ész tehetetlenségét. Ez volt az óriási visszahatás az egész vonalon egyrészt a racionalizmus, a felvilágosultság optimizmus, másrészt északultusa, észmíndenhatóságával szemben, mely a német metafizikusok vakmerő rendszereiben érte el tetőpontját, mikor az ésből vélték, a tapasztalat megvetésével és kizárásával, mindent megszerkeszteni. E boldog optimizmusnak és a metafizika túltengő álmadozásainak Schopenhauer vetett véget, ki a kereszténységben is pesszimizmust talált, az optimista elemeket a zsidó vallás hagyományának mondván. Schopenhauer pesszimizmusa felfedezvén a világ nyomorúságát, a diszharmoniókat, az árnyékfoltokat az előbb vallott praestabilitált harmóniában, így új etikai értékelésnek vetette alapját.

A Schopenhauer filozófiai gondolatainak buzgó apostola volt, noha pesszimizmusát nem követte, *Julius Frauenstädt (Briefe über die Schopenhauer'sche Philosophie. 1854. Neue Briefe über die Schopenhauer sehe Philosophie. 1874)*, s maga a zene híres reformátora, *Richard Wagner (1813-1883. Das Kunst werk der Zukunft. 1850. Oper und Drama. 1851. Beethoven. 1870. Religion und Kunst. 1880. Gesammelte*

Schriften 1883.), ki Schopenhauert követve, a zenét az egyetlen mindent összefoglaló művészetnek tekintette.

Schopenhauert Hegellel vegyítette össze sajátos keverékben *Eduard von Hartmann* »A nem-tudatosnak filozófiája« (*Philosophie des Unbewussten*. 1869.) című hamar népszerűvé lett munkájában. Mint tábornok fia maga is katonatiszt lett, üres óráiban zenével, festéssel, filozófiával foglalkozván. Mikor azonban tórdbaja miatt a katonaságot ott kellett hagynia, s látva, hogy a művészetrel sem megy semmire, »csődöt mondvá minden egyébbel, csak gondolataival nem«, a filozófiához fogott.

A »Nem-tudatosnak filozófiája«-ban, noha »induktív-természettudományi módszerrel elért spekulatív eredményeket« akart adni, voltaképp az utolsó *romantikus* filozófus, egyszersmind Schopenhauer mellett a *pesszimizmus* másik modern filozófusa. Szerinte a természettudomány nem tud mindent megmagyarázni s ahol már most hézagot talál, mindenütt a Nem-tudatosot teszi oda magyarázatul, csak hogy ne nevezze valami emberiesnek, elnevezte Nem-tudatosnak ezt az általános elvet. A tünemények érzéki, a tapasztalat határán belül maradó, immanens világán túl van a magánvalónak, a tapasztalatunkat meghaladó: *transzcendentális világa*, melyet *Nem-tudatosnak* nevez. Az immanens és transzcendentális világot *áthidalja a causalitas*, az oki kapcsolat. Az anyag természettudományi atomelvével csak úgy magyarázhatjuk meg a valóságot, ha az atomerőt, mint *akaratot*, a cél *nem-tudatos képzetével* képzeljük. A Nem-tudatos tehát *Akarat és Képzet* egyszerre. így elesik aztán az anyag és a szellem különbsége. A növekedés, szerves képződés és az ösztön között a különbség csak kvantitatív. Az emberi szellemben az egyszerű érzéklet létrejöttében is ez a Nem-tudatos munkál. Akaratunkat is a Nem-tudatos hajtja végre az idegrendszeren. A sors a Nem-tudatos uralkodása. A teremtő képzetben is ő munkál. A Darwin-féle természetes kiválás is csak e Nem-tudatos eszköze. E munkájának a természettudományi felfogás szempontjából írt névtelen bírálatát is kiadta: *Das Unbewusste vom Standpunkt*

der Physiologie and der Descendemlehre (1872), melynek második kiadásában, megnevezve magát, czáfolni iparkodott a találó bírálatot, de kevés sikerrel.

Phänomenologie des sittlichen Bewusstseins (1879) etikai művében a pesszimizmus etikáját adja. A világ származását az észből nem vezethetjük le, mert több benne a nyomorúság mint a boldogság, ezért valami irracionális elvből kell származtatnunk. *A Nem-tudatosnak Akarata elszakadt a képzet-elemtől κ es az elszakadt vak Akarat hozta létre a világot.* Böhmék, Schellingék misztikus világába viszen vissza. A nagy Nem-tudatos képzet-eleme folyton iparkodik már most *e vak, csökönyös elszakadt Akaratot Harmóniába, kiegyezésbe hozni.* Innen a világ *pesszimizmusa*, de egyszerűsmind *evolucionizmusa* is. A fejlődés ugyanis tovahaladó megváltása a szenvedő istenségnek. Nagyjelentőségű fok e fejlődésben, mikor az ismeret tudatára ébred az élet nyomorának, s ezért mondja Hartmann, hogy Schopenhauer új világekorszak kezdete. Ez ismeret a csalódások fokenkénti eltávolításából áll. Először a földi életben keresik a boldogságot, aztán a jövő életben, aztán újra a földiben bizakodnak, végre csak az emberiség eljövendő boldogságában. Hartmann etikájának főtétele már most, hogy a *művelődés és a boldogság ellenkeznek egymással.* Haladás a művelődésben visszaesés a boldogságban. Érzékenyebbek leszünk a fájdalom iránt s az öregedő elmélkedés szétoszlátja illúzióikat. Szükségleteink felettébb gyarapodnak, s fedezésükre való eszközeink aránytalanul mögöttük maradnak. *Választanunk kell tehát a művelődés és a boldogság között.* A teljes megváltás, ha a vak Akarat elszakadását megszüntetjük az általános *részvétellel* és az istenségben való részvétellel, megváltva így a szenvedő világelvet, ez az erkölcs alapja. – Megírta még a *Német esztétika történetét Kanttól, a Szép filozófiájá*-val egészítve ki.

Hartmann *Nem-tudatos*-ában *Schopenhauer tiszta rendszerébe belekeverte Hegelt, az Akaratba a Képzetet.*

Bizonyos tekintetben Schopenhauer követőjének tartható *Friedrich Nietzsche* (1844-1900), aki eleinte egészen

Schopenhauer, Wagner hatása alatt állt, a zenét tartva a legfőbb művészetnek, melynek Wagner a megtestesítője (*Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik*), későbbi műveivel (*Menschliche, Allzumenschliches. Der Wanderer und -sein Schatten. Morgenröte, Gedanken über die menschlichen Vorurteile. Die fröhliche Wissenschaft*) Rousseau módjára kel ki az állam, az írók, tudósok különösen a filozófiai profeszoroktól meghamisított művelődés s a művelődés filiszterei ellen, önmagával is a legnagyobb meghasonlásban, míg utolsó korszakából való műveiben (*Also sprach Zarathustra*) afféle misztikus szépség-vallást hirdet már elme-kórházba kerülve mindinkább örületbe boruló szegény elmé-jével és sajátos nagyszavú stílusával.

9. A kritikai irány eredeti továbbfejlődése. Kant kritikai szelleme és felfogása a romantikus metafizikusok vakmerő légváralkotásai mellett is fenmaradt s tovább fejlődött, míg nem a természettudományok újabb föllendülésétől és a történeti kritikától megerősödve, ez áramlatból lett a német *realizmus*, mely átmenet a német pozitívizmushoz. Kantnak elsőrangú része van az egységes Németország jelenkori nagyságában, amint hogy ezt Németország jó részben tanítókarának, filozófusainak köszönheti. Németország sok nagy fia Kant gondolköréből nyer irányítást, sok valóságos kantiánus. Így *Wilhelm von Humboldt*, a porosz oktatásügynek szervezője, ki Kantról csodálattal tett jellemképet is fest (*Über Schöler und den Gang seiner Geistesentwicklung*), *Theodor von Schön*, a jobbagyság eltörlésének kieszközölője stb.

Ezeket a kantiánusokat bántották is a szubjektív idealizmus vakmerő álomhüvelyezései. *Fries*, *Herbart*, mint *Fichte* hallgatói is, kantiánusok maradnak, amiknek magukat nevezték is és *Fichte* Tudománytanát erős bírálat alá veszik. Ebből indul ki az új irány, mely első sorban a *pszichológia* felé fordul, mint Kant ismerettanának kiegészítésére, s így jön létre a szubjektív idealistákkal szemben ez a *realizmus*, ez az erős *ellenzék*, melyet mivel a pszichológiát tekinti *filozófiai alaptudománynak* *pszichologizmus-*

nah is neveznek. E realizmus, a pszichologizmus adja az átmenetet a következő korszakra, a pozitívizmusra.

10. Fries, az új pszichológia. *Jakob Friedrich Fries* (1773-1843) vitázó irataiban (*Polemische Schriften*) s főmunkájában (*Neue Kritik der Vernunft*. 1806 – 7.) lehetetlennek tartja egy elvből levezetni mindent, előbb le kell írunk a pszichológiai jelenségeket, aztán elemeznünk, aztán abstrahálunk s csak aztán konstruálnunk. Kantot akarja folytatni, tökéletesíteni, Kant kategóriát is átveszi. Igaza van Kantnak, hogy ezeket használjuk, de nem szólt arról, ^{no}gy jogosan használjuk-e. *Ismereteink érvényessége he nem bizonyítható.* Az igazság nem az ismeret megegyezése tárgyával, hanem a *közvetett megismerés megegyezése a közvetlennel.* Ezért minden megokolás szubjektív. Minden elvünk csak *regulatív*; oly konstitutív elvek nincsenek, amilyenekből a szubjektív idealisták akartak mindent levezetni. *Az anyagi világ minden dolga a fizika, a szellemi világ minden dolga a pszichológia törvényeinek van alávetve.* A végesről a végtelenhez nincs tudományos út, csak a hit, mely pedig ép tudásunk korlátainak negációjából keletkezik. Az örökkévalóról *nincs pozitív fogalmánk.* *Az igazság csak egy.* Egy és ugyanazon tüneményvilágot tekinti a fizika kívülről, a pszichológia belülről. *Psychische Anthropologie* (1820-21) műve előlfutója az új pszichológiának, különösbbe szól az érzéletekről és a képzetek kapcsolásáról.

Etikájában (*Ethik*. 1818) mint Kant tanítványa a *személyes méltóság érzését* emeli ki, de egyszersmind hangsúlyozza, s ezzel korának kifejezője, hogy erős egyéni élet csak a *becsület és igazságosság gondolatából alhatott nyilvános életben fejlődhetik ki.* A természet szépségében és fenségében rejlik az örökkévalónak, mint a dolgok lényegének, sejtelme, a legnagyobb szépség és fenség pedig az, amelyet az *emberi személyiség* mutathat fel. így szerinte az esztétikai érzés szoros összefüggésben a vallással és az etikaival.

Matematikai természetfilozófiáját, népszerű asztronómiáját Gauss és Alexander von Humboldt is dicsérték.

Geschichte der Philosophie, dargestellt nach den Fort-

schriften ihrer wissenschaftlichen Entwicklung (1837-40) című munkája kora kiváló terméke, az első filozófia-történet.

11. Herbart realizmusa, átmenet a pozitivizmus korához. *Johann Friedrich Herbart* (1776-1841) a kritikai fejlődésnek legkiválóbb alakja, jeles *filozófus és pedagógus*, testestől – lelkestől kantianus, szintén kimondja, hogy *egy alapelvből lehetetlen mindent levezetni*, ilyenféle elv csak *gondolkodásunk betetőzése* lehet, de nem kezdete. Erősen küzd az *azonosság* elve mellett, mely szerint minden dolog az, ami s így nem lehet másból levezetni.

Ismerettani s pszichológiai műveiben (*Hauptpunkte der Metaphysik*. 1808. *Allgemeine praktische Philosophie*. 1808. *Einleitung in die Philosophie*. 1813. *Lehrbuch zur Psychologie*. 1816. *Psychologie als Wissenschaft, neu gegründet auf Erfahrung, Metaphysik und Mathematik*. 3824-25. *Allgemeine Metaphysik nebst den Anfängen der philosophischen Naturlehre*. 1828-29), úgy oldja meg a magánvaló kérdését, hogy a képzet mindig *valamire mutat, amit képzelünk* és ami nem megint valami új képzet, hanem *minden képzettől különböző valami*. Ezt a minden képzettől különböző valamit nevezte el *valóságos, reális* dolgoknak (Realen). Ez az ő *realizmusa*. A tapasztalat maga nem ad közvetlenül ismeretet, csak a tapasztalat feldolgozása. Maguk az érzéketek már sajátos formák szerint rendeződnek. Ezen kell továbbépítenünk és nem légváratat szöni egyetlen egy alapelvből, ez csak a *tudomány romlására, a filozófiától való eliszonyodásra* vezetett.

Minden érzéklet ad valami *abszolút pozíciót*. A dolgokat magukat nem ismerjük meg, de ép az *érzéklet adja őket*. Ezért ez csak *látszat* (Schein). De látszat képzelhetetlen lét nélkül. Innen a Herbart-i híres látszat-tétel: *Amennyi látszat, annyi utalás a létre* (Soviel Schein, soviel Hindeutung auf Sein). Minden egyes érzéklet valami egyes létezőre, egyes pozícióra utal. Minden metafizikának főtétele most már Herbart szerint, ahogy már az eleaták is felállították, hogy a *létező abszolút egyszerű*.

Keresve már most a *változás*, *leves* látszatának megfelelő, alatta rejlő létet, Fichte sokszerű én-jére, majd Herakleitos mondására gondolt, hogy minden örök folyásban, ezt kiegészítette még azzal, hogy egy dolognak többféle tulajdonsága van. A sokszerűség oka, hogy ugyanazt a dolgot más dolgokra vonatkoztatjuk, velük viszonyítjuk. A tapasztalati fogalmakban rejlő ellenmondásokat így tünteti el tehát a *viszonyítások módszere*. Ez a mi viszonyításunk azonban a valóságra magára nézve lényegtelen. *A látszat nem lényeges, a valóságos létben nincs változás, nem csökken, nem fogy, a legszigorúbb azonosság törvénye uralkodik.*

Az élő lényekben az *önfentartás* működik s ez nem csak lét, hanem tevékenység is. A *felel* is valóság (ein Reales), érzékletei, képzeteti önfentartásának nyilatkozásai. Az *érzéket* a lélek lényegének érvényesülése más valósággal szemben. Pszichológiailag csak az maradandó, amit az uralkodó képzetkörök befogadnak. E képzetkörök teszik az illető jellemét. A *tudat* csak a lelki élet sokféle elemének kölcsönhatása. A *képzetkapcsolások* közt megkülönbözteti az asszimilációt (hasonlóság) és komplexiót (érintkezés). Az *érzelem* és az *akarat* csak képzetviszonyok eredménye. Érzelem jó létre, ha a képzetet más képzetek szorongatják és akarat, vágy, ha a képzet leküzdí az akadályokat s más képzetek meghatározójává lesz. így magyarázta a küzködő képzetekből az érzést és az akaratot. E képzetpszichológiában akarta ő alkalmazni a *matematikát*, csakhogy a mérőegység hiányán hajótörést szenvedett e törekvése, de *utódainál ez elv annál gyümölcsözőül lett.*

A valóság magyarázatát és az erkölcsi értékelés mórtekét nem lehet egy elvben egyesítenünk. Az *értékelés tudományát* tágabb értelemben Herbart esztétikának nevezi s a *valóságig tudományéitól élesen elválasztja*. Az *erkölcsi, értékelő ítélete* éppen nem a valóságra, csak a valóság viszonyaira vonatkoznak. Ami szép, rút, jó, rossz, a dolgok tulajdonságainak vagy az emberek hajlamainak vagy akaratának viszonyaira vonatkozik. Az általános esztétikai ítéletekből kikülöníti az *etikaiakat*, amelyek nem csak a dolgokat érté-

kelik, hanem a személynek is értékét adják. Ezek az Ítéletek gyakorlati eszmék, minták után indulnak. Helytelen, ami a *belső szabadság* eszméjével, a *tökéletesség* eszméjével, a *jog, méltányosság, jóakarát* eszméjével ellenkezik. E gondolatokhoz tapadó *eléggé erős képzetcsoportokat* kell kifejlesztelnünk, hogy ezek valóságos *hatalommá* legyenek a lélekben.

Ez utóbbi gondolat alapján *megalapította a rendszeres pedagógiái, mint alkalmazott etikát.* Nagy műve: *Allgemeine Paedagogik aas dem Zweck der Erziehung abgeleitet* (1806), a nevelés célját két főpontban találja: a *sokoldalú érdekeltiség* (Vielseitigkeit der Interesse) felkeltésében és az *erkölcsi jellemerő* (Charakterstärke der Sittlichkeit) kifejlesztésében. Ez szerint oszlik a nevelés oktatásra, fegyelmezésre és tulajdonképpeni nevelésre (*Unterricht, Regierung, Zucht*).

Herbart a *Kant utáni kritikai fejlődés legkiválóbb képviselője, erős kárhóztatója a szubjektív idealistáknak, megalapítója a filozófiai realizmusnak,* és annak a pszichológiai iránynak, mely a *pszichológiát exact tudománynak tekinti,* ő viszi be a pszichológiába a *matematikai módszert,* mely később gazdagon gyümölcsözik, *megalapítója a rendszeres pedagógiának.*

Herbart pszichológiai iskolájából egész sora került ki az új pszichológia derék munkásainak: *Drobisch, Waitz, Zimmermann, Volkman, Lazarus, Nahlowsky, Steinthal.*

Pedagógiai elveit rendszeresen kifejtette *Twiskon Ziller: Allgemeine Paedagogik* (1876) művében. Nyomában egész iskola fejlődött, az úgynevezett *Herbart-Ziller* pedagógiai iskola.

12. Beneke, a pozitívizmus előharczósa. A pszichológia, mint filozófiai alaptudomány. *Friedrich Eduard Beneke* (1798-1854) már igazi pozitív szellem, ki kárhóztatván a szubjektív elmélkedőket, a felkapott Hegel mellett annyira nem tudott boldogulni, hogy még mint docenst is elkergették a berlini egyetemről, csak Hegel halála után adhatott elő ismét, de oly nyomorúságban, hogy úgy lát-

szik ennek hatása alatt pillanatnyi elmezavarodásban vízbe ölte magát.

Műveiben (*Physik der Sittem.* 1822. *Psychologische Skizzen.* 1825-27. *Lehrbuch der Psychologie aus Natur-Wissenschaft.* 1833. *Die Philosophie in ihrem Verhältnisse zur Erfahrung, zur Spekulation und zum Leben.* 1833.), Locke, az angolok tanítványának mondja magát. Maga Kant is elhagyta később a tapasztalati módszert. Az őt követő szubjektív álmadozók pedig minden gondolatgazdaságukkal csak ártottak a filozófiának. E vakmerő rendszereknek csak művelődéstörténeti értékük van, nem is kell czáfolnunk, csak történetileg magyaráznunk ezeket. *A pszichológia a filozófiai alaptudomány.* Aki a metafizikával kezdi, az a házat a tetőn kezdi építeni. Pszichológiája pedig a *tapasztalaton* épül fel, Herbartnál sokkal *biológiaiabb* jelleggel. A tudatos jelenségek kifejlődését bizonyos »*önképességek*« az érzés és mozgás képességei, hajlamok növekedéséből magyarázza Herbarttal szemben, aki szerint a lélek üres tábláját a valóság a vele viszonyba való lépéssel, önfentartása felkeltésével tölti meg. Ez ösképeségek ösztönyszerűleg keresik fel a külső ingereket, melyek teljes kifejlődésüket előidézhetik. *A külső tapasztalatokkal újabb es újabb képességek fejlődnek ki.* mert a régebbi izgalmak *nyomai, dispoziói* megmaradnak s az *újabbakra nézve meghatározóig hatnak.* Ep ezért igen bajos a külső tapasztalattól elválasztani, amit a belső feltételeknek köszönhetünk, mert ezeknek szorosán elegyült közreműködésével állunk szemben. *A lelki élet magasabb formái* nem képzelhetők az alacsonyabbakban praeformálva, mert e magasabb formák *sem velünk születettek. sem körülíról nem jöttek lelkünkbe,* hanem a *lélek fejlődésében, saját törvényei szerint jöttek létre.* Túlságosan kiemeli a belső, a szubjektív tapasztalást, a külső, az objektív tapasztalással szemben.

Most már a pszichológiai vizsgálat adja meg a tájékozást a lét kérdéseiben is. Szerinte a pszichológiából kapjuk a természetfilozófia elveit. Mivel magunkban a lét egy részét, amiben *a maga valóságéiban (wie es an sich ist),* meg-

ismertük, a létnek azt a részét is, melyet külsőnek, objektívnek nevezünk, a *magunk analógiájára* (in *Analogie mit uns*) fogjuk fel. Tudja ő ez analógiának föltevéses jellegét s ebben különbözik pl. Schelling természetfilozófiájától. Beneke *tiszta anyagi magyarázatait követeli az összes természeti jelenségeknek*. Így az elmebetegségeknek is efogadja a merőben fiziológiai-anatómiai magyarázatát.

Az etikai ítéleteket az arra irányuló elmélkedésből magyarázza, mint *irányítják, mozgatják érzéseinket az emberi cselekedetek*. Kiemeli az egyéni feltételeket ezen a téren. A *vallás* nem más, mint *antropomorfizmus*. Hozzánk hasonló felsőbb lényről képzeteket alkotunk. Az Isten és ember közt bizonyára sokkal nagyobb a különbség, mint az ember és a féreg között. A vallási képzetek a hit tárgyai, e *képzetek pszichológiai kifejlődését kutatni a tudomány feladata*.

Beneke a *pozitív pszichológiai kutatás bátor hirdetője az elmélkedő filozófiával* szemben, de egyáltalán mint *pszichológus, természetfilozófus, etikus és vallásfilozófus* is már a *pozitivizmus bekövetkezendő korszakának előharcosa*.

13. Hegel iskolájának végleges hatása, a pozitív teizmus. Hegel közvetlen hatása az volt, hogy iskolája föltétlen uralomra jutott a német filozófiában. A hegelianizmus mindenhatóságát csakis a rendszer korának megfeleléséből, romantikus, merész gondolategységéből magyarázhatjuk. Mellette Schopenhauerek iránya vagy a kritikai felfogásból támadó realizmus, pszichologizmus csak nagyon szűk körben, gyöngén és lassan, vagy mint Benekénél, alig tudott érvényesülni. Hegel halála után azonban csakhamar ép hirtelen támadt nagy népszerűségének megfelelő nagy, erős lett a visszahatás. Óriási merényleteire a józan felfogással szemben méltó nagy és általános a visszahatás. Nemcsak Herbarték, Benekék kárhoztatják egész szereplését, mondván, hogy mennyit ártott magának a tudománynak, a filozófiától mily eliszonyodást idézett elő, hanem az a visszahőkölés, visszarettenés a filozófiától csakugyan általános. Maguk a németek így írnak, hogy »a filozófia kiveszöben« (Haym). A meta-

fizika ép a végletekig csigázva, elvesztette előttük is hitelét, varázsát.

Később lassanként mind általánosabb lesz a visszaterés a régi, a romantikus álmadozók véleménye szerint megczáfolt gondolkodókhoz, ledöntött bálványaikhoz: *Kant*, *Spinoza*, *Leibniz* műveihez. Az újabbak közt *Schopenhauer* iránya emelkedik és főleg *Herbart reális*, *Beneke* pozitív iránya, mely közvetlenül előkészíti a természettudósok köréből kiemelkedő tapasztalati pszichológiát s vele a pozitív filozófiát, mely mellett azonban a német szellemnek megfelelően még mindig akadnak metafizikus álmokok.

A tulajdonképpeni *hegeli iskola* pedig úgy járt, mint élete későbbi korszakában Schelling, mikor a gondolkodás teréről a *hitre* ment át, amit ő a negációról a pozitív filozófiára való átmenetnek nevezett, mely kifejezésében a terminusokat azonban bátran fölcserélhetnők. *Így ment át a hegeli iskola merész metafizikai álmadozásából pozitív teizmusba.*

C. H. Weisse (1801 – 1866) s *Immanuel Hermann* (»a fiatalabb«) *Fichte* (1797-1879) így fedezik fel Hegel rendszerében a panteizmust s most a gondolkodás útján iparkodnak felépíteni a *teizmust*. *Karl Christian Friedrich Krause* (1781 – 1832) vallásfilozófiai művében (*Urbild der Menschheit*. 1811) a panenteizmust hirdeti, mely szerint a világ benne van az Istenben, az abszolút lényben. Tanítványai, különösen *Heinrich Ahrens* (1808-1874) Európaszerte elterjesztik tanítását. *David Friedrich Strauss* azt vitatja, hogy az evangéliumi történet sem történet, sem tudatos költés, hanem *öntudatlan költészet* (unbewusste Dichtung), nem a történet hanem a »hit Jézusa«-t ábrázolják (*Leben Jesu*. 1835). *Ludwig Feuerbach* szerint *minden teológia pszichológia*, a ma is tapasztalható jelenségekkel magyarázhatók még a vallási jelenségek is (*Wesen des Christentums*. 1841), a filozófiáról pedig azt tartja, hogy *nem nyúl a tapasztalaton kívül*, hanem alapja ép az *ember és a természet* (*Grundsätze der Philosophie der Zukunft*. 1843. *Gott, Freiheit und Unsterblichkeit*. 1866.). Mindez a tapasztalatot meghaladó metafizikai álmadozás

kárhozthatását jelenti. A XIX. század harminczas, negyvenes éveiben úgyszólván kizárólag *vallásfilozófiai kérdések* vannak fölszinen. E mellett a hégeliánusok kisebb része a *pozitív jog* vizsgálatának terére lépett (*Arnold Muge*) s körükből lép elő később *Kar! Marx* és *Ferdinand Lassalle*.

A hégelianizmus vége tehát az lett, hogy a *túlcsigázott metafizikai álmodozás a pozitívizmusban és a pozitív jog vizsgálatában, oldódott fel*. A hanyatló hégelianizmus kebelében születik meg a rendszeres filozófiatörténet.

14. Trendelenburg, a rendszeres filozófiatörténet megszületése. Nem véletlen, hogy a szubjektív idealizmus szülte meg a rendszeres filozófiatörténetet s ez talán legmaradandóbb érdeme. A sok egyidejű metafizikai rendszer összehasonlítása hozta ezt egyrészt magával, másrészt Hegel dialektikája, melylyel tanítványai a Fichte, Schelling, Hegel-féle fejlődést szükségszerűen magyarázgatták, a *szubjektív idealizmus dialektikáját* adván, s ezt kell a filozófiatörténet *kiinduló pontjának* tartanunk. Említettük már *Friss* kísérletét, de különösen *Trendelenburg*, a legkiválóbb hégeliánusok egyike, volt e téren döntő befolyással.

Adolph Trendelenburg eredeti gondolkodó, ki új filozófiai rendszert is ad. A tapasztalati ismeretektől adottak felett való elmélkedés a filozófia. Az ismeret problémáját úgy kíséri megoldani, hogy a *mozgást* teszi a gondolkodás és a lét közös meghatározásává. A mozgással kapcsolatos a cél (*Logische Untersuchungen*. 1840.). Jogfilozófiai munkájában (*Naturrecht auf dem Grunde der Ethik*. 1860.) az etikait a szerves világ felsőbb lépcsőfokának tekinti. De legnagyobb mértékben és leggyümölcsözőbben hatott a filozófiatörténet megalakulására, az egyes fogalmak történeti magyarázatát honosítva meg. Követői közül felemlítendő *Teichmüller* (*Studien zur Geschichte der Begriffe*. 1874), *Schwegler* filozófiatörténetével, *Eluard Zeller* (*Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*), *Kuno Fischer* és *Max Schasler*, ki az esztétikai elméletek kritikai történetet írta meg (*Kritische Geschichte der Ästhetik*. 1872.)

A hégeliánusok kezében a *szubjektív idealizmus dialek-*

tikájából indul ki a *filozófiatörténet*, de *Trendelenburg érdeme*, hogy rendszeresen megalakul, ő a *filozófiatörténet megalapítója*.

15. A hegeli iskola esztétikusai. A későbbi hégelianusok mind jobban fordulnak a pszichológiai s főleg az esztétikai vizsgálódások felé. Ezek között kiválik *Johann Ed. Erdmann* pszichológiai megfigyeléseivel (*Leib und Seele*. 1837. *Psychologische Briefe*. 1851.) s a gazdag esztétikai irodalomból *Friedrich. Theodor Viseller* (*Kritische Gänge*. 1844. *Ästhetik*. 1846-1858.), *Karl Köstlin* (*Ästhetik* 1863.), *Moriz Carrière* Münchenben (*Ästhetik*. 1859. 1873. *Die Kunst im, Zusammenhange der Kulturentwickelung*. 5. Bde. 1863-1873.), *Hermann Ulrici* (*Über Shakespeares dramatische Kunst*. 1839.), ki a filozófia más terén is munkálkodott (*Glauben und Wissen*. 1858. *Gott und die Natur*. 1861. *Naturrecht*. 1872) és soká szerkesztette a fiatalabbik Fichte alapította *Zeitschrift für Philosophie* (1837) folyóiratot, mely szintén a teizmusnak volt hirdetője, különösen a fiatalabb hégelianusok (Junghegelianer) panteizmusával szemben.

16. A francia idealisztikus visszahatás a XVIII. századra. A romanticizmus korának filozófiája is első sorban idealisztikus, mint a német Kant utáni szubjektív idealizmus. A francziáknál azonban e filozófia voltaképp erős idealisztikus visszahatás volt a XVIII. század felvilágosultságára.

A francia forradalmat a maga rémuralmával, túlzásaival együtt joggal a filozófusok, de főleg a szenzualisták és materialisták, Condillac, Diderot, Cabanis, Lametrie, Holbach tanításainak tulajdonították s a forradalom rázkódtatásai után a francia szellem első sorban a *hitben*, a hit bensőségében keres megnyugvást. Ügy tartották, hogy a történelem megmutatta, hogy az ész képtelen kormányozni az embereket. E visszahatás legélesebb képviselője *De Maistre* (»Soirées de St. Petersbourg. 1809.), ki szerint a fizikai ok ellentmond maga magának, Isten az oka mindennek, a természetmagyarázatok dogmák, nem a tudománynak, hanem a hitnek kell kormányoznia az embereket, Isten

akarátát nem az akadémiákkal, hanem az egyház, az állam tekintélyeiben nyilatkoztatja ki, a reformáció egyike volt a legnagyobb gáztatásoknak, amit az ember Istennel szemben valaha elkövetett. Voltaire »istenkáromló csepürágó«. Szóval túlzott reakciójában a *tekintélyelv* teljes visszaállítását képviseli. E mellett azt vallja, hogy a háború uralkodik a világon s ez titkos eszköz az élet fentartására. *De Bonald* (1753-1840) államférfi és publicista a régi monarchiát, a *teokráciára alapított monarchiát* védi teljesen *kijézéskori felfogással* (»Théorie du pouvoir politique et religieux«. 1796. »Recherches philosophiques sur les premiers objets des connaissances morales«. 1818. *Mélanges littéraires, politiques et philosophiques*«. 1859). A szépirodalomban a kiváló író, *Chateaubriand* képviseli a vallásos érzés új fellendülését »Le Gónie du Christianisme« (1802) és »Les Martyrs« (1809), a romantikus érzés meleg, színes nyelvén írott műveivel. Ily körülmények közt jö létre a filozófiában a *XIX. század elején az idealisztikus visszahatás*. Főcéljuk nekik is az *erkölcsiség* és a *fennálló rend védelme* volt.

A forradalom nagy katasztrófája után a szenzualizmus, materializmus elveitől megrémült elme így kapott, mint valami mentő kötél után az éppen útjába akadt *skót filozófiába*, melytől megnyugtatást remélt. A *szenzualizmust* nem csáfolták többé, hanem *ledorongolták, istentagadó, köz-erkölcsiséget, igazságot veszélyeztet'*) tanításnak kiáltották ki. *Laromiquière* (1756-1837), a két század mesgyéjén, az *utolsó szenzualista* eltelve a fejlődő idealizmussal, ki egyetemi előadásában a társalgás könnyed, előkelő, néha gúnyos, de ellenállhatatlan varázsú nyelvén tovább fejleszti Condillacot, amennyiben a passzív érzéki benyomástól megkülönbözteti az elmének reá irányzott aktív figyelmét, azt mondja, hogy a tárgyak *megpillantásánál* keletkező zavaros, önkéntelen érzettől meg kell különböztetnünk a figyelem hozzájárulásával keletkezett képzetet, érzékletet, mely annak eredménye, ha a dolgot *megszemléljük*. »Az érzékünk alá eső tárgyak képzetei az érzéki érzetektől fejlődnek; okuk pedig az érzetekre irányult figyelem. Lelki tehetségeink

képzetei e tehetségek működésének érzetéből erednek. Okuk ugyancsak a figyelem. Az egyes tárgyak egymásra vonatkozásának képzetei pedig ép e vonatkozásnak megérezéséből keletkeznek. Az összehasonlítás és az okoskodás által lépnek tudatunkba. Az erkölcsi képzeteknek gyökere az erkölcsi érzet. Létrejönnek pedig a cselekvés által, akár ha figyelemmel, összehasonlítva, okoskodva cselekszünk, akár nem.« Az *Okoskodásról* írt értekezése ritka világos módszert mutat. Kiváló ideológus: képzetmagyarázó. Főműve *Leçons de philosophie sur les principes de l'intelligence* (1815-18).

Boy er Collard (1763-1845) már egyenesen megtámadta a szenzualisták gyöngé pontjait, minduntalan ledorongolja Condillacot, helyébe behozta s egyetemi előadásaiban hirdette a skót iskola filozófiáját, a józan ész elveivel küzdve a szenzualizmus ellen. A forradalom nagy katasztrófája után a szenzualizmus elveitől megrémült elme nála *kapott mint mentőkötél után az éppen útjába akadt* (rosszakaratú adoma szerint ódonáságboltban lett rá figyel-messé), *skót filozófiába, a »common sense«-be, melytől megnyugvást remélt.* Csak töredékes művei maradtak fenn. Ez a »common sense«-féle filozófia a *hit megnyugtatótátette a problémák helyébe.* Hinnünk kell, hogy ez és ez természettől így van, ahogy az általános »common sense« tartja, meg nem magyarázhatjuk, titok. A képzetpszichológiát be nem bizonyított feltevésnek mondotta s az érzéki észrevevést a skót iskola szerint magyarázta.

Maine de Biran (1766-1824) már igazi, német szubjektív idealisták módjára elméledő romantikus metafizikus, ki Napoleon alatt sous-prófet is volt, de aztán jószágára elvonulva, a magányban írja elméledéseit. Első értekezései *A szokás hatásáról a gondolkodásra* (*Influence de l'habitude sur la faculté de la pensée.* 1802) s *A gondolkodás szétbontásáról* (*Sur la décomposition de la pensée*), melyek akadémiai jutalmat is nyertek, még a szenzualista elvek szerint írvák. Későbbi műveiben (*Essai sur les fondements de la psychologie.* Mémoire sur les perceptions obscures. 1807. stb.), melyeket csak halála után adtak ki, német mintára

és német hatás alatt metafizikai rendszert alkot, a lelket első sorban *akaratnak* tekinti. A »gondolkodom, tehát vagyok« helyett »akarok, tehát vagyok«-ot kell mondanunk. (Je veux, donc je suis). Az én akarat. Az én legbensőbb módon egyesül a saját természetebeli (sui juris) mozgató erővel. A *tudatiján* az ön közvetlenül ismeri meg a valóságot. Ez aktív jelenségek mellett megkülönböztetendők a passzív, nem tudatos, homályos lelki jelenségek. Szerinte így az én »nem merő absztrakció, sem az érzéketek pusztá összesége«. Az énről, mint akaratról, átmegey aztán a világra, melyben ugyanez az erő munkál s az akarat *három »élete«*-t, alakját (*»trois vies«*) különbözteti meg: 1. a legalsó az állati, 2. a középső az emberi, 3. a legfelső az isteni élet. Körülötte a fiatal gárda egész filozófiai kört alkotott.

Maine de Biran még a *szenzualizmus útján indul el*, de mint *romantikus rendszerszövő* már *átvisz a francia romanticizmus tulajdonképeni filozófiájához: az eklekticizmus*hoz.

17. A francia romanticizmus filozófiája: az eklekticizmus. A XIX. század elején megindult idealisztikus visszahatás tetőpontjakép jelenik meg Cousin eklekticizmusa, mely voltaképp francziásított Hegel, így teljesen a romanticizmus szubjektív idealizmusa a francziáknál.

Vidor Cousin (1792-1867) Royer-Collard, Maine de Biran tanítványa, tanár, majd közoktatásügyi miniszter, a *francia idealizmus megteremtője Hegel kaptafájára*, büszke, üres, de kiváló varázsú szónok egyébiránt s e tekintetben igazi francia. Eleinte ő is a *skót iskola* tanításait hirdeti, azután *Kantot* adja elő, majd *Platón*t, *Proklost*: egy németországi kirándulásában azonban megismerkedik *Hegel*ied s innen kezdve ő a francia Hegel. Híressé lett *eklektikus* rendszere *Hegel abszolút idealizmusának félreértett kivonata*, szónokiasan feldíszítve, kiczifrázva s főleg az *Igaz, Szép, Jó* filozófiai háromságát hirdetve (*Cours de philosophie*. 1818.1836. *Le Moi. JJoel interne U Infini. Cours de T histoire de la philosophie*. 1827. 1840. *Du Vrai, du Beau et du Bien*. 1854).

Iskolájában a *filozófia föle kerekedett a retorika*, az általános köz fel fogás igazságainak szónokim tanítása volt az ő filozófiája.

Théodore Jouffroy (1796-1842), Cousin legkiválóbb tanítványa, vézna emberke, komoly gondolkodó, a *skótok* (Reid, Dugald Stewart) *fordítója*, pszichológiai, esztétikai, etikai előadásokat tartott. *Pszichológiája* metafizikai. A szép gyönyöre szerinte a rokonérzésből származik, érdek nélküli, függ a tárgy újságától, régiségétől, az illemviszonyoktól (convenance) s a hozzá fűződő képzetsoroktól (*Cours d'esthétique*). Írt a *természetes jogról* (*Cours du droit naturel*), az *erkölcstanban az ember rendeltetését* a jó-ban találja, saját magunk és mások javának előmozdításában, teljesen azt el nem érhetjük, törekednünk kell rá, ez az *erény* (*Mélanges philosophiques*).

Ugyancsak Cousin tanítványa *Emile Sais set* (1814 - 1863), ki a filozófiatörténet főképviselőit ismertető gazdag munkássága mellett vallásfilozófiával is foglalkozott (*Essai de la philosophie et de la religion au XIX. siècle*. 1845. *Essai de philosophie religieuse*. 1862).

Az eklekticizmus sikerét a maga korában egyrészt az magyarázza, hogy a tudományt az erkölcsnek alárendelték s ezen a forradalom rémuralma után mindenki kapott, mint a nyugalom biztosítékán, másrészt az *elront kifejezések*, a *nagy szavak kultusza*, mely a romantikus kornak éppen megfelelő volt. Eredeti, új gondolatot nem termeltek s mint igazi visszahatás embereit Taine-nel joggal tolhatnék Cousint is, Jouffroyt is vagy kétszáz évvel vissza az eszmék történetében.

Az eklekticizmusból emelkedett ki *Jules François Simon* (1814-) is, ki számos filozófiatörténeti munkája mellett *etikai, társadalomfilozófiai* műveivel vált ki (*Le Devoir*. 1854. *La Religion naturelle*. 1856. *La Liberté politique, civile*. 1859. *L'Ouvrière*. 1861. *L'École*. 1864, *Dieu, patrie, liberté*. 1881.), de különösen »A munka« (*Le Travail*. 1866.) című művével.

XI.

A POZITIVIZMUS.

1. A pozitívizmusról általában. Még a romantizmus virágzása előtt megindult már egy másik irány, a pozitívizmus, mely ép ezért, noha ugyan csak később indul teljes kifejlődésnek és a romantizmust messze túléli, mégsem tekinthető a romantizmusra támadt visszahatásnak. Eredetükben voltakép egyidejű fejlődés úgy a romantizmus mint a pozitívizmus, s mind a kettő *reakció a XVIII. század merő észak-kultúrára s kritikájára*, de csak eredetükben.

A XIX. század szakít ez észak-kultúrszal s a józan ész kritikájával és figyelemmel veti magát a *természet és történelem fejlődésmenetének* vizsgálatára, keresve a természetben is, a történelemben is az *összefüggő fejlődést*, melyet az utóbbiban ép a felvilágosultság és a forradalom szakított meg.

Ezt azonban két önálló irány kétféle, különböző úton véli elérhetni. Az egyik merőben *szubjektív* úton keresi az *általános elveket, elvet*, melyből a tények ismeretét levezethetné, tehát *fentről lefelé* akar haladni, ez a *romantizmus*; a másik *objektív módszerrel* az egyes *tényekből*, a tényekben adottakból indul ki s úgy iparkodik az *általános törvények* ismeretéhez jutni, tehát *lentől felfelé* halad, ez a pozitívizmus.

E fő különbségekből érthető egyszersmind az a jellemző tény, hogy, míg a romantizmus filozófiai rendszerei

a metafizikai rendszerszövésre különösen tehetséges *németek-nél* fejlődtek ki, addig a pozitívizmus a *francia* és *angol* szellem terméke első sorban.

A nevek is jellemzők. A romanticizmus, a *regényszerűség* ráillik azokra a kalandos metafizikai rendszerszövőkre, akik fentről lefelé haladva megmagyarázni, levezetni vélhettek mindent; míg a *pozitív* szó egyszerűen csak *tények szerint valót*, ténybeli valóságot jelent s így tényleg fő jellemvonását fejezi ki ez iránynak, mely a tényekből, a tényekben adottakból indul ki s úgy halad lentől felfelé? az általános törvények ismerete felé.

A XIX. századdal tehát két egyidejű új fejlődés indul meg. Csakhamar azonban maga a német még tovább fejlődő kritikai filozófia konstatálja Herbarttal és Benekével, hogy *egyetlen egységes alapelvből levezetni mindent lehetetlen*, hogy ez a *szubjektív, fentről lefelé haladó rendszerszövő idealizmus* csak *ártott a tudománynak* és *népszerűtlenné tette a filozófiáit*, elrettentve az érdeklődőket. Ez a romantikus filozófia halála.

Ezzel szemben a pozitívizmus voltaképp csak ekkor kap teljes kifejlődésre. A világ mind jobban meggyőződik, hogy csak a *tényekből* kiindulva, *lentől felfelé* haladva lehet *megbízható* ismeretekre, a *változatlan természeti törvények* ismeretére jutnunk.

Mellette a haldokló romanticizmus úgy tűnik fel a filozófia történetében, mint az örökös *metafizikai próbálkozásoknak, vállalkozásoknak* egyelőre utolsó, *legvakmerőbb*, de egyszersmind *leghirtelenebbül összeomlott* kísérlete.

Maradt azonban a hamar kimúlt romantikus filozófiának egy *maradandó, pozitív eredménye*, s ez a filozófia szűkebb keretében, hogy megteremtette a *filozófiatörténetet*, tágabb szempontból tekintve, hogy kifejlesztette a *történeti érzéket*, melyet a pozitívizmus is tovább fejlesztett. E történeti érzék alatt azt értjük, hogy az eddigi, különösen a XVIII. századbéli kritikával szemben, mely mindig egyoldalúan ítelt és a sok vélemény közt csak egyet tudott magáévá tenni, megérteni és hirdetni, most már ez a kritika

a különféle történeti felfogásokat, véleményeket, iskolákat *objektíve* iparkodik magáévá tenni és megérteni, az *ellentétes vélemények is helyet találnak így egymás mellett* s az ily kritika bizonyára közelebb visz az igazsághoz, mely magától fog leszűrődni az ellentétes vélemények egészéből.

2. A pozitív tudományok haladása. A pozitívizmus kifejlődését első sorban a tapasztalati tudományok óriási haladása mozdította elő. Amit *Kopernikus* és *Kepler* az asztronómiában, *Galilei* és *Newton* a fizikában tettek, megalapítván a pozitív asztronómiát és a pozitív fizikát, ugyanazt tették most közvetlenül a pozitívizmus beköszöntése előtt *Lavoisier*, akit a rémuralom idejében lefejeztek, a kémiában és *Richat* (*Recherches sur la vie et la mort*) a fiziológiában, megállapítván a pozitív kémiát és a pozitív fiziológiát. *Lagrange* (1736-1813) egységes alapelven felépíti a modern mechanikát (*Mécanique analytique*), *Laplace* (1749-1827), a mechanikai asztronómiát (*Mécanique céleste*) s a róla és *Kantról* nevezett természetes elméletét adja a világ keletkezésének az ősködből, *Lagrange*-zal együtt kimutatja, hogy az asztronómiai rendellenségek periodikusak s kiegyenlítődnek. *Lyell* a mostani földfelület keletkezését a ma is tevékeny fizikai és kémiai, röviden geológiai erők hosszú időn át való hatásából magyarázta. *Monge* megteremti az ábrázoló geometriát (*Géométrie descriptive* 1795). Csak természetes folytatása, betetőzése a pozitív tudományok e hatalmas fejlődésének az egész világ felfogással, a társadalmi, vallási és spekulatív képzeteknek is megfelelő átalakulása a tapasztalati tudományok alapján s ez a *pozitív filozófia*. A pozitív filozófia így a *pozitív tudományok kifejlődésének betetőzőjekép* jelentkezik.

A pozitív filozófia már most úgy fog létrejönni, ha az egyes tudományok *pozitivitásait egységes egészszé, rendszerre olvasztják*. Ezt akarta tenni *Comte*, *pozitív tudomány nyél akarván tenni még a szellemi tudományokat is*, hozzátévéen mindehhez *misztikus szeretetét, rajongását* az emberiségért, mely végre valóságos pozitívista vallásban talált megnyugvást.

A pozitív filozófiának előzménye tehát az egész ilyen irányú fejlődés, de főleg a *pozitív tudományok haladása*. Közvetlen elődei is vannak azonban, akik már ily fajta tudományrendszereket adnak.

3. Az első pozitívista kísérletek: tudományrendszerek: Ampère, Sophie Germain. A pozitívizmus első, csírázó gondolatai Maine De Biran, a nagy francia pszichológus és metafizikus gondolatköréből hajtanak ki, akinek egész kis tudományos köre volt a fiatalabb gárdából. A pozitívizmus első bajnoka ugyanis a híres fizikus, *André-Marie Ampère* (1775-1836), aki Orsted elektromagnetizmus-felfedezését a kísérletek nagy sorozatával egész elektrodinamikai elméletté bővíti, felfedezve a villamos áramoknak egymásra s a földnek rájuk való hatását, filozófiai gondolataival Maine de Biran körének tagja s itt meg Maine de Biran különbségtételét a lelki élet aktív és passzív jelenségei közt egészíti ki egyrészt *érzéleteinknek, képzeleteinknek tudatunktól független, önkéntelen kapcsolódásait*, másrészt a *tudatos használatuk alapján keletkező tudományos megismerést* vizsgálva.

Az összetett lelki jelenségeket az egyszerűek *összeolvadásáiból* (concrétion) és *kapcsolódásából* magyarázza. Az öntudattól megkülönbözteti az *izomérzést*, mely, minthogy egyes esetekben másoktól is előidézhető, megint más esetekben magamtól, szükségszerűen vezet az *oki kapcsolat* ismeretére, azokban az esetekben tudniillik, mikor *magam vagyok az izomérés oka*, minden más cselekvést most már ennek *analógiájára* fogok fel.

Biran közvetlenül megismerő tudatát Ampere a *viszony-felfogó képességgel* egészíti ki. Minden megismerés *voltaképp viszonyok* (rapports, relations) *felfogása*, így az ok s okozat viszonyának, a tér- és időbeli helyviszonyoknak stb. Azok a viszonyok pedig, amelyek függetlenek a jelenségek kvalitatív természetétől, tulajdonságaitól, amelyek tehát nem tulajdonságfogalmak, a *coordinatio tiszta viszonyai*, az oki kapcsolat, szám, idő, tér, *hidal szolgálnak a tüneményi világról a valóságos noumenon-világra* s ezzel Kanttal szemben és Kant nagy kérdésére adja meg Ampere a pozitív feleletet.

A tudományokat az anyagi jelenségekkel foglalkozó *kozmológiaiakra* és a szellemiekkel foglalkozó *noológiaiakra* osztja fel. A noológiaiakat csak a kozmológiaiak után tanulmányozhatjuk, mert ép a világ megismeréséről szólnak. Részleteiben felettebb *bonyolult* és *mesterkélte* a vele egyidejű Comte-féle felosztással szemben. Sajnos azonban, hogy nem valósíthatta meg eredeti szándékát, hogy a felosztás mellett még az igazságokról, módszerekről, a problémákról és feltevésekről szóljon, mi bizonynyal kitűnő pozitív adalék és helyesbítés lehet vala a Comte-féle rendszerre nézve (*Essai sur la philosophie des sciences* 1843).

Ampère fő érdeme, hogy Maine de Birant folytatva *pozitív magyarázatát adta az oki kapcsolat fogalma eredetének s pozitív feleletet adott Kant nagy kérdésére* azzal, hogy a *tiszta viszonyok ismerete a magánvaló ismeretére vezet. Pozitív kísérletet is adott a tudományok felosztására.*

Sophie Germain (1776-1831) matematikus kisasszony ily tárgyú munkájában (*Considérations générales sur Vétai des sciences et des lettres aux différentes époques de leur culture* 1833) az igazságnak az emberi megismerésben rejlő mértékével kapcsolatban vizsgálja a tudományok fejlődésmenetét. Elmének *természeti szükségése a rend, az összefüggés, az egység.* »Az igaznak csak egyféle lehet a tpusza. A tudományban, erkölcsben és művészetben is a lét egységét, rendjét, összefüggését keressük egy ugyanazon totalitás részei között«. Az oki kapcsolat is csak részletkifejezése ez általános elvnek, amennyiben ilyenkor is az illető jelenségnek, mint résznek, összefüggését keressük a totalitás másik részével. Ez egységre törekvő szükség ugyan sok vakmerő, misztikus elméletnek lett forrása, de sok jó gondolatot is termelt s Germain kisasszony szerint a *tudomány haladása ez egységre törekvő szükségézés eleven működésén alapszik*, a tudományok történetében is a *fejlődés összefüggését* ez adja, csak-hogy idővel a módszerre irányul a figyelem s azt kérdezik, *hogyan?* az eredeti *miért* helyett.

4. Saint-Simon. A pozitív filozófia melegágya és a szocializmus születése. Claude-Henri de Rouvroy, *Saint-*

Simon gróf (1760-1825, nem a híres mémoires-író!), aki részt vett az északamerikai szabadságharcban, a nagy forradalomban lemondott nemesi rangjáról s mint »grand seigneur sansculotte« a Rémuralom idején fogságba is került, de Robespierre bukásával ő is kiszabadult, voltaképp az első, nevéből nevezett *szocialista-iskola megalapítója*, a *modern szocializmus atyja*. Eleinte a tudományok nagy enciklopédiájának megírásával, melyben titkárai Thierry és Comte voltak, akarta előkészíteni a társadalomnak a pozitív tudományok szellemének megfelelő átalakítását, később azonban, a század második tizedében, ily átalakulásra alkalmasnak ítélvén a politikai viszonyokat, szocialisztikus műveiben (*Réorganisation de la société européenne*. 1814. *L'organisateur*. 1819., mely a híres *parabole politique*-ot tartalmazza, azzal a kérdéssel, mit vesztené Franciaország, ha 3000 földi javakban bővelkedő fiát és mit, ha 3000 művészt, tudóst és munkást vesztené el. *Système industriel* 1821-22., a munka, az ipar története. *Catéchisme des industriels* 1823.) azt hirdeti, hogy a társadalmi megújulásban az *ipari, gazdasági élet* teendő az első sorba s a tulajdonképpeni *kormányrendszer* ennek *alárendelendő*.« Elete végén új kereszténységet hirdetett (*Nouveau christianisme* 1825.), mely a *szerelem*, az emberszeretet (filantrópia) parancsaiból álljon s a földi élet teljes jogát állítsa vissza a középkori túlvilági vágyódás helyébe.

Saint-Simon a *szocializmus megalapítója*, mely így *egy-ívről fejlődés a pozitívizmussal*. Felfogása az *egyéni tulajdonjogot a köznek való haszonhajtásra* alapítja. Az emberek ne egymást, hanem a földgömböt zsákmányolják ki. Az állam kötelessége az emberi erőket az útépités, csatornázás, lecsapolás, a talaj termővé tételének nagy vállalataira összesíteni. És a Suez- és Panama-csatornát létrehozó gondolat is a saint-simonisták agyában termett. Franciaország is sokat köszönhet vasutak, csatornák, gyárak, bankok dolgában a saint-simonizmusnak.

Filozófiai felfogásában a középkort hatalmas szervezeti korszaknak tekintette, melyben a papok nem sarlatánok,

mint Voltaire tartotta, hanem a nemzet legelőrehaladottabb része voltak. E kort a kritika s a forradalom elsepervén, saját korát szellemi, társadalmi káoszknak vélte, melyben új, szervezeti korszakot csak a pozitív tudomány szellemi hatalma hozhat létre. *E pozitív tudományt kell rendszerbe foglalni.* Szerinte minden tudomány kezdetleges fokán sejtelmekből, hozzávetésekből áll, mint az asztronómia asztrológiából, a kémia alkímiából; e hozzávetéses (*conjecturális*) fokról csak lassankint fejlődik pozitív tudományyá. A matematika, az asztronómia, a fizika és a kémia már elérték e fokot, a fiziológia és pszichológia már közelednek hozzá, végre majd *a filozófia is pozitívvá lesz.* E pozitív fejlődés fogja létrehozni az új világnézetet pozitív tudományos alapon. Ő használta így először a *pozitív filozófia* kifejezést, további részletekbe azonban nem ment. A történetnek *kritikai* és *szervezeti* korszakokra osztásában Saint-Simon Kant, de főleg Fichte hatását árulja el.

A saint-simonizmus különös előszeretettel hirdetvén a földet kizsákmányoló nagy technikai s iparvállalatok fontosságát, természetes, hogy leginkább a párizsi műegyetem, *politechnikai iskola* hallgatói közt talált legtöbb követőre, úgy hogy ez iskola *gócponjtjává lett a pozitív tudományoknak s a pozitív filozófiának.* Maga Comte is ez iskola hallgatója, majd tanára. Ezért is nevezték akkor a pozitív filozófiát a politechnikusok filozófiájának (*Polytechnicus*) szemben Cousin eklekticizmusával, ki az Ecole normáléban adott elő (*Normaliens*).

5. Comte, a pozitív filozófia megalapítója. *Auguste Comte* (1798-1857), ez a forrongó elme, ki már 14 éves korában tanítja a matematikát, megalkotva Pozitív Filozófiája eszméjét 72 előadást hirdet, melyeknek hallgatói közt Humboldt és társai is s melyeket egy évi örültségi roham szakít meg, elmeegógyintézetben kezelik, többször kísérli meg az öngyilkosságot s csak lassan jó helyre túlfeszített agyveleje, megírja Pozitív Filozófiáját s élete vége felé a Pozitív Vallás, a Humanitás Vallása főpapjának hirdeti magát, *megalapítója a pozitív filozófiának.*

A tünemények *változatlan természeti törvényeknek* vannak alávetve, még a társadalmi tünemények is, így beszélhetünk *physique sociale*-tól s e hiányzó tudománnyal ő egészítette ki a pozitív tudományokat: *megteremtette a Szociológiát, Système de la Politique positive* munkájában (1822) módszerül hirdetvén a tapasztalást, az elméleti kísérletezést és az összehasonlítást, szólván benne a társadalom állapotáról a *Statikában*, melynek törvényei a biológiából következnek s a társadalom haladásáról a *Dinamikában*, melynek törvényei a történetből vonhatók el s 3 fokban állapíthatók meg: 1. *hódító katonai*, 2. *védelmi katonai*, 3. *békés iparos* korszak.

Cours de la Philosophie Positive-ja, (1830-42) a pozitív filozófia megalkotása. Fő eredményei:

A *Fejlődés törvényei, loi des trois états*. Az emberi elme eleinte a tüneményeket természetfölötti tényezőkből, (agents surnaturels), iparkodott megmagyarázni, ez volt a *teológiai fok*. azután a tünemények okainak észszerű magyarázatára törekedett az elvont ható okokkal, (*causes génératrice*) ez volt a metafizikai fok; a harmadik fok a *pozitív fok*. mikor a ható okokat illetőleg megnyugszik tudatlanságában s megfigyeléssel s következtetéssel iparkodik megállapítani a tünemények állandó viszonyait (relations invariables): *a változhatatlan természeti törvényeket*: les lois naturelles invariables. Ez a tények magyarázata (explication des faits). A *pozitív filozófia alapelve, hogy a tünemények, még a társadalmiak is (physique sociale) változhatatlan törvényeknek* vannak alávetve. (Le caractère fondamental de la philosophie positive est de regarder tous les phénomènes comme assujettis à des lois naturelles invariables). Már most nyilvánvaló, ha minden tünemény változhatatlan természeti törvénynek van alávetve, akkor meg is van határozva e változatlan törvények által, s ez a pozitív iskola híres *általános determinizmus* (déterminisme universel) elve. E változatlan törvényeknek *pontos felfedezése* (découverte précise) és *lehető legkisebb számra redukálása* (réduction au moindre

nombre possible) összes iparkodásunk célja. (C. d. Ph. P. I-re Leçon).

A pozitív filozófia most e minden kutatásra *kiterjesztett pozitív módszerrel szerves egészbe foglalja az összes ismereteket*. Az összes tudományok hatalmas rendszere ez, melyben következetes összefüggés uralkodik.

A *tudományok felosztásában* Comte azt a sorrendet követte, *ahogy mindegyik pozitívvá fejlődött* a történelem folyamán: legfent a *matematika*, aztán az *asztronómia*, *fizika*, *kémia*, *biológia* és *szociológia*. De e felosztás e mellett egyszerűs mind a ielogikusabb is. Két követelménynek tesz eleget: egyrészt folyton *egyszerűbből halad a bonyolultabbra*, másrészt a *legáltalánosabb érvényűről megy mindig szűkebb körre*. E szerint minden következő tudomány támaszkodik az előzőkre s az előzőknél szűkebb körét a jelenségeknek veszi vizsgálat alá. *A fogyó általánosság és a növekedő bonyolultság* (généralité décroissante et complication croissante) e kettős viszonya e rendszert oly szerves egészszé teszi, mely a katolikus egyház szervezetére emlékeztet, ezért nevezi Comte a *tudományok hierarchiájának* (hiérarchie des sciences).

Alaptudomány (science fondamentale) a legáltalánosabb, a pozitív filozófia élén (à la tête de la philosophie positive) álló *Matematika* (II-e Leçon, s a többiek). Így a speciális ismeretek helyébe az általánosak lépnek, a speciális tudományok általános tételeit, melyeket eddig metafizikusokra hagytak, *pozitív módszerrel*, szerkeszthetjük meg, összhangban a többi tótelekkel, *egyöntetű, harmonikus pozitív egész* lesz e filozófia, melynek *pozitív exaktsága* mellett meglesz *metafizikai általánossága* is. Az ily filozófia *újjá alkotja a társadalmat*, vele jár a *békés iparos* állapot.

Az egyes tudományok részleteiből itt csak annyit említhetünk meg, hogy a gondolkodás alapvető jelenségéül ő is az *elme kapcsoló tevékenységét* tartotta: *tout se réduit toujours à lier!*

Elete vége felé megalkotja a pozitivistá vallást is »*pozitív vallás*«, a *Humanitás Valláséinak* címén, mely min-

den előbbi vallást összefoglal és kiegészít, mint filozófiája tette a tudományokkal. Olyan észszerű vallás, mint Kant »Religion« kísérlete. Comte kátéját is adta: *Catéchisme positif* (1852). Misztikus emberiségseretete, e hatalmas érzés, mely majdnem eszét vette, e *pozitívista vallásban* talált megnyugvást. A pozitív filozófia megalapítója e tekintetben olyan volt, akár a középkor nagy misztikusai.

A humanitás e vallása az *emberiségnek*, a nagy lénynek (*le grand être*) imádása, mely összesége azoknak az összes elhalt, most élő és jövőző embereknek, akik akár nagyobb, akár szűkebb körben az emberek boldogságát, haladását előmozdították. *Csal' ázol' fognál' tovább élni a faj emlékezetében, akik neki szentelték magukat és érette munkáltak.* Ezért az ismeretlen szentek helyett új *pozitívista naptárt* is adott, melyben minden hónapot, minden egyes napot az *emberiség fejlőd és ében szerepet játszott* emberek után nevezett el, a *faj jötevői emlékezetének kultuszát* teremtve meg ezzel szektája hívei között. Julián és Napoleon császárt, a történelem e két fő visszavetőjét (ces deux principaux retrogradem^ que nous offre l'ensemble de l'histoire) csak a »jól megérdemelt időszakos ostoroztatás« miatt vette be e naptári kultuszba, később ki is hagyta. Ez a *fajnak, másoknak való élés* (vivre pour autrui) a legfőbb kötelesség és a legfőbb boldogság.

A kultusz és a nevelés vezetését oly *papságra* bizza, mely enciklopédiái műveltségű filozófusokból, költőkből és orvosokból áll. Minden nagyszerűt és bensőségest felhasznál, amit a középkori katolicizmus rendszerében talált. Az ő *szociokráciája* nagyon rokon ezzel a teokráciával. E szociokrácia alkotmányában a *jog* eszméje eltűnt. Senki- nek sincs más joga, mint kötelessége teljesítése. *Az egyének csak megannyi szervei, alárendeltjei a nagy lénynek.* A kül- ügyi vezetés az *ipari felsőséget*, a bankárokat, gyárosokat, birtokosokat illeti. Az ily patríciusok saját gazdagságuk folytán mentek a kapzsiságtól. *A patríciusok a szervezet tápláló szervei, a filozófusok az aggveleje, az ész szerve, az energia szervei a proletárok, a haladás tényezői.* A nőkötelessége a *kellő érzelmek felkeltése a munkán ösztönzésre.* Ez

is valóságos utópia, de kiváló oldala, hogy a *humanitás* és a *szeretet* eszméjét teszi középpontjává.

Comte a *pozitív tudományok egységes rendszerbe foglalását adta a pozitív filozófiában, a szellemi tudományokat is pozitívvé tevén s megteremtven a szociológiát*. E mellett a *humanitás és a szeretet eszméjén felépült pozitivista vallást adott* megfelelő társadalmi rendszerrel, a *szociokráciával*.

Iskolájának, a *pozitív iskolának* főtétele, hogy minden jelenség *változatlan természeti törvényeknek alávetve s így ezek által meg is határozva, determinálva*. – ez az *általános determinizmus*, az általános megszabottság elve. Iskolájából első sorban *Littré* (1801-1881) említendő, szintén a politechnikum tanára, ki *Auguste Comte et la philosophie positive* művével testestől-lelkestől Comte híve, megírta ezen kívül a francia nyelv történetét és szövejtő nagy szótárát.

6. Taine, a művészet, irodalom és történelem pozitív filozófusa. *Hippolyte Adolphe Taine* Comte után a XIX. század legnagyobb francia filozófusa. *Igazi pozitív filozófus elme, hatalmasan művészi, színező és jellemző írói egyéniséggel*. Noha későbbi munkáiban is még halvány nyomait találni a Hegel-féle *Entwicklung-* és *világfelfogásnak*, pozitív felfogása korán kisodorta Cousin hégelizáló iskolájából s eleinte *Condillac*. majd *Comte folytatójává* avatta.

Első fellépése ép a francia XIX. századbeli metafizikusoknak, kik a skót iskola s Descartes s Kant félreértett tanításain élőszködtek, kíméletlen kritikája, Mint újra támadt s természettudományi, pozitív ismeretekben gazdagodott *Condillac* ront nekik. Ő már mindenütt *tényeket* és a *szerinte ezekben benne rejlő okokat, a törvényeket* keresi. Nincs spiritualistáknak, hogy az okok a tárgyakon kívül vannak, sem a »pozitivistákénak, már akiket ő értett ezek alatt, hogy a tudományon kívül (*Les philosophes classiques de la France au XIX. siècle*).

Filozófiatörténeti főszerepe azonban az, hogy *Comte pozitív módszerével megalkotta a művészet, irodalomtörténet és történelem pozitív filozófiáját*. Amit tehát Comte az

általános és természeti tudományokra nézve megtett (és a szociológiára nézve is), *azt cselekedte meg ő az emberi tudományokra nézve.*

Egész esztétikai s történeti felfogása benne a következő somokban: *Que les faits soient physiques ou moraux, il n'importe, ils ont toujours des causes.* Il y en a pour l'ambition, pour le courage, pour la véracité comme pour la digestion, pour le mouvement musculaire, pour la chaleur animale. *Le vice et la vertu sont des produits comme le vitriol et comme le sucre.* Minden erkölcsi, szellemi ténynek is megvannak okai. determinálva van az őt előidéző okoktól. E *déterminisme universel* voltaképp a *Comte lois invariables* tétele, tekintve e törvényszerűséget a tények szempontjából. Magyarázat már most visszavezetni a tényeket oly elsőrendű tényekre, amelyekből származnak.

Alkalmazván ekképpen az okság, a szükségszerűség törvényét, mint a pozitív filozófia alaptörvényét, az erkölcsi, szellemi tényekre is, *mi lesz az ily ténye klen nyilatkozó egyéniséggel, én-nel?* például a művészi alkotásokban oly oroszlán-szerepet játszó egyéniséggel? L'Intelligence-jában mondja: *Dans le moi il ré y a rien de réel sauf la file de ses évènements.* Az ön tehát csak eseményeinek láncolata, az egyéniségben nincs semmi permanens, az egyéni lélek csak funkció s az ön csak *»apró tények sorozata«*, *»gyűjteménye«* – une série de menus faits, *une collection de petits faits.* Ez a híres *théorie des petits faits.*

E tények, e jelenségek kétfélék: *phénomènes initiaux* vagy *constitutifs* vagy *fait dominateur*, s ezeken kívül a *phénomènes secondaires*, *accessoires.* Az elsőket adják rendezen az öröklés – *hérédité* –, a faji tulajdonságok – *race* –, a mellékeseiket a környezet – *milieu.* Általában ez *őserők faj. föld, kor* determinálják a történelmi tényt. A *lélek viszonya milieu-jével* (les relations de l'âme humaine et de son milieu) Montesquieunél jelentkezik már csirában, Stendhal bőven fejtegeti, *de tudományos elméletté* Spencer világos hatása alatt *Taine teszi.* Ez a híres *milieu-elmélet.*

Az ily apró tények szükségszerű, determinált sorozata a fejlődés: *évolution* s itt megint Spencer hatását látjuk. Az ilyen apró tényeket s törvényszerű kapcsolatukat kutatta ő művészetfilozófiai, történelmi műveiben. *Alkalmazott pszichológiák ezek, pszichológiai analízisek.* Ily elemzésnél most már a tény, mint okozat, álláspontjáról tekintve az okokat, *minden irodalmi, művészeti tény jel: signe lesz az ő okairól; a belső emberről, a fajról, a korról stb. ...* Az ily tények tehát *jelentős okiratok, okiratok az emberi lélekről: documents significatifs, documents humains.* Így dolgozta fel mélységes pozitív elmével s adta elő jellemző, színes, eleven, művészi alakban a görök szobrászat, az olasz reneszánsz festészet, a németalföldi nagy mesterek (*Philosophie de Vart*), az angol irodalom történetét (*Histoire de la littérature anglaise*).

Tulajdonképeni *pszichológiai* művében: »Az értelemről« (*De l'Intelligence*), mely legnagyobb filozófiai munkája, pozitív, a fizioológiai kutatásokon alapuló pszichológiát ad több eredeti, új magyarázattal, így az érzéki észrevevest »igaz hallucináció«-nak tekinti, érzéki képzetünknek felelevenedésre és valóságnak tetszésre, illúziókeltésre való hajlamuk ugyanis oly nagy. hogy nemcsak álomban, hanem ébrenlétben is a »sok tartós hallucináció ijesztő erővel nyilatkozik, melytől a világos tudat sem tud szabadulni«, a »külső észrevevés oly hallucináció, mely nem hamis, a valósággal megegyezik«. Hasonló eredeti magyarázat a »javító érzéklet« (*sensation correctrice*). A zavarosan, hirtelen feltűnő érzéki benyomás cetripetal izgalmát szerinte csakhamar bizonyos centrális izgalom követi, mely javítja, alakítja, magyarázza a benyomást, mely csak így lesz teljes érzékletté.

Az *esztétikában* (*Philosophie de l'art De l'idéal, dans l'art*) száműzte az erkölcsiség uralkodó gondolatát. *A főjellemvonás értékétől s a hatások összpontosításának fokától* az előadásban tette függővé a mű értékét.

Államtudománytörténeti művében (»Origines de la France contemporaine«) a mai Franciaország alakulását vizsgálva Hegel világos hatása alatt elítéli a nagy forra-

dalmat. Az államot ő is természeteden fejlődő organizmusnak tekintvén, mint a *lassú, folytatólagos a posteriori fejlődés* hive (évolution lente et successive) azt tartja, hogy minden hagyományúval szakítva, *a priori alkotmányt csinálni nem lehet*; az ily forradalom úgyszólván *részleges öngyilkosság*. A forradalom az egyenlőséget hirdette, pedig az *egyenlőtlenség lényeges törvénye a társadalomnak* – l'inégalité est une loi essentielle de la société. Hasonló törvénye az *engedelmesség, az obéissance, a törvényes rend, az alárendelés*. mert az *ember eredetileg ragadozó állat* – l'homme est un carnassier, nem mint a forradalom egyik fő szellemi szerzője, Rousseau tartotta, hogy eredetileg jó az ember természeti lényege (Tout est bon sortant . . .).

Kora legkiválóbb *pszichológiai a nudistája*. E tekintetben kitűnő tanítványa *Paul Bourget, Essais de psychologie contemporaine* poraine-jével, mely több, századunkra nagy hatást gyakorolt írókat tárgyalva, korunk eszmei s érzelmi áramlatait élesen analizálja s így jelenünk pszichológiájához ad részleteket.

7. Taine milieu-iskolája és a Hennequin-féle tudományos kritika. Taine iskolája az alkotó művészi, irodalmi lángészt a társadalmi, történelmi, fizikai környezetből, *milieu-hol* magyarázta. Az irodalmi termék az iskolának okirat. *dokumentum* és jelentős, *significatif*. A lángelméket tehát korukból magyarázó és koruknak feláldozó ez iskolával szemben haladás *Hennequin* »tudományos kritika«-ja (*La critique scientifique*), mely az alkotó lángelméket úgy tekinti mint a nép, a *nemzet vezetőit*, akik után pedig azért indul a tömeg, mert saját magára ismer műveikben, szóval a *műremek kifejező jele* (signe) a *tapsoló tömegnek*. »Valamely nép irodalomtörténete, művészettörténete, ha az épen semmi sikert sem aratott munkákat kiküszöböljük s minden szerzőt nemzeti dicsősége arányában méltatunk«, »az illető nemzet tipikus lelki szervezeteinek, vagyis ama nemzet pszichológiai fejlődéseinek sorozatát mutatja«. Egyik különálló képviselője a »tudományos kritikának az orvos *Toulouse* (*La Critique scientifique* 1898), ki a kritika »fő

problémá«-ját a mű és az alkotó egyén szervezete közt lévő viszony felkutatásában találja.

8. Ribot, a pozitív, tapasztalati pszichológia. *Théodore Ribot*, a Collège de France híres tanára, a »Revue philosophique« szerkesztője, már nem csak Comte, hanem erősen Spencer hatása alatt is, pályáját a külföldi tapasztalati pszichológia ismertetésével kezdte (*Principes de psychologie de Herbert Spencer*, traduits par Th. Ribot et A. Espinas. *La Psychologie anglaise contemporaine. La Psychologie allemande contemporaine (Ecole expérimentale). La Philosophie de Schopenhauer*.) s aztán behatóan dolgozta fel egyenként a tapasztalati pszichológia összes fejezeteit a lelki átöröklésről (*Hérédité psychologique*. 1862), az akaratról (*Les maladies de la volonté*), az emlékezetéről (*Les maladies de la mémoire*) kapcsolatban az egyéniség változásairól, megkötődéséről (*Les maladies de la personnalité*), a figyelemről (*La psychologie de l'attention*), az érzelmekről (*Psychologie des sentiments* 1896), az általános képzetekről, fogalmakról (*Psychologie des idées générales*) és a teremtő képzeletről (*Psychologie de l'imagination créatrice*) igazi, mintaszerű, pozitív, a tények után induló módszerrel.

Mellette egész serege a tapasztalati pszichológia kutatóinak, kik közül különösen kiválik *A. Binet*, ki német és amerikai mintára a francziáknál is behozta a laboratóriumi pszichológiai kutatást, számos kísérleti pszichológiai munkát írt (*Les altérations de la personnalité* 1892. *Sensations internes. La psychologie du raisonnement*. 1886. *La perception extérieure. Études de psychologie expérimentale. La fatigue intellectuelle. La suggestibilité*. 1901. Kitérő bevezetés a kísérleti pszichológiába: *Introduction à la psychologie expérimentale* 1894.) Továbbá *Gustave Le Bon*, ki az embertömegeknek adta kiválóan jeles pszichológiáját a szuggesztíó alapján (*Psychologie des foules*).

9. A fiziológusok. Miután Bichat a modern fiziológiát megalapította, utána különösen kiválik *Claude Bernard* a legnagyobb francia fiziológus (*Leçons sur les phénomènes de la vie*), s az újabbak közt a legkiválóbb *Charles Richet*

(*Recherches sur la sensibilité. L'homme et l'intelligence. La pensée et le travail chimique. Le travail psychique et la force chimique*), ki szerint az élő szervezet kémiai erével hajtott yep, minden életjelenség, így a szellemi munka is, a gondolat első sorban *kémiai jelenség, kemizmus*.

Ez alapon indult tovább *Le Dantec*. ki az életnek modern természettudományi ismereteinknek megfelelő egész részletes pozitív elméletét adta (*Théorie von celle de la vie* 1896), mely szerint az elsődleges alapjelenség az életjelenségekben az *anyag hasonítás*. a *kemizmus*. a többi csak ezzel kapcsolatos kísérő jelenség, mint amilyenek a velejáráó fizikai jelenségek. A pszichológiai jelenségek pedig afféle *járulék jelenségei, epifenomenonjai*. Huxley szavával, az eredeti kémiai jelenségnek. E mellett a pszichológiai jelenségek vizsgálatában is a *szigora kémiai, fizikai determinizmust* hirdeti s az örökösnek is *biokémiai* elméletét adta.

A többiek közül kiválik a fiatal (Pierre) *Janet Automatismes psychologique* című munkájával, mely a lelki jelenségek merőben gépies és a szuggesztio után induló felfogását mutatja s egyéb főleg a lelki gépezet szuggerebilitására vonatkozó dolgozataival, továbbá *Dumas* a lelki állapotok, indulatok, hangulatváltozások finom, merőben pozitív, tapasztalati, klinikai vizsgálatával (*La Tristesse et Ja joie* 1900, *Recherches expérimentales sur la mélancolie, sur la joie et la tristesse, sur V excitât ion et la dé pression*).

10. A régebbi spekulatív filozófia folytatói a pozitívizmus mellett. A régebbi elmélkedő irányoknak is akadtak folytatói. Itt megemlítendő *Cournot (Essai sur les fondements de nos connaissances* 1851. *Traité de Venchainement des idées fondamentales dans les sciences et dans l'histoire* 1861), *Renouvier*, ki a Kant-féle kritikai filozófiát (*Essais de philosophie critique. Essais de critique générale* 1854) állította, szembe a pozitív filozófiával s éveken át szerkesztett ily című kiváló folyóiratában (*La critique philosophique*) küzdött ellene, az idősebb (*Faul*) *Janet (La famille* 1855. *Philosophie de la fortune* 1862. *Le cerveau et la pensée* 1867), *Ravaisson (Essai sur la métaphysique d'Aristote. L'habitude*.

Rapport sur la philosophie au XIX-c siècle). Lacltelier es a gazdag munkásságú Fouillée (La philosophie de Platon. La philosophie de Socrate. La liberté et le déterminisme. L'idée moderne du droit. La science sociale contemporaine. Critique des systèmes de morale contemporaine. Principes de psychologie. Histoire de la philosophie. Extraits des grands philosophes. Principes de la philosophie. La morale, Vart et la religion selon Guyau.

Itt említjük meg a belga *Delboeuföt* is (*Essai de Logique scientifique* 1865. *Etude psychophysiqjie. Théorie générale de la sensibilité*).

11. A pozitív filozófia későbbi francia művelői. Itt első sorban *Renan* (1823-1892) válik ki, főleg *Jézus életének* (1863) természetes magyarázatával képviseli a fejlődő pozitív történeti érzéket, mely munkáját még filozófiai párbeszédék és töredékek (*Feuilles détachées*) követték.

Berthelot (1827-), a híres kémikus, volt közoktatásügyi miniszter kiváló képviselője a pozitív tudománynak nemcsak a gyakorlatban, hanem az elméletben is. a pozitív filozófiában. Beszédeiben, értekezéseiben egyrészt a pozitív tudományok módszerével, filozófiájával (*Les sciences positives et les sciences idéales*) foglalkozik, az egyes tényekből mind általánosabb érvényű ismeretek, törvények, felé haladó pozitív tudományos eljárással nyert tömegét az ismereteknek a »tudományok piramisá«-nak (*la pyramide des sciences*) nevezte el, másrészt a felületes hírlapíró támadásokkal szemben (*Brunetière: LaBanqueroute de la science* (1895) - »A tudomány csődje«) legkiválóbb védője és szószólója volt a tudományos felfedezésekben e leggazdagabb század rohamosan fejlődött s így csődöt mondnak épen nem mondható tudományának.

Georges Renard »Szabad-e az ember?« (*L'homme est-il libre?*) munkájában az *akarat* megszabottságának, *determináltságának* kérdését világos, népszerű alakban fejtette ki úgy pszichológiai, mint nevelésügyi, társadalmi és büntetőjogi tekintetben.

C. de Freycinet, mérnök, később miniszter, a kiváló matematikus, *Essais sur la philosophie des sciences* (1896) munkájában a tér- s időről, a végtelen kicsinyekkel való számolásról, az analízisről és a mechanika alapelveiről, az anyagról és az erőről szól. Úgy találja, hogy »az analízis közvetlenül a ter ('s ido fogalmából ered, a mechanika pedig az erő es a tömeg fogalmából«. Míg ugyanis az analízis a végtelen kicsinyekkel való számolás s így tér- és időfel-fogásunkkal szorosan kapcsolatos, addig a mechanikai problémák mindig az erő és tömeg közötti örök viszonynyal foglalkoznak.

A pedagógiában Chaiimeil (*Manuel de la pédagogie psychologique*) és főleg Compayré (*Pédagogie*) említendő.

Megemlítjük még az asztronóm-filozófust, *Camille Flammarion*^ ki a pozitív asztronómia kapcsán adott filozófiai felfogást a világegyetemről, de költői szárnyalása ebben messze ragadta, sőt utóbb (*L'inconnu et les problèmes psychiques*. 1900) a metafizika kódös régióiba emelte.

12. A XIX. századbeli angol filozófiáról általában. A pozitívizmus korszakában a francia mellett az angol vezet a filozófiában, sőt miután a francia megalapítja a pozitív filozófiát, az *angol szellem fejti ki a pozitívizmust* oly gazdagon, megtoldva a *szerves faj életének s a fajok kifeji édesének és az általános fejlődésnek, az evolúciónak* oly termékenyítő gondolatkörével, hogy e századot méltán nagygyá teszük gondolatai a filozófia történetében. A pozitív irány különösen megfelel az angol elme tényekhez ragaszkodó, józan, gyakorlati természetének s ez az oka, hogy náluk a pozitívizmus hatványozva mutatja e gondolkodás józanságát.

Ez az angol filozófia bizonyos átmeneti korról kezdődik a század elején. Jellemző az angol természetre, hogy a forradalmi eszmék s megrázkódtatások helyett itt egyszerű átmeneti kort találunk, mely a nyugodt fejlődös folyamán veszi magába azt, ami mindebben egészséges s úgy vezet át az újabb irányokhoz. Ez átmeneti kor még *romantikus* elmélkedőket is mutat fel.

Utána a *kritikai filozófia* angol átültetésével indul meg a tulajdonképeni *angol pozitívizmus*, melynek ilyen elnevezése ellen ugyan maguk az angolok tiltakoztak, megkülönböztetni akarván magukat Comte pozitív filozófiájától, de minthogy *pozitív*, ismételjük, csak a *tényekben adottat, a tények szerint valót* jelenti, joggal nevezhető, ép ezért nevezendő is ez az angol filozófia pozitívizmusnak. Ennek három hatalmas és a filozófia egész történetében ritka eredeti, mélységes gondolkodó elméje *Stuart Mill*. *Darwin* és *Spencer*.

Az angol filozófia e megújódását tehát a kritikai filozófia kezdi meg, de a múlt fejlődés hagyományaival való *teljes leszámolás*, elméleteivel *teljes szakítás*, e megújódás *Stuart Mill érdeme*, ki így *alkalmassá teszi a szellemi talajt a darwinizmus és a Spencer-féle evolucionizmus befogadására*, melyek ép ezért aztán dús hajtásra kapnak és gazdag terméssel fizetnek.

Stuart Mill a század közepén a filozófiatörténet *legnagyobb* alakja, mint a vezetésre hivatott *angol filozófia újjáalkotója*. Utána *Darwin* lesz az *európai gondolatvilág vezetője*, a szerves faj életéről és a fajok kifejlődéséről adott gondolatkörével s később mindinkább *Spencer* veszi át e *vezető* szerepet evolucionizmusával és a szintetikus filozófia hatalmas munkájával.

13. Bentham utilitáriánizmusa. *Jeremy Bentham* (1748-1832) főmunkájában (*Principles of Morals and Legislation* 1789) azt az elvet állítja fel és alkalmazza mindenütt, hogy *minden cselekedetet, minden intézményt a szerint kell megítélnünk, amint a boldogságot, a jólétet előmozdítja, vagy a boldogtalanságot, a bajokat távol tartja*. Vagyis másképp ez a *lehető legnagyobb számú ember lehető legnagyobb jólétének* elve, ez a *hasznosság elve*, mely Bentham szerint *magától érvényes* elv, gyakorlati értékélésünknek oki alapja, de ő maga nem szorul okadatolásra.

A cselekedetek *indító okai* közül jók, melyekből az egyén és mások érdekeinek harmóniájára való törekvés látszik. Ez első sorban a *jóakarát: good-will, benevolence,*

aztán a mások tisztelete, a vallás s végre az önfentartás, az élvezetre, kiválóságra, hatalomra vágyódás.

A társadalmi étellel kapcsolatos, akár hallgatólagos szerződések, ígérek megtartása is azért szükséges, mert a társadalom javára szolgál, ezért szükséges az ezek meg nem tartására kirótt büntetés szenvedése is, mert betartásuk által aránytalanul nagyobb jólét származik a társadalomra. A jogok, cselekvések, intézmények *szabad kritikája* csak előmozdítja az igazán hasznos intézmények védelmét (*A Fragment on Government*. 1776).

Bentham *utilitévriáni zmu sávval a pozitívizmus képviselője a jog terén*. Különös érdeme a *törvények humánus javítása, kodifikációja** (a szó is az övé), azért követeli ezt, hogy mindenki ismerhesse. Együtt járt ezzel a *börtönéig g javítása* és az *alkotmány demokratikus fejlesztése az általános szavazat jog behozatalával*.

Bentham iskolája, melyhez első sorban barátja, James Mill s ennek fia, Stuart Mill tartozott, az *utilitáriánizmus iskolája*.

14. James Mill utilitáriánizmusa és asszociológiája. A skót *James Mill* (1775-1836), ki falusi csizmadia fiából a Keletindiai Társaság vezető férfivá emelkedett s ki írószobájából a nép felvilágosítását s az általános szavazatjog behozatalát célzó politikai mozgalmak vezetője Bentham barátjával együtt, *Analysis of the Human Mind* (1829) művével a filozófiában Hartley folytatójakép a fő asszociológus. E műve *minden szellemi jelenséget képzetkapcsolásra visszavezető asszociologia*. Az eredeti pszichológiai jelenségek számát kevésnek tartja s e kevésből építi fel az egész pszichológiát amaz egy elv szerint, hogy a *már tapasztaltat visszaidézzük és pedig azzal kapcsolatban, amelyekkel volt*. Ez érintkezéskapcsolat a James Mill-főle asszociologia alap-ténye. Innen magyarázza most már a *törvénykezés, nevelés hatását az emberekre meyföldő képzetkapcsolatok kifejlesztésével*, s ezzel adja Bentham utilitáriánizmusának pszichológiai alapját. Szerinte ugyanis a jól eső és rosszul eső érzés a képzetekkel a részeknek meg nem felelő tulajdonságokat

mutató oly kapcsolatokba olvad össze, akár a kémiai kapcsolat s ezek az *emberi természet irányító elvei* (a substantive principle of human nature). Az önzetlen s az önző egyéni érzés is csak lassan fejlődött így ki a jól eső és rosszul eső érzés alapján. A mások jóléte eleinte eszköz a saját jólétre, később czéllá válik. így fejlődnek ki *másodlagos, mind összetettebb indítékok* és ilyen fejlőd meny az erkölcsi érzék, a lelkiismeret is.

15. A romantikus irány képviselői. Carlyle egyéniség-kultusza. A romantikus rendszerszövést az angol szellem józan természetének megfelelően gyengén találjuk képviselve, így *Samuel Taylor Coleridge* (1772-1834) »Beszélései«-ben, ki nagyrészt Schellinget reprodukálta teozofista álmadozásában, melyek inkább költő vagy prédikátor munkái, a Szt. Háromságot a tézis, antitézis és szintézisből vezeti le. *Thomas Carlyle* (1795-1881) is ugyan német hatás és pedig Goethe Fausztjának és Fichte egyéniség-filozófiája hatása alatt, de erős egyéniséggel *Sartor Resartus-ihan* (1833) a ruhák *filozófiáját* hirdeti, mely szerint a meg nem ismerhető valóságnak, az istenségnek mi csak ruháját ismerjük meg a tünemények világában, a tér és idő is csak ruhája a világnak. *Minden csak szimbólum. A legnagyobb igazság is csak szimbólum alakjában létezhetik ránk nézve.* E »természetes szupranaturalizmus« mellett, mint ő nevezte, az *egyéniesség, a hősök kultuszát* hirdette. *On Heroes and Hero worship* művében sajátos mély értelmű, roppant egyéni, de darabos nyelvével, hősök alatt értve az emberiség, a tömeg *vezetőit*. A hős lehet szerinte próféta, költő és államférfi, ezeknek története a világtörténet lelke. A hősökben a mindeneket mozgóató *világerő megtestesülését* látta. Szemmel láthatólag azért mutatja mindezt korának, mert átmeneti kora nagyon vágyódott ily vezetők után. Általános felfogása határozottan *sötét, tragikus*, mindenütt ott a *rossznak az árnyéka*, a világgal való elégedetlenség.

Carlyle jellemző *egyéniesség-, hősök kultuszát* hirdető, sötét hangulatú *romantikus költő-filozófusa* ez átmeneti kornak.

16. A kritikai filozófia: Hamilton a relativizmus filozófusa. Az angol tapasztalati filozófia folytatója, ki a kritikai filozófiát oltja bele, *William Hamilton* (1788-1856) ritka élelműjű gondolkodó. »A Föltétlen filozófiájában (*Philosophy of Unconditioned*. 1829) és egyéb műveiben (*Philosophy of Perception*. 1830, *Lectures on Metaphysics*, *Lectures on Logic*.) a skót iskola »józan esztét« a Kant-féle kritikai filozófiával bírálja s az ismeretlen terén kitűnő bírálatát adva Kantnak, Schellingnek, az *általános relativizmust* (*law of relativity*) hirdeti. A Föltétlen megismerhetetlen. Csak a feltételektől függő és határolt lehet ismeretünk tárgya, hiszen *gondolkodni annyi, mint ép feltételeket szabni* (*to think is to condition*). A felfogás ép viszonyba hozás, elhatárolás; ezért az abszolút egész fel nem fogható, csak részei. A végtelen egész felfogására végtelen idő kellene, míg rősenként megismerhetnők. A Föltétlen filozófiája tehát merénylet volna ismeretünk, a gondolat alaptermészete ellen (*conditions of the Thinkable*). Ismeretünk ugyanis Ítéletekből áll, az ítélet *két tag*, az alany és állítmány *viszonyán* alapszik s ezzel – *minden gondolkodás relativitása nyilvánvaló*. Ezen túl nem járhatunk. Ez ismeretani relativitás törvényét tette éles elméje a Reid-féle józan észre hivatkozás, a Kant-féle skolasztikaszerű kategóriatáblázat és Schelling abszolút egysége helyébe.

A dolgokat meghatározhatjuk protensive időben, extensive térben és intensive erőfokban. Mind ez relatív, egyik a másikat feltételezi. Éles ítélete szerint az *oki kapcsolat* sem valami önálló fogalom, hanem *ismeretünk alaptörvényének, a viszonylagos, relatív felfogásnak egyik alakja*, amelyben itt is arról a szó, hogy csak okaikkal együtt, viszonyítva értjük meg a dolgokat. Minden jelenséget *csak más jelenséggel tudunk magyarázni. Föltételtől független kezdetet nem, tudunk elgondolni, sem ilyen megszűnést*. Ezek csak látszólagosak lehetnek. *A jelenség felfogása csak viszonyba hozatala másokkal. Föltétlent képzelnéi elménk képtelen*. Minden lőt relatív, *előbbi léthez kötött*. Amint a további létben valami új jön a régihez vagy valami régi hiányzik, felfoghatatlan

reánk nézve. A Föltétlen nem pozitív fogalom, hanem ismereteink tagadása.

Megismerésünk, tudatunk alapténye a *relativitás törvénye*, ezért a tudattal foglalkozó *pszichológia a filozófia alaptudománya*. A tudat eredeti belátásainak igaznak kell lenniök, »természetünk gyökere nem lehet hazugság«. Az elmélkedés erősíti meg elménket; a tévedés is jobb a szunynyadó igazságnál.

Az erkölcsi és vallásos felfogás terén már most azt mondja, hogy ami bennünket előre hajt, önfentartásunkra, az valami Föltétlen, s ezt *a mi lényünk analógiájára-fogjuk fel*, mert a tudat is ugyan jelenség, de mögötte is rejlik valami létező.

Hamilton éles elméje a *relativizmus* törvényében a *megismerés*, a tudás *alaptényét* ismerte fel, ezzel megszabta az emberi tudás *határait*, kitűnő *kiegészítő kritikáját* adván Kant ismerettani gondolatainak, a *vallási felfogást* az *analógiából* magyarázta.

17. Mansel, a vallási felfogás pozitív kritikája. *Henry Mansel* kimondja (*Limits of Religious Thought*), hogy a *teológiát nem lehet tudományosan megokolni*, mert a Föltétlent ismeretünk fel nem éri, de szerinte a kinyilatkoztatás ellen sem szólhatunk, mert ezt is csak akkor tehetnők, ha tudásunk volna a Föltétlenről, ha abszolút tudásunk volna. A hittételeket hinni kell, csak tökéletlenségünknek, elménk korlátoltságának eredményei azok az ellentmondások, mint például hogy az abszolút lény fogalmát a személyiség korlátolt fogalmával kötjük össze.

18. Whewell, az angol pozitívizmus első tudományrendszere. Az ásványtudós és filozófus *William Wheivell* (1795-1866) az »Induktív tudományok történeté«-ben (*History of the Inductive Sciences*. 1837) és az ez alapon írt »Induktív tudományok filozófiája «-ban (*Philosophy of the Inductive Sciences, founded upon their History*. 1840) még a kritikai filozófia munkása, de már a pozitívizmust képviseli pozitív tudományrendszerével. Minden ismeret a *tapasztalatból* fejlődik. A szellemi tudományok is, mint a természet-

tudományok, *induktív* tudományok. Az *indukció* azonban nemcsak gyűjtése a tényeknek, hanem olyatén csoportosítása is, hogy általános törvényre vezethessük mind vissza. Ez a csoportosítás pedig csak úgy lehetséges, ha már előre bizonyos vezérgondolatok, szempontok lépnek fel s ezek szerint csoportosít az illető, mint az induktív tudományok története mutatja. Ez a *kiinduló pont*, ez a *vezető feltevés* az elme természetében rejlik s *nem a tapasztalatból való*. így jut most már Whewell tudásunk eljárásának megfigyelésével egész rakás alapfogalmakhoz: a *tudás alapfogalmához* s ezek szerint osztotta fel aztán a tudományokat rendszerében (*Novum Organon Renovatum*. Being the second Part of the Philosophy of the inductive sciences. 1858) mely szerint minden tudás tapasztalati tényből és ezeket összekapcsoló, rendszerbe foglaló alapfogalmakból áll, ez *alapfogalmak* (fundamental ideas or conceptions: Space, Time, Number, Sign, Limit, Motion) szerint osztályozhatjuk már most a tudományokat, így a térnek megfelel a geometria, a számnak az aritmetika, a mozgásnak a mechanika, a célznak a szerves tudományok, a kötelességnek az etika. Whewell ez alapfogalmas rendszere annyira bonyolult, hogy már-már rendszertelen.

Whewell *indukció-magyarozatával* s az *induktív tudományok rendszerei*: el már a *pozitívizmus első képviselője*, tudományrendszere azonban *felettebb bonyolult*, indukció-magyarozata a *felfedező módszer* magyarozata, kiváló, de mint bizonyító módszernek nem adja magyarozatát, ahogy mindebben lángeszű folytatója, Stuart Mill konstatálta.

19. Herschel. A Whewell-féle pozitív irány képviselője *Jolin Herschel* (1792-1871) is, a híres csillagász, ki mint Whewell szintén a pozitív tudomány munkása, s a mellet filozófus. Filozófiai munkájában (*A preliminary Discourse on the Study of natural Philosophy*. 1830) azt tartja ő is, hogy a természetet *kizárólag a tapasztalatból* ismerjük meg, csakhogy ez *koránt sem ismert meg az eredeti okokkal*. Ha mégis okról beszélünk, úgy ez csak az *egyes tények között megállapítható viszonyra* akar világosságot vetni.

Tudásunk a *lényeges és változatlan* elemek kiválasztásából áll a tünemények sokszerű világában.

20. Stuart Mill, a nagy angol logikus, a tapasztalat és a szabadság filozófusa. *Stuart Mill* (1806-1873) egyike a század legnagyobb, legbecsületesebb és legnemesebb gondolkodóinak, ki a parlamentnek is tagja volt s mint ilyen Gladstone a »racionalizmus szentjé«-nek nevezte. Első munkáival tisztán atyja, James Mill és barátja Bentham gondolatköréből emelkedik ki, de csakhamar erősen Comte és a saint-simonisták hatása alatt áll.

System of logic (1843) hatalmas munkája az induktív logika legkitűnőbb feldogozása, benne az *indukciónak*, a tapasztalati módszernek *legkitűnőbb modern elméletét* kapjuk, amelyet Aristoteles adott a dedukciónól, ez – *a tapasztalati módszer, az empirizmus filozófiája*. A tiszta gondolkodás *nem bővítheti ismereteinket. A tapasztalattól függetlenül a tiszta gondolkodás útján nem nyerhetünk új igazságokat*. Minden ismeretet a *tapasztalatból* származtat s tudja, hogy így minden megrögzött előítélet alól egyszerre kirántja az alapot. Így tisztán a tapasztalaton és atyja James Mill *képzetpszichológiáján*, mely a képzetkapcsolások főtipusául az *érintkezéskapcsolatokat* tartotta, építi fel a logikát, a megfoghatatlant a *felbonthatatlan kapcsolatokból* magyarázva. Így nála a képzetpszichológia mintegy alaptudományává lesz a többi tudományoknak és a képzetkapcsolás törvényei az ismeret törvényeivé lesznek.

Minden általános tétel voltaképp egy sor megfigyelésnek összesége s így a *deduktív logikát mindig megelőzte az induktív logika*, mely az egyes tényektől ez általános tételekhez vezetett. *A tiszta gondolkodást mindig megelőzi a tapasztalat*. Mikor az ember halandóságából egy ember halandóságára következtetek, voltaképp már annak a tételnek kimondásához, hogy minden ember halandó, szükséges volna ez egy ember halandóságáról való bizonyosság is. A valóságban azonban csak a sok egyes tapasztalatról következtetek ez egy esetre. Minden okkötés tehát eredetileg mindig az *egyesről egyesre* (from particulars to particulars) haladó következtetésekből

áll elő. Az általános tétel voltaképp *összes tapasztalataim összege*, állandó, *felbonthatatlan képzetkapcsolat* (inseparable association). Amit, mint az embert és a halandóságot, mindig együtt tapasztaltam, felbonthatatlan kapcsolattá válik s az általános tétel is csak ezt konstatálja. Az állat is következett így s akár a gyermek, fél a tüztől. így alkalmazza atyjának, James Millnek, érintkezéskapcsolatát a logikában.

Az általános tételek tehát csak a *tapasztalat összefoglalásai*. A *definíció*, a meghatározás a tárgyak hatásainak, »tulajdonságainak határozatlan összege.« Maguk az *axiómák* is csak oly tapasztalatok összefoglalásai, melyeknek ellenkezője elképzelhetetlen.

Az általános tételeket az *indukcióval* szerkesztjük meg, mert ez foglalja össze az egyes tényeket, tapasztalatokat általános tételekbe. »Az indukció az a művelet, amelylyel következtetjük, hogy ami igaz valamely osztály bizonyos egyedeire, igaz az egész osztályra nézve is, vagy hogy ami igaz bizonyos időben, igaz lesz minden időben hasonló körülmények között (Induction is the process by which we conclude that what is true of certain individuals of a class is true of the whole class, or that what is true at certain times will be true in similar circumstances at all times).

Az indukció azonban csak az első lépés. A megismerés folyamat három műveletből áll: *indukció*, *dedukció* és *igazolás* (*verifikáció*). Amihez inductive jutottam, az általános tételt deductive használok s a tapasztalattal igazolom. Az egész folyamat tehát *a tapasztalatból indul ki s a tapasztalathoz tér vissza*. A tiszta gondolkodás, ha nem a tapasztalatból indul ki s nem a tapasztalatban leli igazolását, elvetendő. *Az egyes tényekből, tapasztalatokból az indukcióval, nyerem az általános tételeket, ezeket dedukcióval alkalmazom az egyes tényekre s így a tapasztalattal verifikálok az ismeretet.*

A természet törvényszerűsége és az oki kapcsolat minden következtetésünk előfeltétele. Ha egy ténypárt úgy kötünk össze, hogy az első oka a másikkal, az okozatnak, akkor az ok csak a »*változhatatlan előzmény*« s az okozat

a »változhatatlan következmény«. Az okikapcsolat (*Law of Causation*) tehát szintén számtalan tapasztalaton alapuló felbonthatatlan képzetkapcsolat, legtöbbit felölelő általánosításunk. A »szükségesség« csak azt akarja mondani, hogy az előzmény elegendő és teljes arra, hogy az okozat, az eredmény föltétlenül bekövetkezzék. Különböző korban különbözőképp is fogták föl az emberek az old kapcsolatot, » véletlen «-ról, »szabad akarat«-ról beszélve.

A tapasztalati összefüggések megállapítására, Comte, Whew ell, Herschel alapján, négy módszert sorol fel: a meg egyezések, a különbségek, a maradékok és az egyidejű változások módszerét. Mind a négynek fogása a kiküszöbölés vagyis a közös elemek kiválasztása. A tapasztalati összefüggések csak lassan fejlődnek ki. így már hamar kifejlik a fény és homály, a mozgás és nyugalom, múlt és jövő össze nem férő használata állítmány gyanánt. Ez alapon fejlődik ki aztán, hogy a *mi önmagának ellentmond, nem igaz.*

Ismeretünk tehát csak a világegyetem ismert részére szorítkozhatik. Nemcsak azért, mert a tapasztalatból indul ki az ismeret, hanem azért is, mert a tapasztalatban találja igazolását. A tapasztalat tehát maga igazolja magát, a tapasztalat önmagának mértéke (*We make experience its own test*). A távoli csillagtájából, melyekről nem lehet tapasztalatunk, hol a tünemények s a törvények egészen különbözők lehetnek, a végtelenből visszavonhatatlanul ki vagyunk zárva. *Az emberi tapasztalat* tehát nemcsak mértéke, ahogy Mill mondja, hanem, tegyük hozzá, *határa is önmagéinak.*

Examination of Sir William Hamiltons Philosophy (1865) művében az előbbiekkal kapcsolatban a tapasztalaton építi fel az ismeret elméletét, ahogy atyja az asszociológiát építette fel a tapasztalatból. Az elmét *valóságos vagy lehetséges állapotok sorozataképp* állítja elénk. Az emlékezetben és várakozásban már benne, hogy az enyéim és nem másé voltak és lesznek ez állapotok. Az eredeti összekapcsolót m-nek, *magunk-nak* nevezzük. A valóságos érzékletekkel szemben áll előbbi képzetkapcsolásainknak az ismétléssel

megszilárdult kikerekedő csoportja, s ez adja a rajtunk kívül létező valaminek, a világnak képzetét.

Utilitarianism-ja (1863) Bentham tanításának védője és hirdetője. A cselekedet jó, ha jóleső érzéssel kapcsolatos, azonban nem bizonyos jólét-töredékről van szó, hanem az »általános jólét legnagyobb összegé«-ről. *Az erkölcsi érzék összetett fejlemény*, minthogy pedig az asszociációtörvények természeti törvények, az erkölcsi érzés is természetes érzés. Az erkölcsi érzés *szerezett* dolog, velünk született eleme csak a *szimpátia* lehet, az érzés és cselekvés összetartozandóságának ösztöne. Ezt a társadalom folyton fejleszti, főleg ha az osztálykülömbösek eltűnnek. Egész vallásos érzéssé fokozható a neveléssel, s noha eleinte az egoizmus eszköze, később ez éli á válik.

On liberty (1859) essayjében a *személyes szabadság*, az *egyéni szabad fejlődés* szószólója, Ha az angol törvények több szabadságot is adnak mint másutt, az angol közvélemény zsarnoksága annál nagyobb. A tömeg véleményét igaz, hogy egyesek vezetik, de rendszerint alantasabbak után indul. A kevés eredeti ember a föld sója. *Teljes szabadság* kell, hogy új gondolataik kifejlődhessenek és a tömeg uralmának sülyedő nivóját ellensúlyozhassák. *Az állam nem avatkozhatik az egyén- dolgaiba, csak akkor, ha az egyén viselése másoknak szenvedést okoz, saját jóléte érdekében nem.*

Considerations on representative government (1861) művében a szabadságot a tömeg deszpotizmusával szemben védi, kimutatva a demokrácia veszélyeit. *Subjection of women* (1869) címűben pedig a nők jogát az általános felszabadítás részletkérdésének tekinti, az erősebb jogának megszüntetése, az egyéniség szabad kifejlődése követeli ezt. A nők alárendelt természetéről szóló hagyomány csak szokás ápolta felbonthatatlan képzetkapcsolat, nem alapszik a tapasztalaton; a nők szellemi képességei olyanok, mint a férfiaké.

Legterjedelmesebb társadalomtudományi műve a *Principles of Political Economy* (1848), melyben a nemzetgazdaság tudományát az általános társadalomtudomány, a szociológia részének tekinti. *Az individualizmus*, vagyis a szabad egyéni

fejlődés és a *szocializmus*, vagyis a társas összetartozóság összeegyeztetését kívánja. Már a szociális tanításoknak is elismeri bizonyos tekintetben egyes jogosult kívánságait. A földet az egész emberiség eredeti örökségének tartja (the land is the original inheritance of all mankind). A *termelés és elosztás* társadalmi szervezése az emberek megszokásától, akaratától függ. A *magántulajdon* eredetét sokféleképp és helytelenül magyarázzák. Amit erőszakkal birtokába vett az ember, az lehetett a magántulajdon eredete. A legjobb társadalmi rend az, mely a *szabadság, az öntevékenység legnagyobb fokát biztosítja*. Az önfentartás biztosítása után a *szabadságöszton* a legnagyobb az emberben. A szocializmussal előidézett kényszer szabadság volna a munkásosztály mai kényszerhelyzetével szemben. A *versenyt* azonban helytelenül kárhoztatják a szocialisták, mert ha le is nyomja a munkabért, olcsóvá teszi a megélhetés viszonyait. Nem a verseny, hanem a *tőkének való alárendeltség* a munkások bajainak forrása. Azért az *állam erős beavatkozása emelje a munkások helyzetét*, érjük el békés úton, amit a francia nemzet forradalommal, és – pedig oktatással, földparcellázásokkal, tömeges más helyre vándorlásokkal. Sokat tehet az *ipari s fogyasztó szövetkezetek* társadalmi munkája, főleg a függetlenség, igazságosság, önuralom társadalmi érényeinek gyakorlásával.

A csak halála után közzétett *Essays on Religion of Nature* című dolgozata szerint a természet nem tehető oda mintaképnek, sem a dolgok mindenható, legjobb szerzőjére belőle nem következtethetünk, sokkal inkább elretentően könyörtelen és igazságtalan a természet, annak ad, akinek van, s könyörtelenül rideg az iránt, akinek nincs. Isten ép azért lehet jó, de nem mindenható. A *Theism* című dolgozatban az anyagról és erőről azt mondja, hogy nem teremtettek s hogy törvényei a világintéző akaratától függetlenek. A jövő vallásának lelkesítő érzése abból fog kiindulni, hogy isten munkatársai legyünk, közjólét, magasabb fejlődés, a jó győzelme előmozdításán fáradjunk. A *The Utility of Religion* című szerint, ha a vallás be nem bizo-

nyitható is, mégsem ejtendő el, míg használ az embereknek. Ebben a költészettel rokon. Mindkettő magasztos, nagyszerű, képeket nyújt az élet prózai útján s képzelő tehetségünket, szabadságösztönünket felszabadítja a pozitív tapasztalás adta korlátoktól s hatalmas vágyat, törekvést kelt az eszmény felé. *Comte Immunitás-vallása* jobban teljesíti ezt mindegyiknél. Az emberiséggel való egység érzése és az emberiség haladásának, jólétének, boldogulásának mély szimpátiája igazi önzetlen érzés. Az *igazi életbölcse*ség vidáman veszi az életet, hisz ha az élet komor, nyomorúságos és korlátozott oldalaira figyelünk, a lehangoltsággal csak saját cselekvésünket, erőnket bénítjuk meg. A jó hatalmak s a túlvilági élet hite az érzelmek sokkal nagyobb skáláját hozza létre, főleg a szimpatikus érzésekre hat. A végleges elvesztés érzését CSEL.K 41 vallás csillapíthatja.

Stuart Mill a *tapasztalatnál*, az emberi megismerésnek *legteljesebb filozófiáját* adta, társadalomtudományi irataival a *személyes szabadság* hirdetője és védője minden téren, az *individualizmus és szocializmus összeegyeztetését* hirdetve, vallásfilozófiája a *vallás szuggesztív hasznosságát* emeli ki.

Mill iskolájából *Alexander Bain* válik ki *The Senses and the Intellect* (1856) és *The Emotions and the Will* (1859) munkájával, melyekben a Mill iskola pszichológiáját adta, amennyiben maga Mill csak képzetpszichológiát adott logikai nagy művében. Bainnél a Mill-féle érintkezéskapcsolatok mellett a hasonlóságkapcsolatokat is megtaláljuk már Hamilton hatása alatt. Bain a *pozitív pszichológia* kiváló képviselője, a tapasztalati módszer mestere, ügyesen alkalmazza már az idegmechanizmusról nyert újabb fiziológiai eredményeket. Kitűnően fejleszti az érzékietekből, az elemi tényekből egész szellemi működésünket; már az érzékiségben kimutatja a *megkülönböztetés* (discrimination) elvét s ezt végig viszi az ismeret legfelsőbb fokáig.

Bain mellett megemlíthjük *Murphyt* (*Habit and intelligence*. 1869), *Carpentert* (*Mental Physiology*. 1875), és *Maudsleyt* (*Body and Mind*. 1873. *Body and Will*, 1883).

21. Lewes, a pozitív filozófiatörténet. Mill mellett a

másik logikus *Henry George Leurs* (1817-1878) kereskedő, később kiadó, szerkesztő és író, ki *George Elliot* angol író-nővel élt viszonyban, egyéb filozófiai művei mellett (*Physiology of common life* 1860. *Problems of Life and Mind* 1874.) a *pozitív filozófiatörténet* megírója s így a pozitívizmus jogainak történeti kimutatója.

History of the Philosophy (1845, 1870) nagy munkája azonban túlzottan egyoldalú. Pozitív szempontból akarván feldolgozni gondolkodásunk történetét, a filozófiatörténet anyagát is megcsönkította s a pozitív szempont nála nem jelentette mindig az elméletek pozitív módon való tárgyalását. Tanulságos »*Előfejtései*«-nek főeredményei: »a metafizika első elvei ma ép úgy vita tárgyai, mint kétezer évvel ezelőtt«, az »*ontológia egészen hiábavaló, örökre tál haladja az emberi képességet*«; a »*szubjektív módszer szerint minden probléma megoldhatatlan*«, a pszichológiában is »*csak objektív módszerrel*« haladhatunk; az »*igazság*« abban áll, hogy a *képzetek rendje megfelel a tünemények rendjének*, úgy hogy egyik visszatükrözi a másikat, – a *gondolat mozgása követi a dolgok mozgását.*« (V. ö. Kant »*képzeteink megegyezőségé*«-vel). Az *igazság kritériuma*, ha abszolút: »a tétel tagadása gondolhatatlan,« ha relatív: »a tagadás ellentmond tudásunknak«, a tétel valószínű. A *gondolat legfőbb gyarlósága*, ha »*elvonásokat valósít,*« fogalmaknak létet tulajdonít, ha potenciális létet vesz valóságnak; amit értelmünk a tapasztalathoz ad, csak »*alkotó fonnál értelmünknek*« (v. ö. veleszületett eszmék, Kant »*képzeteink elrendezésének formái*«), a »*szükséges igazság*« föltétlen általánosítás.« de voltaképp »*minden igazság szükséges.*« föltétlen (v. ö. Descartes, Kant).

22. A későbbi logikusok: Boole és Jevons. Millnek az induktív logika kitűnő magyarázata után, melylyel egyszersmind kiszabta a tudás határait, *George Boole* éles elmével írt munkájában (*An Investigation of the Laws of Thought*. 1854) a *deduktív* logika magyarázatát adta, mint lehet valamely fogalomból bizonyos adott kapcsolata alapján az összes lehető kombinációkat levezetni. A dedukció így kimerítő felvilágosítással szolgál valamely ítélet értékéről.

Stanley Jevons világos és mély elemzésű logikai munkáiban (főleg *Pure Logic or the Logic of Quality apart from Quantity*. 1864. *Principles of Science*, 1874.) a fogalom tarbalmából indul ki s kiemeli a különbséget a logika és a matematika között, az ítéletek magyarázatánál az azonosság elvét alkalmazza, a módszereket még Millnél is részletesebben tárgyalja s ő is a dedukcióban látja az indukcióval nyert tételek igazolását, ő is kiemeli, hogy így a tapasztalatból kiindulva végeredményben visszajövünk megint a tapasztalathoz, hozzá teszi azonban, hogy, mivel a dedukciót csak akkor igazolja a tapasztalat, ha a logikai formák helyesek voltak, ellenkező esetben nem, ez a *tiszta tapasztalat érvénytelenségét* tárja fel s a *logikai formell. érvényességét* mutatja. Ezért éles bírálattal illette Mill tiszta empirizmusát.

23. A darwinizmus előmunkásai. Oly nagy átalakulás készül az emberi gondolkodás történetében, mint akár amilyen Kopernikusszal kezdődött. A fejlődött új gondolatkört a darwinizmus szó alá foglalták össze. Az ily fejlődés azonban természetesen nem egy ember munkája. *Darwin* maga sorolja fel előmunkásait a pozitív angol gondolkodó lelkiismeretességével, főmunkája (»Origin of Species«) elé tett, a fajok származásáról szóló »történeti vázlat«-ában. Csak egygyel bánik el rövidesen, akit pedig első helyen említ, és aki, amint látni fogjuk, voltaképp kiegészítő társa az elmélet dolgában, a francia *Lamarck*-kal. Mi itt csak azokat az előmunkásokat fogjuk felemlíteni, akik lényeges gondolattal előkészítik vagy kiegészítik az elméletet, a *filozófiai és nem a szaktudománybeli előmunkásokat*, de *Lamarck*kal külön kell foglalkoznunk.

A kérdés előmunkásai közt első helyen áll, akit *Darwin* csak jegyzetben említ, s íját nagyatyja, *Erasmus Darwin*, ki, hogy a *Zoonomiá*-val (1794) mint készíti elő a darwini gondolatkör sok elemét, főleg az *alkalmazkodással fejlődő ösztönök átöröklésével*, a kellő helyen mondtuk.

Hasonló gondolatokra jött a francziáknál *Geoffroy Saint-Hilaire* körülbelül ugyanakkor, azt a sejtelmét fejezve ki, hogy a *fajok együgyanazon típusz elfajzásai*. Később

(1828) közzétette, hogy a *fajok nem voltak kezdetől fogva állandók*. A változásokat a *monde ambient*-ból, az életfeltételekből magyarázza. Az élő szervezet egyes szervei közt a használat és nem-használat szerint bizonyos *balancement organique*, szerves egyensúlyozódás elvet hirdetett, mely szerint, ha egyes szerveket erősebben használunk, jobban kifejlődnek, de a kevésbé használtak rovására.

Állítólag már *Goethe* is a fajok kifejlődését átalakulás útján hitte természetesnek.

24. Lamarck transzformizmusa, leszármazáselmélete. Az emberi gondolkodás történetében végbemenő hatalmas átalakulás úttörő munkása a francia *Jean Lamarck* (1744-1829) »Allattudományi filozófiá«-jával (*Philosophie zoologique*. 1809.), melynek díszkötésű példányát mikor az agg szerző Napóleonnak személyesen felajánlotta, a világdúló császár heveskedve s előbbi munkáit becsmélve alig akarta elfogadni és sértő szavaival megríkatta a szegény öreg tudóst. E könyv pedig hatalmas haladást jelent az emberi ész történetében. *Az ember származásának nagy kérdésére adott feleletet*. Kiegészíti ezt a *Histoire naturelle des animaux sans vertèbres* (1815) előszava.

Lamarck a természettudományok és az őslénytudomány akkori állapota mellett is arra a feltevésre jutott, hogy, tekintve az élő lények fokozatos latorjáját, lehetetlen származásukat másképp elgondolnunk, mint hogy egyik a másiktól származott folytonos fejlődéssel, átalakulással, mert s ez alapvető tétele, az *élőszervek folyton alkalmazkodnak a lét állapotához*, mert a megfelelő használat megfelelő módon fejleszti a szerveket, s így jön létre a folytonos *átalakulás* (transformatio). Ez a *transzformizmus* tanítása. Ezzel magyarázza a leszármazást s ez a *leszármazás elmélete* (Descendenztheorie), ez a *lamarckizmus*. »Az ember – mondja – nem tesz kivételt; eredménye bizonyos fajú majmok lassú átalakulásának.«

Ezt az alapot (tranzformizmus = Darvinnál evolúció) lényegében Darvinnál főleg csak a természetes kiválogató-dás (natural selection) tételével látjuk kiegészítve, de mindezt

aztán gazdag ismereteivel, a természettudományok rohamos előhaladásával felhalmozódó újabb tények tömegével s éles megfigyeléseinek egész tárházával széles, hatalmas arányokban építette fel. A valóságban ugyanis Lamarckot ez éles elméjű, a növény- és állatország és az ember állásának, tehát az egész szerves világ, az élet kifejlődésének magyarázatához úgyszólván nélkülözhetetlen és egyedül kielégítő tanítását a század közepén már csaknem elfeledték. A természettudományok a részletekben mélyedtek el. És így Darwin osztatlan érdeme érintetlen magasságban áll, csak Newton szerepe fogható az ő hatásához.

25. Darwin és a fejlődésfilozófia (evolucionizmus). Láttuk Darwin előmunkásait, főleg Lamarckot. Hogy mennyire általános volt e fejlődés, mutatja a következő tény, melyet okvetetlenül fel kell említenünk, hogy a darwinizmus és a Spencer-féle evolucionizmus összefüggésével tisztában legyünk. Darwin már jóval munkái megjelenése előtt (1837) foglalkozott elmélete alap gondolatával, de főmunkája (*Origin of Species*) csak 1859-ben jelent meg, míg Spencer pszichológiájának (*Principles of Psychology*) 1855-ben megjelent első kiadásában már szól a fajok kifejlődéséről a környezethez való alkalmazkodással (adaptation to the environment) s a szerzett jellemvonások átöröklésével. Spencer evolucionizmusa eredetileg a pszichológiai vizsgálatból fejlődött ki, amennyiben az egyén tapasztalatát kiegészítette a faj átöröklött tapasztalatával s a tapasztalat filozófiájának e megbővítésével keletkezett az evolucionizmus. Egyik esszéjében (*Essays* 1858) a mesterséges tenyésztésből, a fajok embriónak változásaiból, a faj és változat közt sokszor nehezen tehető megkülönböztetésből a fajok lépcsőzetes kifejlődésére következtet, az elváltozásokat a megváltozott életviszonyokból magyarázva. Darwin maga felsorolja elődei közt Spencert »sajátos ügyes és hatásos összeállításával, később Anglia legnagyobb filozófusának mondja. Spencer teljesen méltányolta a Darwin-féle »természetes kiválogatódás« elvét csak a »legcélszerűbb alak fennmaradása«-nak (*the survival of the fittest*) nevezné inkább.

A darwinizmus tehát szoros, szerves összefüggésben jelenik meg az általános evolucionizmus s cd, mint ennek egyik része.

26. Darwin, a fajok kifejlődése a természetes kiválogatódással, az ember származása. A század egyik legnagyobb gondolkodója, ki roppant hatással volt az egész modern természettudományi felfogásunkra, mert a szerves faj életéről, a fajok származásáról és az ember helyzetéről való felfogásunkat egészen megváltoztatta a darwinizmus, *Charles Darwin* (1808-1882). Hosszú tengeri tanulmányútja a Beagle hajón (1831-36) kelti fel benne, a földrajzi típusok szerint ugyanazon fajok más-más változatát találván, az alapgondolatot, hozzájárul Malthus könyvének olvasása is a népesedés kérdéséről. Sok adatot gyűjt gondos kritikával, míg munkáit közzéteszi.

Legfőbb műve *A fajok eredete a természetes kiválogatódás és a tökéletesebb fajtáknak a létért való küzdelemben történő fentartása által* (*Origin of Species* 1859), szépen magyarázza, mint fejlődhetnek ki a magasabb rangú fajok a tökéletlenebb szervezetekből. A mesterséges kimustrálásból indul ki, mikor a kertész vagy az állattenyésztő a természetessel vagy tenyésztéssel új fajokat hoz létre. A természetben is találunk variációkat s most már a tökéletesebb fajok kifejlődését a tökéletlenebb szervezetekből a természetes kivédogatódással (*natural selection*), kimustrálódással magyarázza, mely a fajok küzdelemben az életért, (*struggle for life*), az életversengésben (*vital concurrence*) mindig a derekasabbnak, az alkalmasabbnak fenmaradását biztosította, míg a tökéletlenebb szükségkép elpusztult, kimustrálódott. Csak e fenmaradt tökéletesebb alakok útján az öröklés (*hereditas*) is csak e tökéletesebb formákat állandósította. így érthetővé tette a legalsóbb rendű szervezetekből a mind magasabb fajok kifejlődhetését.

A fajok eredetének kérdése a mind tökéletesebb alakok létráján az emberhez vezetett. Másik korszakos természettudományi munkájában *Az ember származásában* (*Descent of man* 1871) egyrészt az ember ontogéniája alapján, tudniillik, hogy az ember embrionális fejlődésében ma is végig-

halad az állatország különböző fokozatainak alakjain,¹ másrészt a testünkben visszamaradt, alsóbb fajtól való származásunkra mutató csökevények (rudimentum) és visszaütések (atavismus) alapján a »fejlődés nagy elvé«-nek (evolúció) megfelelően kimondja, hogy az »ember kevésbé tökéletes szervezettől származik«, az állatvilág legfelsőbb tagja.

Az ember és az állatok közt a *különbségek csak fokozatiak*. A majmok és a legalsóbb rangú gerincesek közt sokkal nagyobbak a szellemi különbségek, mint a majmok és az ember közt. Mindaz, amit az ember kiváltságául és megkülönböztető jegyül hoztak fel, megvan az állatnál is. Az állatnak is megvannak szellemi képességei. Nehéz az ösztön és az ész közt a határt megvonni. Az állatok is gondolkodnak. A nyelv nyomait is megtaláljuk. Az esztétikai érzések alsó formáit láthatjuk a pázraskor kifejtett pompában s hangbeli szépségben való gyönyörködésben. A társas élet kifejlődését is megtaláljuk a hangyáknál, méheknél. Darwin szerint egyedül az ember nevezhető morális lénynek, ez még a legnagyobb különbség állat és ember közt, de az erkölcsi érzéseknek alapját, a szimpatikus érzéseket is megtaláljuk az állatoknál. Vannak állatok, amelyek föláldozzák magukat másokért, – s Darwin inkább szeretne attól a majomtól származni, amelyik életét kockáztatta, hogy ápolóját megmentse, mintsem az oly vadaktól, akik az ellenség kíntásán mulatnak, gyermekeiket megölik s feleségeit rabnőknek tekintik s a legszörnyűbb babonáknak rabjai. Darwin semmi erkölcsi megalázást nem lát a múlt e fejlődésében.

Az állatország mai családait átmeneti alakok kötik össze (lándzsa-halacska, Lepidosiren, tüdőhal, csőrös emlős),

¹ Az emberi magzat pl. igen későn tér el a majométól, holott a majomé sokkal előbb a többi állatokétól. Az ontogénia, az egyes egyén kifejlődése ismétlése a filogénianak, a fajok kifejlődésének; a különböző alakok sorozata, melyeket minden faj egyes egyéne a petétől a siring átfut, ama különböző fajok sorozatának rövidített ismétlése, melyeken annak a fajnak ősei a végtelen hosszú geológiai korszakokon keresztülhaladtak.

s így követve a fejlődést, oda jutunk, hogy »az ember más emlősökkel együtt származéka valami közös törzsszülőnek«, e fejlődést az ó-világi majmokig követhetjük. »Az embernek megbocsátható, – mondja oly szép filozófiai elmélkedéssel munkája végén – ha némi büszkeséget érez afölött, hogy ő, habár nem is saját fáradozásai által, a szervi rangfokozat legnagyobb magaslatára emelkedett; és az a tény, hogy ő ekkép ennyire jutott, a helyett hogy már eredetileg is itt lett volna helye, reményt nyújthat neki, hogy a távoli jövőben még magasabb hivatása lesz. Azonban nekünk itt nincsen a reményre vagy félelemre való tekintetekkel dolgunk, hanem egyedül csak az igazsággal, amennyire azt a mi eszünk kiderítenünk megengedi; én a bizonyító okokat legjobb képességem szerint közöltem. És nekem úgy látszik, hogy végre is be kell látnunk, hogy az ember valamennyi nemes sajátásaival, a rokonérzéssel, a melyet a legalsóbbak iránt is érez, a jó akarattal, melyet nemcsak más emberekre, hanem meg a legalsóbb rangú élő lényre is kiterjeszt, valamint az ő isteni értelmével, amelylyel a naprendszer mozgásának és alkotmányának a mélyébe behatolt, és mindezekkel a magasztos tehetségekkel együtt: testének alkotásán alacsony származásának kitörülhetetlen bélyegét viseli.«¹

Az indulatok kifejezése az embereknél és állatoknál (Expression of the Emotions in Man and in Animals. 1872) című munkája kitűnő fejlődépszichológiai adalékokat tartalmaz. Egy másik munkájában érdekes pszichológiai megfigyeléseket közöl egy újszülött gyermek első fejlődéséről.

Ami Darwin filozófiai felfogását illeti, minden, a legjelentéktelenebb új adat megfigyelésekor már bizonyos *magyarázó feltevést* alkotott; szerinte *rossz megfigyelő, aki nem tud elmélkedni*. A szántóföldet feldolgozó gilisztáktól, férgekétől kezdve mindenben az *általános, összefüggő fejlődést* látta és ezt látni megtanította az emberi gondolkodást. A végső dolgokra nézve azonban ő is *agnosztikusnak* val-

¹ *Az ember származása*. Budapest. 1884. II. k. 399.

lotta magát, azaz hogy a végső kérdések »az emberi ész birodalmán kívül esnek, de azért teljesítsük kötelességünket.« Így, hogy valami tán felsőbb szándék (design) vagy véletlen (chance) eredménye, erre csak azt mondhatjuk, hogy sem ez, sem az, a dolgok végső magyarázata kívül esik tudásunkon.

Darwin örök érdeme s ez nagy haladás az emberi gondolkodás történetében, hogy *megmagyarázta érthető, természetes módon a különféle szerves fajok keletkezését*, miknek lánczolatán a *természetes kiválogatódás* útján egész az egysejtű lényekig mehetünk vissza s ez úton felfelé haladva megvilágítja az *ember származását s helyzetét a természetben* a szerves élet lajtorejájának felső fokán.

Régi ezredéves regék foszlottak ezzel jórészt szerte-szét, mesék, melyekkel az emberiség az élő lények s az élettelen dolgok keletkezését a teremtés természetfeletti művéből magyarázta volt magának. Hiszen az ember csak jó későn az állatvilág alsóbb szervezeteinek hosszú fejlődés-sora után évezredek ezredein által, a terciär korban állhatott elő alsóbb alakból. Ezzel *megdőlt az antropocentrikus felfogás*, mely szerint az ember a földi élet középpontja, ahogy megdőlt Kopernikusszal a geocentrikus világfelfogás.

Darwin érdeme, hogy *diadalra vitte a szerves fejlődés elméletét*, melynek úttörője Lamarck volt. Joggal nevezik Darwint a biológiai tudományok Kopernikusának. Kopernikus a földet a mindenség középpontjából valódi helyzetére vezette vissza, *Darwin az embernek jelölte ki valódi helyét az élő lények fokozatosan kifejlődött sorozatában*.

27. Lamarck elmélete kiegészíti Darwinét és viszont. Darwin maga elismerte, hogy a természetes kimustrálódás csak a már kifejlődött életrevalóbb variációnak *fenmaradását biztosítja*, de épenséggel *nem magyarázza meg az új variáció keletkezését*, »semmi köze valamely szervezeti változás eredeti okához«. Később (*Variation of Animals and Plants under Domestication*. 1868) ugyan az életfeltételek hatásában s a szervek használásában s nem használásában keresi a variációk okát. Ebben egészíti ki a *természetes kimustrálódást* Lamarck elmélete a *szervek használat- s nem-*

használattal való fejlődését s visszafejlődéséről, az életfeltételekhez való alkalmazkodásról, a szerzett jellemvonások örök-lésbeli állandósításáról s az ez által létrejövő átalakulásról, transz formizmusról. A kettő együtt adja a szerves faj és fajok fejlődésének teljes képét, amint ez a darwinisták és lamarckisták irodalmi harcaiból kivilágolt.

28. A darwinista iskola. Darwin hatása rendkívül nagy volt s nem mérhető össze a század egy gondolkodójával sem. Az irodalmi harcok hosszú sora következett. Egész iskola fejlődött körülötte, mely az élet különféle alakjainak kifejlődését az egysejtű lényekből magyarázta, a fajok, az ember származását így valami felsőbb öntudat beavatkozása nélkül, a vakon és szükségszerűen működő kémiai és fizikai természeti erőkből s így mechanikai alapot adtak az élet magyarázatához. Ez alapon egész tábor dolgozott tovább. A darwinisták legkiválóbbjai a német *Haeckel*, az angol *Huxley*, *Lubbock* és *Wallace*.

29. Haeckel természettudományi monisztikus filozófiája. *Ernst Haeckel* (1834-) mindjárt kezdetben buzgó népszerűsítője lett a Darwin-féle tanításoknak annyira, hogy az ember származásának fejtegetésével már megelőzte Darwin második korszakos művét, előbbi művéből vonva le a következményeket. Maga Darwin mondja, hogy ha meg nem írta volna már előbb munkáját, Haeckel munkái (*Generelle Morphologie* 1866., *Natürliche Schöpfungs-Geschichte* 1868) után bizonyára nem írta volna meg, mert Haeckel munkáiban »összes végkövetkeztetései benne találhatóak, sőt szakismerete néhol tökéletesebb« (*Descent of Man* Bevezetése).

Az ember származásának és természetbeli állásának népszerű fejtegetője részletesen megállapította az »ember állati törzsfáját,« a petére emlékeztető egysejtű őslényekből az ősférgeken, a köpenyes férgek (ascidia, tunicata), a dárdahalon, mely »némileg megközelítő fogalmat nyújt a gerincesek ősapáiról,« az őshalakon, a tüdőshalakon (dipneusta: *Lepidosiren* az Amazon mentén, *Protopterus* Afrikában), a kopoltyús (*Proteus* az adelsbergi barlangban), a farkos és a tulajdonképpeni kétéltűeken, a csőrös, az erszé-

nyes és a méhlepényes emlősökön keresztül. Az emberszabású majmokkal együtt az ember is valami rég kihalt, ismeretlen közös ős törzsalakból, antropoidból származhatott a geológiai harmadkorban, valószínűleg Délázsziában vagy még délebbre valami rég letűnt, oceántemette szárazföldön, ott lehetett az emberiség bölcsője, távol Keleten. A felsorolt állati sort az ember apáinak, ősapáinak, az állatországot vérrokonainak nevezi a szónak bizonyynyal elfogadhatatlanul tág használatával. Ily túlzásaira mondotta a nagy Darwin: *Your boldness sometimes makes me tremble. Főleg magas fokra emelkedhetett az ember az emberi nyelv kifejlődése s a vele kapcsolatos magasabb agyfejletség folytán, a nyelvet még nem ismerő ősemberekből. Az »első emberpár« meghatározhatatlanul elvész a fejlődés homályában, valószínűleg gyapjúhajas, hosszúfejű (dolichocephal, sötétbarna bőré lehetett. A különféle emberfajok: a pápua, hottentot, szerecsen (kaffer), újhollandi, maiáji, mongol (sárga), sarki, amerikai (veres) s fehér vagy földközi közül mindinkább a fehér (kaukázi, baszk, szemita, indogermán) jut túlsúlyra a többiekkel szemben az életharczban. A szerves faj lényege változó s csak időleges tartósságot mutat* (*Über unsere gegenwärtige Kenntniss rom Ursprung des Menschen. Magyarul Az emberi nem eredete és törzsfája. Ford. György Aladár 1871.*).

Későbbi műveiben (*Glaubensbekenntniss eines Naturforschers: Der Monismus als Band zwischen Religion und Wissenschaft. 1899., Die Welträthsel. Gemeinverständliche Studien über Monistische Philosophie. 1899.*) főleg a »Világ-rejtvényében sajátságos természettudományi pozitív monisztikus filozófiai rendszert adott, afféle pozitív világképet mely mindent a természeti erőkből magyaráz, az istenséget magában az egész világban látta, mert szerinte, ha a világon kívül helyezük, nem monoteizmus többé, hanem amfiteizmus.

30. Huxley. *Thomas Huxley* a kiváló állattudós és fiziologus szintén Darwin elméletének hirdetője és folytatója, a legpontosabb összehasonlító anatómiai vizsgálatok alapján

kimondja, hogy a legalsóbb rangú majmok a legmagasabb rendűektől [orangután (satyrus), gibbon (hylobates) Indiában, csimpánz (pongo) és gorilla Afrikában, – ó-világi keskenyorrú (catarrhinal) vagy *emberszabású, antropoid* majmok] távolabb állanak mint ez utóbbiak az embertől s így e két rendet többé elkülönítenünk nem lehet (*Evidence as to man's place in nature*. 1864).

Azóta e teteit teljesen érvényesnek igazolta be *Bobért Hartmann* berlini tanár *Az emberszabású majmokról* (Die menschenähnlichen Affen und ihre Organisation im Vergleich zum Menschlichen. 1883) írt könyvében. A darwinista iskola végleges megállapodását *Vogt* formulázta akképen: fel kell tennünk, hogy »mindkét típus t. i. az ember s az emberszabású majmok, – közös törzsalakból származik, mely a gyermeki szervezetben még élesebben nyilvánul, mert a gyermekkor hozzá közelebb áll« (Vorlesungen über den Menschen. 1863). Tényleg, mint Hartmann is igazolja, az emberszabású majmok fiatal korban sokkal jobban hasonlítanak az emberhez, mint később.

Huxley egyoldalú darwinista szempontjából méltatlanul és kíméletlenül támadta meg Comte-ot és Lamarck-ot. Kítűnt azonban *pszichológiai* és *neveléstudományi* értekezéseivel (*A nevelés és a természettudományok*), főképp azzal az elméletével, mely a tudat jelenségeit a fiziológiaiakkal kapcsolatos kísérő jelenségeknek, *epifenomenon*-oknak hirdeti.

31. Lubbock. *John Lubbock* (1834-) bankár, a parlament tagja, a darwinizmus egyik legelőkelőbb képviselője, a bogarak virágtermékenyítő szerepének vizsgálatával (*Flowers and Insects*) sok érdekes adattal egészítette ki a darwini elméletet, e mellett az Őskor kiváló kutatója (*Origin of Civilisation*. Történelem előtti idők. Fordította: Öreg J.) s *Az élet öröme*-ben (Pleasure of Life) józan életfilozófiát hirdet.

32. Wallace, a haladás filozófusa. *Alfred Bussel Wallace* (1822-) a természetes kimustrálódásról külön munkát írt (*Natural Selection*) s közelebről vizsgálta az állatok színbeli alkalmazkodását a környezethez, az alakoskodás,

a színeváltozás, a színjátszás jelenségeit, melyeket a *lakás-ösztön kifejlődéséből* és a *természetes kimustrálódásból* magyarázott. Újabban a *haladás* törvényeit kutatta (Studies Scientific and Social. 1900), s a legalkalmasabb fenmaradását eszközlő kiválogatódás előmozdítását a czélszerű *nevelésben* látja, hogy a felnőtt ifjú úgy »az élet, mint a házassági felelősség magasabb ideáljainak is« megfelelhessen.

33. A többi darwinisták. A többi darwinisták közül megemlítendő *August Schleicher*, ki a darwinizmust a nyelvtudományra alkalmazta (*Die Danuirische Theorie und die Sprach-Wissenschaft*. Weimar, 1863). E kitünő összehasonlító nyelvtudós szerint az ősnelvek önállóan keletkeztek a különböző emberfajoknál. Továbbá *Berg*, ki az esztétikában alkalmazta (*Die Lust an der Musik*. 1870). Még csak *Weismann-t* említjük föl, ki a Darwin-féle öröklélmélet német tovább dolgozója, de oly egyoldalú ultra-darwini sta, ki magán Darwinon is túl akar tenni s méltán érte erős kritika ezért angol és francia oldalról is (Spencer. Le Dantec).

34. A fejlődés-filozófiáról általában. A darwinizmus csak részletjelensége tulajdonkép a fejlődés filozófiájának. Azokkal a felfedezésekkel kezdődik az, mikor *Caspar Friedrich Wolff* és *Karl von Baer* nyomára jönnek, hogy a fejlődő embrió egész sorozatán megy át a különféle alakoknak. A romantikus filozófia, különösen Hegel, nagyban hozzájárultak a fejlődés gondolatának megalkotásához. Csakhogy e fejlődés csak az ideák lépcsőzetes fejlődése volt. *A fejlődés filozófia, az evolucionizmus megalapítója Spencer*.

35. Spencer szintetikus filozófiája és evolucionizmus. Korunk *legnagyobb gondolkodója*, hatalmas pozitív filozófiai rendszernek, a *fejlődés gondolatán alapuló szintetikus filozófiának* megalkotója *Herbert Spencer* (1820-), ki eleinte mérnök volt s matematikai tanulmányokkal foglalkozott s első dolgozatában az államhatalom jogos érvényesítését, határait iparkodott megszabni s később, mikor a fejlődés nagy gondolatával tisztába jött, egész életét arra szentelte, hogy megírja a fejlődés filozófiáját, mely túlfeszített szellemi munkájában nagyfokú ideggyengeség zavarta

meg, később azonban ezt annyira kiheverte, hogy az agg filozófus most is egyik legtevékenyebb elmélkedője korunknak. E szintetikus filozófia (*synthetic philosophy*) részei *First Principles* (1862), *Principles of Biology* (1864-7), *Principles of Psychology* (1855, 2. ed. 1870-2), *Social Statics* (1850), *Principles of Sociology* (1876), *Descriptive Sociology* (számos szakmunkatárssal együtt írt, a különféle népek művelődéstörténeti viszonyait feltüntető munka), *The Study of Sociology. Data of Ethics, Principles of Ethics* (1893).

A *fejlődés*, az *e rotáció* fogalmát ismeretünk alapgon-
dolatává tette s úgy építette fel a tudományok legfelsőbb
általánosításait, általános értékű eredményeit *összetevő, egy-
ségestítő filozófiáját* (*synthetic philosophy*), mely így a leg-
teljesebben *egységesített tudás* (*completely unified knowledge*)
s teljes világgépet, világgéfogást ad.

Rendszerét a *Megismerhetetlen* (*the Unknowable*) kitű-
zésével kezdi. Ha kitűzzük a tudás határát, megszűnik az
ellenlábaskodás vallás és tudomány közt. A vallások fejlő-
dése ép azt mutatja, hogy az alsóbb fokon (fetiszizmus,
politeizmus) nagyon könnyen megmagyarázták a működő
erőket, később mindig, mindig nagyobb lesz a misztérium.
Es ez a misztérium abszolút, mindig megoldhatatlan marad
ama ösellenmondásnál fogva, hogyan lehet valami önmagá-
nak oka, mint már Mansel figyelmeztetett. Az egyes tudomá-
nyok végső fogalmai, tér, idő, anyag, mozgás, erő, a
tudat állapotai, az érzéklő, tudatos ón mind oly valóságról
szól, mely teljesen *fel foghatatlan* (*Ultimate Scientific Ideas*
are all representative of realities that cannot be compre-
hended). Az egyes tények összefoglalása általánosabbakba,
egy legáltalánosabb, legfelsőbb tényhez vezet, mely tovább
nem kísérhető, nem magyarázható s így *fel foghatatlan*.
Minden gondolkodás viszonyok felállítása, amilyen a *vonat-
kozás, különbség, hasonlóság* (*Every thought involves relation,
difference, likeness*). Mivel így *minden tudásunk relatív* (*rela-
tivity of all knowledge*), viszonyokból fölépülő, az abszolút,
melynek fogalma minden viszonyt kizár, a gondolkodásra
nézve, mely folyton viszonyok közt mozog s mindig meg-

különböztetésből, meghatárolásból, hasonlításból áll, megközelíthetetlen, tehát *elgondolhatatlan*.

De viszont tudásunknak el kell ismernie, hogy több létezik, mint amit felfogni képes. Ha gondolkodásunk megkülönböztetésből, hasonlóságok felfogásából, meghatározás-és elhatárolásokból áll, kell valaminek lenni, amit elhatárolunk, megkülönböztetünk, viszonyba hozunk. Ez a valami csak egyféle lehet (cannot be more than one First Cause). Ezt a valamit, *minden ismeretünk* titokzatos és *megismerhetetlen tartalmát, izom-erőfeszítésünk analógiájára*, melyet saját erőnknek érzünk, erőnek *nevezzük*. Ennek az erőnek köszönhetjük azokat a változásokat, amelyeket felfogunk, de magát a felfogást is, mint bennünk végbemenő változásokat. Csak annyiban tudjuk elképzelni, hogy azokat a korlátokat, amelyekben nyilatkozik, lassankint eltávolítjuk. Az erő egyszerű érzése ad tehát tartalmat ismereteinkbe, ez az, ami állandó marad a sokféle változásban (something constant under all modes).

A világ lényege tehát megismerhetetlen. Tudomásunk róla egyik oldalról vallás, másik oldalról tudomány. Erkölcsi és értelmi képességeink közt azonban nem lehet harc, nem hihetjük azt, amiben ellenmondást találunk. *Csak az lehet kötelességünk, hogy elismerjük tudásunk határait és a tényleg létező) misztériumot*. Természetesen az emberek többségének konkrét vallásos képzetek kellene, a vallásnak is megvan a maga evolúciója, de minden vallásban az »igazság lelke« rejlik, mindegyik nyújt híveinek valami olyasmit, amit semmi más.

Ha az abszolút megismerhetetlen, megjelenése a jelenségek sokféleségében: a relativ megismerhető és ez tárgya tudásunknak. A szaktudományok munkáját, hogy a jelenségek sokrétűségében az egységet kikutassák, folytatja még nagyobb egységesítéssel a filozófia. Ez az *egységesítő, szintetikus filozófia (Synthetic Philosophy)*, mely így tehát a *legnagyobb fokban általánosító tudás (knowledge of the highest degree of generality)*, szemben az egyes tudományokkal, melyek csak részlegesen egységesített tudást (partially

unified knowledge) tartalmaznak, *a filozófia teljesen egységesített tudás (completely unified knowledge)*, magába fogadva és összeolvasztva a tudomány legnagyobb általánosításait (comprehend and consolidate the widest generalisations of Science).

A filozófia eleve feltételezi ama általános tételek igazságát, melyeken gondolkodásunk felépül. A belőlük vont következtetések, az eredmények fogják igazolni (justified by the results). Az *igazság* képzeink teljes megegyezése érzéki észrevéveinkkel. Valamely *feltevésnek igazolása* már most ép az összes többiekkel való megegyezés által megint *összes ismereteink egységes feldolgozására* vezet s ez ép a filozófia.

Gondolkodásunk alapténye (primordial fact), hogy a dolgok *hasonlók és különbözők* lehetnek (that congruities and incongruities exist, and are cognizable by us). Ezen épül fel egész ismeretünk, kezdve az érzéki észrevévéstől a következtetésig, a bizonyításig, mely mind feltételezi e primordiális tény, mely maga azért nem is czáfolható, mert ehhez megint bizonyítás kell. A hasonlóság és különbözőség viszonyaihoz csatlakozik az *egymásutániség* és *egymásmellettség*. Merő *viszonyokból* áll gondolkodásunk. Ezek útján épül már most föl tapasztalatunk.

Legfontosabb alaptapasztalatunk, melyet saját izom-erőfeszítésünk érzésének analógiájára erőnek mondunk s képzelünk, az *ami ellenállást fejt ki s változásokat hoz létre*. Ismeretlen oka az ismert hatásoknak, melyeket jelenségeknek nevezünk (an unknown cause of the known effects which we call phenomena), egyszersmind gondolkodásunk határa. Itt érintkezik a tüneményvilág a mögötte levővel (noumenon and phenomenon are here presented in their primordial relation as two sides of the same change), ez adja a kettő kapcsolatát (the connection between the phenomenal order and the ontological order). *Anyag* és *mozgás* csak az erő nyilvánulásai, *tér* és *idő* pedig csak e nyilvánulásoknak teljesen relativ formái. Gondolkodásunk végső fogalma (the ultimate of ultimates) az erő. Az Én, Nem

Én is csak az erő nyilvánulásának két különböző módja, a gondolkodás anyaga és tartalma is csak az erő különböző módjai. Az erő fogalma csak szimbolikus, mert belső tapasztalatomat analógia útján jelképekül használok a külső ellenállás és változások ismeretlen okára, ez legvégső szimbóluma gondolkodásunknak (*the ultimate symbol*).

Most már minden tudomány alaptétele az *erő megmaradásának* (*the persistence of force*) elve: erő nem keletkezik, erő el nem vész. E gondolatunk az anyag elpusztulhatatlanságán (*the indestructibility of matter*) és a mozgás folytonosságán (*the continuity of motion*) épül fel, mert ha erő elpusztulna vagy keletkeznék, akkor anyagnak is kellene elpusztulnia vagy keletkeznie, vagy a mozgásnak kellene megszakadnia vagy kezdődnie s akkor viszonyunk volna valamiről a semmivel, vagy a semmiről valamivel, de az oly viszony, melynek egyik tagja így eltűnik tudásunkból vagy nem benne keletkezik, ellenmondás volna. Viszont ez elven épül fel az *erők viszonyainak állandósága* (*the persistence of relations among forces*) és az *erők egyenértéke az erőátalakulásoknál* (*the equivalence of forces by transformations*).

A vallás is, a tudomány is a jelenségek okául valami Abszolútum tesz. Az erő megmaradását tapasztalati úton be nem bizonyíthatjuk, minden mérés eleve feltételezi, hogy a mértékegység állandó, a mérés alatt meg nem változik. Ha a súlyt a földhöz húzó erő megváltoznék az atomsúly mérése alatt, a mérés hibás volna. Az erő megmaradásának elve tehát voltaképp *nem tapasztalati*, hanem *észbeli tétel* s összeesik az *okság törvényével*.

Az erő megmaradásának fő tételéből vezetni le tovább Spencer a *mozgás irányának* (*the direction of motion*) törvényét, mely szerint a *mozgás a legnagyobb vonzás* (*the line of greatest traction*) vagy a *legcsekélyebb ellenállás* (*the line of least resistance*), tehát mindig a *legnagyobb erő irányában* (*in the direction of the greatest force*) történik, hasonlóan a *mozgás ritmusá-nak* (*the rhythm of motion*) törvényét, mely szerint minden mozgás ritmikus (*rhythm*)

is a necessary characteristic of all motion) és végre magát a *fejlődés*, az *evolúció* és a *bomlás*, a *disszolúció* fogalmát.

A fejlődést Spencer összes tapasztalati ismereteink általános törvényévé teszi. Minden jelenségnek megvan a maga története, keletkezik és eltűnik. A tudományok így ép a jelenségek történetét adják. Ezért összes tapasztalatainkra érvényes a *fejlődés általános törvénye*. Megkülömböztet egyszerűbb és összetett fejlődést. A legegyszerűbb fejlődés is *kevésbé összefüggő (dákából jobban összefüggő alakba* való változás (a change from a less coherent form to a more coherent form), ez az egyszerű *tömörülés, koncentráció* (Spencer szavával integration). Ilyenek például az őszi szél halomba seprte levelek, vagy összefűtt homokbuczkák. Az összetettebb fejlődés ezenkívül még *kikülönülés az egy felségből* (from an incoherent homogeneity to a coherent heterogeneity), mint a szerves szövetek kikülönülése az egyféle csirából, s az egész szerves világ kifejlődése Lamarck és Darwin szerint, és a *határozatlanból határozottabbá válás* (from an indefinite, incoherent homogeneity, to a definite coherent heterogeneity), bizonyos rendeződés, mint a naprendszeré az ősködből, a szervezeté vagy a társadalomé mindjobban rendezett egységekbe. A spenceri főtörvény (*law of Evolution*) tehát: a fejlődés anyagtömörülés kísérel mozgás szerteoszlással, mialatt az anyag határozatlan, össze nem függő egyféleségből meghatározott, összefüggő különféleségbe megy át és mialatt a megtartott mozgás hasonló átalakuláson megy át (Evolution is an integration of matter and concomitant dissipation of motion; during which the matter passes from an indefinite, incoherent homogeneity to a definite, coherent heterogeneity; and during which the retained motion undergoes a paralell transformation).

A fejlődés a fejlődött anyagnak a többtől való *elkülönülésére* (segregation) és végre a környezettel (environment) való bizonyos *egyensúlyhelyzetre* vezet az erők kölcsönhatásának szempontjából (equilibration, equilibrium mobile). A fejlődés energiahiány folytán ellenkezőjébe, a

bomlásba, a *disszociációba* (the reverse of evolution) megy át, mely szétesésből (disintegration) áll.

A fejlődés törvényei nem az egész világra, hanem csak egyes egységes részeire szólnak, mindez *relatív*. Ha egyforma erőközpontok teljesen egyformán töltenek be a mindenséget, teljes egyensúly helyzet volna, de ezt azért sem képzelhetjük el, mert a mindenség határtalan. Amit csak ismerünk, azok az anyagok többé-kevésbé egyféle-ségükből kisebb nagyobb különféleségbe mehetnek át.

A fejlődés tetőpontja bizonyos egyensúlyhelyzet, mely az *emberi haladásban* a legnagyobb tökéletesség és boldogság volna, a legnagyobb harmónia az ember és a természet s az egyes emberek közt (eddig a *First Principles* gondolatköre).

Ez általános elvek (*First Principles*) után, első sorban ezek alkalmazása a szervetlen természetre jönne, mint Spencer maga mondja, de ezt mellőzte, egyrészt mert így is nagy a keret, másrészt mert a javasolt módszernek, az evolucionizmusnak közvetlenebb fontosságát találja a szerves természetben. Szól pedig ez általános elvek alkalmazásáról a biológiában, a pszichológiában, szociológiában és etikában.

A *biológiában* különösen bő alkalmazását találjuk a fejlődéseméletnek, hiszen az egyféleségből különféleségbe átmenet, Spencer fejlődésfilozófiájának alapgondolata, biológiai gondolat. Az *életet egyvidejű és egymásutáni különféle változások meghatározott kombinációjának* tekinti (definite combination of heterogeneous changes, both simultaneous and successive), és a *belső viszonyok folytonos alkalmazkodásának a külső viszonyokhoz* (the continuous adjustment of internal relations to external relations). A *szerves anyagnak* két alapsajátsága bizonyos oly szerkezet, hogy külső behatások rajta vagy legnagyobb részén átrezegnek, másrészt bizonyos oly elrendeződése, polaritása a fiziológiai egységeknek (Physiological Units), melyek a sejteknél kisebbek, de a kémiai molekuláknál összetettebbek, hogy ez a külső benyomások hatását meghatározza. Magának a szerves anyagnak eredeti létrejötte homályos kérdés. A földfelület kihülés-

folyamatának valamelyik időpontján *szerkezet nélküli szerves anyagnak* kellett képződnie, szerves élet szervezete nélkül lehetett a kezdet. A külső viszonyok hatása a belsőkre hozta létre a különféle szervezeti alakokat, a szerves fajokat. A *környezet* (environment) hatása hozta létre a *variációkat* (variations), amint különféleképp reagált a különféle szerves anyag, ezt *alkalmazkodásnak* (adaptation) nevezzük. A megfelelő működés, *funkció* hozta létre a megfelelő szöveti szerkezetet, *struktúrát*. A környezet hatásának meg kellett előznie a természetes kimustrálódást, mert csak így jöhettek létre azok a variációk, amelyek közül a kimustralodás történt. Az *így* létrejött variációk közül ugyanis a *legalkalmasabbnak fenmaradását* a természetes kimustralodás (natural selection) biztosította, állandósítván *öröklés* (heredity) által a szerzett jellemvonásokat, ha tudniillik a variáció oly természetű volt, hogy a fiziológiai egységek elhelyezésében változást hozott létre. Ép ezért a természetes kimustrálódás elvét a legalkalmasabb fenmaradása elvének kellene nevezni (*the survival of the fittest*). Ez az élet kifejlődése (*the evolution of life*).

így egészíti ki Lamarck-kal, akit Lyell czáfolatából kedvelt meg, Darwint, akinek természetes kiválogatódás elvét teljes csodálattal méltányolja, de ez szerinte is csak a már állandósított jellemvonás fenmaradását biztosítja, az alkalmazkodás útján szerzett jellemvonás átöröklése nélkül nem magyarázhatnók meg a fajok kifejlődését. Ezért támadta meg éles kritikával az agg Spencer is Weismann-t, aki »Darwinnál is darwinistább akar lenni«, nem ismerve el a kimustralodás elve mellett a szerzett jellemvonások átöröklését.

Az élet általános kifejlődését kiegészíti az alaki, *morfológiai fejlődéssel* és a működésbeli, *fiziológiai fejlődéssel* (eddig a *Principles of Biology* gondolatköre).

A *pszichológiában* az elme kifejlődéséről beszél, ez a spenceri pszichológia vezérgondolata (*mental evolution*). Az elme is csak az élő lényeknek a környezethez (environment) való alkalmazkodásából (adaptation) előálló tevékenység s ezzel *alapját veti* annak a környezet, *milieu-emélet-*

nek, melynek tágkörű kifejtésében *Taine* volt legkiválóbb tanítványa. Ha mind több lesz a benyomás, az alkalmazkodás csak úgy lehet tökéletes, ha az elméleti rendeződés útján történik. Az elme nem érzékletek, képzetek merő összege, hanem mindenkor valami *kapcsoló tényező*, valami substantia, de mely megint *megismerhetetlen*, itt is ismeretünk határához érünk. Feltünteteti azonban az élet és a fejlődés jelenségeit. Az *elme fejlődése* is fokozódó összerendeződésből, kikülönülésből és meghatározódásból áll. Az egyszerű reflekszműködéstől, az ösztön, az emlékezet hozzáadásával az észbeli működésig, az egyszerű érzéki észrevételtől a legfelsőbb műveletig fokozatos fejlődéssort mutat. Az elme kvalitatív és kvantitatív gazdagsága az illető élő lény s környezete viszonyainak gazdagságából jó létre. A bélféregtől Newtonig, Skakespeareig fokozatos a fejlődés. *A milyen hatások érvényesülhetnek a környezet és az illető lény között, olyan tapasztalatok töltik meg az elmét.* Ez a milieuelmélet alapfelfogása.

Itt tér el azonban Spencer a Mill-féle tapasztalati iskolától, a merő empirizmustól, mely szerinte nem látja, hogy a tapasztalat anyagát az elme mindig *az illető egyén eredeti természete szerint fogadja magába és dolgozza fel*, azonkívül az *igazság kritériumát*, mely az ellenmondásban rejlik, szintén *nem a tapasztalatból* nyerjük, tehát e két dolog: az egyén veleszületett természete s az igazság e kritériuma *apriorikus*. De ha az egyes egyénre apriorikus is, nem apriorikus a fajra. *A faj hosszú tapasztalatán felhalmozódott és örökölt szerkezeti, szöveti változásokban magunkkal hozzuk a gondolkodás formáit.* Az újszülöttelek veleszülettek ezek elrejtve szöveti szerkezetében s tapasztalatai fokként fejlesztik ki. A dolgok egyforma vonatkozásai ugyanis egyforma gondolatkapcsolatokat is hoznak létre (absolute uniformities of experience generate absolute uniformities of thought) s most folytonos ismétléssel, millió és millió nemzedékeken keresztül felbonthatatlan gondolatkapcsolatok fejlődnek ki, gyökeresednek meg s így keletkeznek ismeretünk alapformái. *A fejlődéselmélet* a pszichológiában tehát

az egyén tapasztalatát kiegészítette a faj tapasztalatásával (its own experiences with the experiences of its ancestry: the evolution hypothesis). Ez a spenceri pszichológiának fő érdeme: a tapasztalati elmélet kitűnő kritikája és kiegészítése. Ez által, Spencer maga mondja, a fejlődélmélet összeegyezteti a tapasztalatit a transzcendentálissal (the hypothesis of evolution supplies a reconciliation between the experience-hypothesis as commonly interpreted and the hypothesis which the transcendentalists oppose to it. §. 208. *Pr. of Psj.*

Spencer szerint nem a gondolatok kormányozzák a világot, az embereket az érzés, a jellem mélyebben rejlő sajátosságai hajtják, a gondolatok csak ezeket kísérő kifejezések gyanánt foghatók fel. A képzetkapcsolás irányait szintén a legcsekélyebb ellenállás elvével magyarázza.

Esztétikai elmélete (*Pr. of Ps. II. Aesthetic sentiments*) az esztétikai tevékenységet Schiller nyomán játéknak (play) tekinti, melyet az »életet szolgáló működésektől való függetlensége« (separableness from life-serving function) jellemez, s így az »erők feleslegé«-nek (surplus of vigour), »képeiségeink fölösleges és haszon nélküli gyakorlása«-nak (superfluous and useless exercise of faculties) mondja. Megtoldotta ezt *Use and Beauty* essay-jében azzal, hogy a hasznossági tényezők, midőn elvesztették ebbeli jellegüket, esetleg széppé válnak s másodlagosan így maradnak meg hasznosaknak. Így a kardok, buzogányok és sisakok, melyek régen hasznos és szükséges hadi szerszámok voltak, így kerülnek díszül a szalonokba (- eddig a *Principles of Psychology* gondolatköre).

A *szociológia* tárgya szerinte az emberi társadalmakban végbemenő szuper-organikus fejlődés (*super-organic evolution*) jelenségei. A társadalmi élet fejlődése hirtelen nevelés- és alkotmányreformokkal új irányba nem téríthető. Csak lassan, nem az ismeretek, hanem az egyének természetének megváltozásával módosulhat. A társadalmi élet is az *életviszonyokkal folytonos kölcsönhatásban* áll, ami az egyén életére állt, áll a fajéra is. És épen csakis a *faj* ez

alkalmazkodása az életfeltételekhez hozhat létre szilárd jellemeket, egészséges érzéseket.

Spencer híres felfogása az *organicizmus*, mely szerint a társadalom, az alkotmányok nem csinálmányok, hanem maguktól *termett, nőtt fejlemények* (growth). A *társadalom szervezett lény* (A society is an organism). Az egyének a szervezet fiziológiai egységeinek felelnek meg. Lényeges különbség rejlik azonban abban, hogy a társadalom minden egyes tagja tudatos, míg a szervezetnek csak középponti része az, a szervezetnek részei az egész érdekében működnek, a társadalom egésze a részek érdekében, mit Spencer nagyon fontos különbségnek tart.

Ez átvezet másik fő tanításához, a *Spencer-féle individualizmushoz*. A középpontosítás, az államhatalom csak épen annyira érvényesüljön, amennyiben az egyének védelme más egyénnel szemben megköveteli; egyébként az egyén szabad fejlődése a fő, alkalmazkodjék az életfeltételekhez saját maga.

A társadalmi fejlődést (social growth) is végig követi rendeződésében, kikülönülésében és meghatározódásában. A kikülönülés jelensége pl. a munkafelosztás. A *militarizmust* és az *indusztrializmust* mint két ellentétes fejlődésfokozatot állítja egymással szembe. A militarizmust, melynek utolsó fellendítője az újkor legnagyobb átkának mondott Napoleon, az indusztrializmus van hivatva követni. A jövő *harmadik fejlődéstípusát* az értelmi és esztétikai haladás intézményei fogják létrehozni, mikor majd szabad odaadás hajt mindenkít a munkára, a *szabad, akaratbeli társadalmi kooperáció* típusa. Ez a Spencer-főle *három társadalmi fejlődéstípus*, (eddig a *Principles of Sociology* gondolatköre.)

Az *etikára* nézve Spencer azt tartja, hogy míg a jövő társadalmi típusát el nem értük, addig az *abszolút etika* megvalósítása lehetetlen, mert ez tökéletes társadalomban tökéletes embert tételez fel. A *relatív etika* mindig e szerint javítandó. Itt is követi a fejlődés elvét, amennyiben az etikai cselekedet nagyobb összerendeződést, kikülönülést és meghatározottságot mutat. A jövő társadalmi típusában

az egyén fejlődését csak a mások ugyanoly nagy joga a fejlődéshez fogja korlátozni. A társadalmi forma a *jólét elvén*, az *utilitáriánizmuson* épül fel, de Bentham, Mill nem vették tekintetbe a távolabbi hatásokat. Ezt adja az *apriorikus etika*, mely szerint minden egyén *ős joga a szabadság, amennyiben tál nem kap mások szabadságába*. Annak a megszokásnak, hogy mely cselekedet hoz jólétet, melyik bajt, alapja, az etikai érzés régi nemzedékek cselekedetén, szenvedésén épült fel s így apriorikus, részben a kötelesség-ézés is ilyen, ez afféle »*organikus moralitás*«, hasonló az anyai szeretethez vagy művész munkája iránt való odaadó érzéséhez, (– eddig a *Principles of Ethics* gondolatköre).

Befejezve a szintetikus filozófia ismertetését, megemlítjük még Spencer tudományfelosztását (*Classification of the Sciences*), mely szerint 1. absztrakt tudományok: matematika és logika, 2. absztrakt-konkrét tudományok: mechanika, fizika és kémia, 3. konkrét tudományok: biológia, pszichológia, szociológia.

Rendkívül népszerű lett *neveléstudományi* műve: *Education, intellectual, moral and. physical* (1861), melynek alapeszméje, hogy a gyermek *maga szerezzon tapasztalatokat s így maga alkalmazkodhassék az életfeltételekhez*; ne tegyünk elébe spanyolfalakat, mert akkor először ezekhez kell alkalmazkodnia, aztán külön a rajtuk túllévő valósághoz, égesse meg magát, akkor megtanulja, hogy féljen a tüztől. Különösen kiemeli az értelmet illetőleg az *önálló judicium*, az erkölcsöt illetőleg a *tatarozott jellem*, a testet illetőleg a »*jó állat*« kifejlését. Az egészet jellemzi *természetes, praktikus, józan angol észjárása*,

Spencer kitzúve a megismerhetetlen és megismerhetővel a *tudás határát, szintetikus filozófiájában* a tudományok legnagyobb általánosításait, általános érvényű törvényeit hatalmas pozitív rendszerbe, *egységesített tudásba* foglalta össze, megalapítva a *fejlődés* elméletét, az *evolucionizmust*, ebben keresve a jelenségek új magyarázatát.

35. Az evolucionista iskola. Spencer hatása nagy volt s mindig nagyobb lesz. A darwinizmus eleinte túl-

nyomóan uralkodott, de később mindinkább az általános evolucionizmus részletirányává lett. Egész iskola támadt, mely az evolucionizmust hirdeti. Csak legfőbbjeit említjük fel. Spencer filozófiájából indult ki *Taine* híres milieu-elméletével. Spencert fordítja, ismerteti *Ribot* s főleg első munkáival, a *Pszichológiai átörökléssel* s az *Akarat betegségével*, melyben az akarat bomlását, disszolúcióját elemzi, Spencer közvetlen és erős hatása alatt áll. Iskolájának kiváló angol képviselője *Grant Allen*. Az olasz *Mario Pilo* is ide tartozik evolucionista esztétikájával (*La Psychologie du Beau et de L'Art*).

36. *Grant Allen*. Az evolucionista iskola egyik legkiválóbb tagja *Grant Allen*, ki az esztétikai fejlődést kutatta (*The Coloursense, its origin and development*. 1879. *Aesthetic evolution in man*. 1880), megalapította a *fiziológiai esztétikát* *Physiological Aesthetics* (1877) munkájával s a vallások fejlődését kutatva (*The evolution of the idea of God, an inquiry into the origins of religions*. 1897.) ő is, mint *Spencer*, a *halotti kultuszból*, az *ősök imáadásából* eredetnek tartja.

37. *Max Müller*, a nyelvkejlődés s mitológia magyarázata. A evolucionista iskolával kapcsolatban említendő *Max Mutier*, ki a nyelvkejlődés tényeit vizsgálva érdekesen figyelmeztetett, mennyire összefügg a kejlődő nyelv a gondolkodás kejlődésével. A nevet adó s így a kejlvilág jelenségeit primitív módon osztályozó nyelv egyzersmind a kejlődő gondolkodás hű tükre. A régi istenek, a mitológiaiák érthetetlen világa a nyelvkejlődés e stádiumát, a nevetadással primitív módon való osztályozást véve figyelembe, nagy részben a környezet érthető jelenségeire redukálódnak, ahogy aztán *Cox* ezt szépen keresztül is vitte az egész vonalon.

38. Az újabb etika és spekulatív filozófia. *Sidgwick*. Újabban *Henry Sidgwick* vetett több világosságot az etika egyes kérdéseire *Methods of Ethics* (1877) munkájával. Kiemelte, hogy az utilitáriánizmus alatt voltaképp kétféle etikai elv lappang, az *egoizmus* és az *altruizmus*, mindkettő

a jólét elvén épülvén föl. Kimutatta, hogy a közfelfogás erkölcsi elvei (*the morality of common sense*) mind az utilitáriánizmusra vezethetők vissza.

Az újabb angol etikán és spekulatív filozófián is *Kant*, de különösen *Hegel* erős hatása érzik. Ez a *Neuhegelism*, Különösen nagy hatása volt *Bradley* ily szellemben írt *Appearance and Realty* munkájának.

39. Az amerikai pszichológia. Amerika különösen a praktikus pszichológiai vizsgálatok terén fejt ki nagy tevékenységet. Egész rakás pszichológiai laboratóriumra akadunk az Egyesült-Államokban s e tekintetben túltettek Európán. Kiválóbb pszichológusaik *Münsterherg* (*Psychology and Life*. 1899.), *Titschener* (*An Outline of Psychology*. 1896. *A Primer of Psychology*. 1898.), *F. Trumbull Ladd* (*Psychology descriptive and explanatory*. 1895.).

Filozófiai irodalmukból felemlítjük *Paul Curus* (*Primer of Philosophy*. Chicago. 1893.).

40. A német pozitívizmusról általában. A német pozitívizmus alá foglalt fejlődés nem a francia és angol pozitívizmus folytatása, hanem eredeti német visszahatás a romantikus filozófiára s mint ilyen a metafizikai túlzásokra ép ezért kezdődik a *materializmussal* a század közepén, mit első sorban az energia megmaradása elvének felfedezése is előmozdított. E materializmus mindig a természettudományi tényeken épített s így joggal tekinthető az általános pozitívista áramlat német nyilvánulásának. Később ugyancsak *reális alapon épülő idealizmust* találunk Lotzénál és Fechnernél, majd a *kritikai filozófia* folytatását Lángénál és Dühringnél, mely utóbbinál az általános pozitívizmusba megy át.

41. Az energia megmaradásának elve: Robert Mayer, Helmholtz. Az energia megmaradása elvének felfedezése a század egyik legnagyobb eredménye. Ez elv csak a fajoknak származásával a természeti kiválogatódás útján vehető össze általános fontosság dolgában, de ezt is felülmúlja. Mosso, az olasz fiziologus, a »század legnagyobb felfedezése«-

nek nevezi s Herbert Spencer a tudományokat összefoglaló szintetikus filozófiája alaptételévé tette. Csak Kopernikuszéval merhető össze e felfedezés. Az anyag fenmaradását voltaképp már *Lavoisier* kimutatta, ki ép ez által alapította meg az exakt kémiát. *Priestley*, *Ingenhouss*, *Senebier*, *Saussure* aztán a növényi és állati anyagforgalom főtörvényeit kutatták, de különösen *Dumas* és *Liebig* hangsúlyozták a kémiai folyamatok fontosságát az állat- és növényvilágban. Ez alapon indult tovább *Julius Robert Mayer* (1814-1878), állítólag magyar származású heilbronni orvos, az övé e felfedezés dicsősége. Mint hajóorvos figyelte meg, hogy ahol a hajó orra hullámhobot vert s a hajócsavar körül pár fokkal melegebb volt a tenger vize s így a dörzsölésből kifejlődött meleg megfigyelésével jött rá 1842-ben és *Bemerkungen über die Kräfte der unbelebten Natur* (Liebig's Annalen der Chemie und Pharmacie B. 42. 1842) értekezésében formulázta az »energia megmaradásának elve« címén (*das Princip von der Erhaltung der Energie*). Általános érvényre emelésének érdeme azonban *Heimholtz*-ok illeti *Ober die Erhaltung der Kraft* 1847-ben megjelent híres értekezésével. Szerinte, fizikailag tekintve, a valóság mechanikájának anyagi rendszerei megannyi *energiamennyiségek* és pedig vagy kinetikus mozgásban, munkában felszabadult, vagy potenciális, felhalmozódott energiák. Ha a kinetikus növekedik, megfelelő arányban fogy a potenciális. így az *energiáét alakulás oknál* változik a kinetikus és potenciális erőmennyiség, hanem maga a *létező összes energiameennyiség állandó (constans)*.

»A mindenség oly energiakészlettel látva el, mely a természet alakulásainak összes tarka változatai közt sem nem gyarapodik, sem nem kisebbedik, mely készlet ugyan folyton változó tüneményalakokban nyilatkozik meg, de mint az anyag öröktől fogva, örökké változatlan marad mennyiségében.«

Robert Mayerral majdnem egyidejűleg, a dán *Colding* és az angol *Joule* is rájöttek e fontos elvire. Utóbbi folyadékoknak forgó lapátokkal való kavarásnál fejlődő hő

megfigyelésével állapította meg a munka és a nyert hő egyenértékét.

Robert Mayer még külön foglalkozott a *szer res a η , gátrendszerekben történő energiaátalakulásokkal* egy másik értekezésében (*Die organische Bewegung in ihrem Zusammenhange mit dein Stoffwechsel*. 1845). A napot nevezi az általános erőforrásnak. Ez erőforrás kémiai változásokat idéz elő a növényi szervezetekben, melyeket az állati szervezetek felemésztvén, mozgássá és meleggé alakítanak a nap és a légkör hatása alatt. Így a nap energiája felhalmozódik a növényekben, mint potenciális energia, s átvétetvén az állatokban szabadabbá lesz, mint mozgás és meleg, átalakul kinematikussá. Így mondhatta aztán Mosso: »Minden élet a nap gyermeke« (»Az elfáradásról«).

41. A materializmus: Vogt, Moleschott, Büchner, Czolbe. A romantikus iskolára való erős visszahatás csakis oly filozófiáról akart hallani, mely tisztán a természet-tudományi tényeken épül fel, ezeknek kiegészítése, merő következménye, – ez az anyagelviség, a materializmus, mely azt tartotta, hogy csak az anyag létezik, minden anyag és az anyag működése, még a szellemi erő is.

Ez iskola képviselői *Karl Vogt, Bilder aus dem Thierleben* (1852) és *Köhlerglaube und Wissenschaft* (1855) művével, mely felelet Rudolf Wagner ama nyilatkozatára a természetvizsgálók gyűlésen, hogy hit dolgában legjobban szereti a szénégető egyszerű, egyenes hitét, és *Vorlesungen über den Menschen* (1863) művével. Szerinte »mindazok a képességek, melyeket lelki működések alatt értünk, csak az agy funkciói, vagy, hogy kissé durvábban fejezzük ki, a gondolatok oly viszonyban állanak az agyhoz, mint az epe a májhoz vagy a vizelet a vesékhez.« Ez volt a híres Secretions-Gleichniss.

Jakob Moleschott (1822-1893) a fiziológia tanára Heidelbergában, Zürichben, Turinban, végre Rómában, híres volt *Der Kreislauf des Lebens* (1852) munkájával, melynek híres tétele: »Foszfor nélkül nincs gondolat.« Kimutatja, hogy kerül a foszforsavas mész a trágyával a földre s a

búzával az emberbe. Az anyaggal körforgást tesz az élet is a világ minden részében s az étellel a gondolat is. Ha jobban tápláljuk a szervezetet, a gondolatok, az akarat is magasabb fejlődést érnek. Még a társadalmi kérdést is a jól tápláló anyagok elosztásával vélte megoldhatni. Mole-schott azonban inkább *monisztikus* felfogású, mint materialista. Maga mondja, hogy, mivel minden anyag erő hordozója s így szellemé is, ép úgy beszélhetünk szellemi, mint anyagi felfogásról, de csak egyet értve alatta.

A leghíresebb lett köztük az orvos *Louis Büchner* (1824-1901) a számtalan kiadást ért s ritka népszerű »Erő s anyag« (*Kraft und Stoff*. 1855) munkájával. Pozitív természetfilozófiát akar adni; materialisztikus monizmus ez is. Maga mondja, hogy a materializmus elismeri a legmagasabb, a legnemesebb gondolatokat és érzéseket, csak azt hiszi, hogy ezek is, mint minden szellemi jelenség, csak anyagi folyamatok eredményei, formái. E pozitív materialisztikus filozófia az anyag és erő halhatatlanságát, az anyag végtelenségét hirdeti alaptételekül s ebből magyaráz mindent, a lelki jelenségeket, a vallási felfogást, az erkölcsi-séget. A lelki tevékenység csak a külső benyomásoktól létrejött mozgás szótsugárzása a szürke agykéreg sejtjeiben. »Pozitív, mindent felölelő vizsgálaton alapuló gondolkodó-felfogást« akar adni a mindenségről, mint Dühringnek a munka élére tett találó idézete mondja (auf positiv umfassender Forschung beruhender Denken-Vorstellung vom Weltall). Többi hasonló munkáiból kiválik *Die Stellung der Menschen in der Natur, in Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft* (1870),

Heinrich Czolbe (1819-1873) orvos, első műveiben (*Neue Darstellung des Sensualismus*. 1855. *Die Entstehung des Selbstbewusstseins*. 1856. *Die Elemente der Psychologie vom Standpunkte des Materialismus*.) erősen megtámadta az érző idegek specifikus energiájának elméletét s mindent az anyag mozgásából akart magyarázni, a külső mozgás halad tovább az idegekben és az agyvelőbe és onnan az izmokhoz. Később (*Die Grenzen and der Ursprung der*

menschlichen Erkenntnis. 1865. *Die Mathematik als Ideal für alle andere Erkenntnis und das Verhältnis der empirischen Wissenschaften zur Philosophie*. 1866.) meggyőződött, hogy lehetetlen egy elvből magyarázni minden, több elemet kell felvenni, így az anyagi atomokat, a szerves erőket és a pszichikus elemeket, mindezek együtt alkotják a világlelket, melynek három eleme harmonikus összeműködésében nyilvánlik az egység. Matematikai tisztasággal küzdött a »transzcendencia örültsége« ellen (Blödsinn der Transcendent).

E felfogások átvezetnek Haeckel monizmusához, mely a darvinizmusból hajtott ki s így ott szólottunk róla.

42. Lotze realizmussal felépített idealizmusa. Korában a nemet filozófia legkiválóbb képviselője *Rudolph Hermann Lotze* (1827-1881), lipcsei majd göttingai orvos-és filozófia-doktor tanár. Fiziológiai műveivel (*Allgemeine Pathologie und Therapie als mechanische Naturwissenschaften*. 1842. *Leben, Lebenskraft*. 1843. *Allgemeine Physiologie des körperlichen Ziehens*. 1851) az életerő elmélet, a vitalizmus ellen küzdött s a fiziológiában teljes érvényre emelte a mechanikai természetfelfogást. Pszichológiai és filozófiai műveiben (*Metaphysik*. 1841. *Seele und Seelenleben*. 1846. *Medizinische Psychologie oder Physiologie der Seele*. 1852. *Mikrokosmos*. *Ideen zur Naturgeschichte und Geschichte der Menschheit*. 1856-64. *System der Philosophie. Z Drei Bücher der Logik*. 1874. *II Drei Bücher der Metaphysik*. 1879. Tanítványai által kiadott diktátumai (Grundzüge) különösen *Grundzüge der Logik und Encyklopädie der Philosophie*) azonban a mechanikai felfogás ki nem elégítette s éppen ennek elemzése vezette őt arra, hogy ez a mechanizmus csak keret, melynek benső tartalma mozgatója valami *felsőbb szellemi elv*. A tudományok egy rakás oly fogalommal dolgoznak, melyet közelebről meg nem magyaráznak: ok s okozat, anyag s erő, cél s eszköz, szabadság és szükségesség, anyag, szellem. A filozófia feladata egységet hozni képzetkörünkbe, amennyiben ez *alapfogalmak* érvényességét megvizsgálja és kiszabja. Ezek között a legfőbb a *mindent*

felölélő oki összefüggés. Ez azonban megelőzi a tapasztalatot. Mít is ad ez, amelyen a mechanikai természetfelfogás aztán felépül? – *valóságos elemek sokféleségét, egymással való kölcsönhatásban* (eine Mannigfaltigkeiten realer Elemente in gegenseitiger Wechselwirkung). Ez elemek, atomok pluralizmust tüntetnek fel, de külön nem létezhetnek, csak a *kölcsönhatás összefüggésében*, ez adja tehát az egységet. Az ok tehát nem lehet átmenő egyik elemről másokra (causa transiens), csakis benne rejülő (causa immanens.). így vezeti őt az oki összefüggés, a kölcsönhatás a *mindent felölélő ős substantia*hoz. Ez a gondolkodás végső ténye és *határfogalma* is, melyet azonban nem nélkülözhetünk, de ki sem fejleszthetünk tovább. A pluralizmus helyét így foglalja el a *monizmus*. *Az atomok er ő köz ép pont ok, kiinduló pontjai az ős substantia működésének.*

Ez ős substantiát már most nem logikai, hanem *esztétikai* szükségszerűség érteti meg velünk, mikor *szellemi* és pedig nem képzelő, hanem *éző* *mivoltunk analógiájára* fogjuk fel, mert nem csak ami a lények között történik, valóság, hanem az is, a mi bennünk történik és az érzés tulajdonképpen lényegünk. így megismerjük a dolgok lényegét, ez *cognitio rei*, míg a tünemények ismerete csak *cognitio circa rem*. így nem csak képzet a világ, hanem *éző, szellemi lény*, ezt követeli az *ismertről ismeretlenre* haladó, a *magunk analógiájára való »esztétikai szükségszerűség«* követelte következtetés. Lotze az ős substantiát nemcsak éző, szellemi lénynek tekinti, hanem *személyiséggel* is ellátja ez abszolút lényt s az *istenséget* érti alatta, kinek érzéseit saját teremtő képzelete, alkotásai hozzák mozgásba s kinek élete, hatása *idő nélküli!* E misztikus teizmus, Lotze tanárán Chr. Hermann Weisse-n (1801-1866) át Schellinghez s innen Jakob Böhméhez nyomozható vissza.

A pszichológiában is természetesen *lelki substantiát* vesz fel már most s a fiziológiai és pszichológiai jelenségek kölcsönhatását úgy képzele, hogy a fiziológiai jelenségek hatnak a lélekre, ennek különféle állapotait hozzák létre ez az emlékezés, gondolkozás, esztétikai, erkölcsi érzés s

most a lélek hat megint a fiziológiai jelenségekre s így jönnek létre a mozgáshatások. E Descartes-ra emlékeztető felfogás, melynek következtében a pszichológiát nem önálló tapasztalati tudománynak, hanem alkalmazott metafizikának tekintette, skolasztikus magyarázatával jórészt útját állta a jelenségek, különösen kapcsolataik tárgyilagos vizsgálatának. Mindazonáltal pszichológiai eredményeiből méltán híressé vált a *Lotze-féle helyi jegy* (Localzeichen) az érzéklet relatív térbeli elhelyezésére való képesség szomszédos érzékletekkel szemben, mely térfél fogásunk magyarázatához járult hozzá. Érdeme, hogy az érzést, mint a lelki élet alapelemét kiemelte Hegel s Herbart felfogásával szemben, mely a képzetekből magyarázta az érzést is.

Lotze a *realizmus alapján* újra *ideális rendszert* épített fel, hangsúlyozta az *érzés* szerepét a régi pszichológiával szemben s felállította a *helyi jegyről* szóló elvet.

43. Fechner, a pszichofizika megalapítója. *Gustav Theodor Fechner* (1801-1887) a fizika tanára, kinek azonban, mintán fény- és színekisérletezősek folytán súlyos szembajt kapott, le kellett mondania, így adta magát a filozófiára, mellesleg humoros munkákat is írt. *Zendavesta* (1851), *Über die Seelen frage* (1861) és *Die drei Motive des Glaubens* (1863) műveiben erősen tiltakozott az ellen, hogy valami sötét, homályos dologból származtassák a lelki életet, így egyaránt kikelt az anyagelviség, a lelki substantia, a magánvaló ellen, elvetve a természet nélküli Isten s a szellem nélküli anyag felvételét. Szembe helyezik a végtelent a végessel vagy mögéje, alája, kívüle, mint mondja, pedig a *véges a végtelen- tartalma*. Szerinte az állat is, minden *lelkes*. Az analógia folytán ezt kell következtetnem. Most már az összes lelkek részei a legfelsőbb mindent felölelő léleknek, az *istenségnek*, ez pedig egy a törvénnyel, mely ismeretünk legfelsőbb fogalma. Az istenség a világ fejlődésében fejlődik ki.

Über die physikalische und die philosophische Atomenlehre (1855) munkájában azt hirdeti, hogy csak úgy érthetjük meg az anyagi folyamatokat, ha ránk nézve *oszthatatlan*

kicsi részecskék kölcsönhatás-folyamatainak tartjuk. Mennél kisebbeknek képzeljük, annál pontosabbak az eredmények. Most már a mivel az atom részt vesz valamely természeti törvény teljesítésében, az az *erő*. A filozófiai felfogás így az atomokat *erő középpont oknak* tartja. Nincs okunk kiterjedést is tulajdonítani az abszolút, a filozófiai atomoknak. Ha tehát tudásunk tartalmát elemezzük, úgy találjuk, hogy felfelé amit elérünk, a legvégső, az *általános világtörvény*, az összes jelenségeket felölelő *törvényszerű összefüggés*, lefele a végső, amit elérünk az *atomok*, ezek tehát *tudásunk határai fent és lent*, tudásunk birodalmát a *világtörvény és az atomok szabják meg* kétfelől.

Elemente der Psychophysik (1860) korszakos munkájával megalapította a *pszichofizikai*, ez újabb tudományágat, a lelki jelenségek fizikáját, azaz mérését. Ő eredetileg a szellemi és anyagi folyamatok különbségének mivoltát kereste s oda jutott, hogy ez a különbség csak felfogás dolga, *csak a szemlélő álláspontjától függ*. Találóan hasonlított egyazon kör homorú és domború oldalához, aszerint hogy a körből vagy a körön kívül szemlélem. Az erő megmaradása elvét értékesítette a pszichológiában s így jött rá, hogy *tudatos működéseknek megfelelő anyagi folyamatok a testben végbemenő többi anyagi folyamatokkal szoros kölcsönhatásban állanak* úgy, hogy egyszerre mind a kettőt, erős szellemi és fizikai munkát egyformán jól nem végezhetek.

De főeredménye az úgynevezett *pszichofizikai alaptörvény* volt, melynek felfedezése keletét is feljegyezte (1850. okt. 22. reggel az ágyban) s melyet, mivel a fiziológus *E. H. Weber* már reá bizonyos tekintetben figyelemzettetett (Programmata collecta. Fase. III. 1851.), mint volt tanára tiszteletére *Weber-törvénynek* nevezett el. Weber ugyanis úgy tapasztalta, hogy az érzésben észrevehető növekedést érezzünk, az ingernek mindig *eredeti nagysága bizonyos határozott részével* kell nagyobbodnia, vagyis *a már érezhető ingertöbblet állandó arányban azzal az ingerfokozattal, melyhez csatlakozik*. Míg az inger a geometriai,

addig az érzékenység az *aritmetikai* haladványok szerint nő, vagyis az inger előbbi fokához mért relativ növekedésére az érzésnek abszolút növekedései felelnek meg. Ezt fejezte ki Fechner *pszichofizikai alap képlete, mérték formulája*

czímén:
$$I\gamma = K \frac{d\beta}{\beta}$$
 hol a d = differentia, γ = érzet, β = inger s K (onstans) állandó mértékegység. Az érzet-különbség tehát egyenlő az inger relativ különbsége számában vett mértékegységgel. *Abszolút érzet különbségekhöz relativ inger különbség kell.* Később ezt oda módosította, hogy az érzet észrevehetősége az inger természetes logaritmusának arányában növekedik: S (ensatio) = K (onstans) \log . I (rritatio). Noha e tétel általános érvénye ellen újabban a fiziologusok köréből illetékes helyről felszólaltak s tarthatatlanságát kimutatták, Fechner érdeme marad, hogy alapját vetette a lelki jelenségek pontos, aprólékos mérésének, ahogy a mai pszichofizikusok és pszichométerek teszik. Ezzel ő a *kísérleti pszichológia megalapítója.*

Vorschule der Aesthetik (1876) munkájával őt illeti az oroslánrészt a mai esztétika *pszichológiai* irányának megalapításában. Nála az esztétika alkalmazott pszichológia s különösen a *képzetkapcsolás (associatio)* szerepét az esztétikai tevékenységben ő emelte ki s kutatta először. A szép érzéki hatásához csatlakozó *képzetkapcsolásbeli (associatio)* hatások, a *képzetkapcsolásbeli (associativ) szép* elemzésének alapját vetette.¹

Megalapítója egyszersmind a *kísérleti esztétikának (Experimentalästhetik)* azzal az eljárással, hogy egyszerű ábrák sorát mutatva fel a szemlélőnek a legtetszetősebb kiválasztása céljából, statisztikai úton állapított meg esztétikai tényeket.¹ A *színes hallás* különös kapcsolataira is ő figyelmeztetett először.²

Fechner egységes, pozitív világfelfogást adott, *erő-*

¹ Dr. Pékár Károly: *Positiv Aesthetika.* 1897.

² Dr. Pekár Károly: *Színes hallás, színes egyéniség.* Athenaeum, 1901. II.

középpontoknak tekintett atomokon építve ezt fel, főérdeme azonban, hogy megalapította a pszichofizikát, a Weber-Fechner törvénnyel, a kísérleti pszichológiát, s egyszersmind a pszichológiai és kísérleti esztétikát, minduntalan hangsúlyozva, a fentről le (von Oben) irány helyett, a tényekből kiinduló letről fel (von Unten) haladó, pozitív módszert.

44. Lange, a materializmus történetírója, mint a kritikai filozófia képviselője. *Friedrich Albert Lange* (1828-1875) híres munkája: *Geschichte des Materialismus* (1866) nemcsak történeti, hanem kiváló filozófiai munka is. A materializmus történetét adva ép főgondolatainak következetes végrehajtásában adja czáfolatát. Az idealizmus szubjektív rendszerszövéseiben azonban még nagyobb veszedelmet lát. Az idegrendszer s az agyvelő működését fizikai s kémiai törvényekkel kell magyaráznunk. Az általános összefüggését a jelenségeknek sehol sem szabad megszakítva gondolnunk. A tudatos jelenségek csak az egyén szubjektív állapotai, melyek ugyanilyen folyamatokkal kapcsolatosan lepnek fel. Egész világfelfogásunk anyagi szervezetünk alkotása, de a mérő anyag maga mitsem magyarázhat meg. *Kant kritikai filozófiáját* kell folytatnunk. A valóság kiegészítésének *szüksége bennünk rejlik*, \emptyset szükség alkotásai a vallások, az elmélkedő filozófiai rendszerek. Mindazonáltal a *vallási és spekulatív gondolatokra nem vetetünk ügyet a valóság megismerésénél*. A vallási eszmék tehát *szimbolikus és gyakorlati értékűek*.

Lange e mellett Svájcban erős szociális agitáló munkásságot fejtett ki s megerősítette a német munkásegylet szervezetét. *Die Arbeiterfrage* munkájában pártatlanul ítél a munkáskérdésről s a Darwinféle létharczából eredőnek tartja. Ismertető munkája *Mills Ansichten über die sociale Frage* (1866) is e körbe tartozik.

Langéval a *kritikai filozófia* újabb fellendülést mutat. Ez a *Neukantianismus*. Képviselői közül (*Coliën, Paulsen, Laas, Vaihinger*) kiválik *Friedrich Paulsen* különösen *Wan uns Kant sein kann* (1881) értekezésével.

45. A német fiziológusok. A század közepétől szá-

mos filozófiai értékű munka és eredmény került ki a német fiziológusok kezéből. Ez *orvos-filozófusok* legkedveltebb munkaköre a *fiziológiai pszichológia*, a *pszicho fizika*, mely a lelki működések matematikai fizikája, mérése e folyamatoknak s innen a *pszichometria* is. Előszeretettel tárgyalják magát a lelki gépezetet is, *pszichomechanikát* adva,

Eleinte különösen az érzés tudománya, az *esztézeológia* hívta fel figyelmüket.

Johannes Müller fiziológiájában (*Handbuch der Physiologie*) fontos elvet adott az *érezkidegek specifikus energiájában*, melynek értelmében a látóideg izgalma mindig fonyézés, még a szemreütéskor is. a hallóideg izgalma mindig hangézés, még a fülreütéskor is, vagy gyuladásos fülzúgásnál. Újabbban azonban ez elv ellen erős támadásokat intéztek.

Különösen kiválik *Helmholtz*, ki műveiben (*Die Lehre von den Tenempfindungen*. 1862. *Handbuch der physiologischen Optik*. 1856. *Populäre trissenschaftliche Vorträge*. 1871 és 1884) legfontosabb érzékleteinket nagy tudással s finom filozófiai gondolkodással vizsgálva sok érdekes *pszichológiai s esztétikai eredményre* jutott. Egyik legerősebb *védője* ^s *diadalra vivője a tapasztalati elméletnek* a fiziológiában a nativista, »velünk született« felfogással szemben, t. i. hogy belső tartalmát elménk, pl. a térfogást, a tapasztalatból nyerte és nem a születésben hozta magával. Ez ismeretani kérdés *filozófiai* eredményekre is viszi. Kedvelt, sokszor hangoztatott felfogása az »*érzések jel rend szeré* «-vol az, hogy minden érzékletünk *csak jel a tulajdonképpeni valóságról*, melyet e tarka-barka, hangzó, színes jelrendszerrel takart el előlünk a természet. Az *energia megmaradásának elvét is ő vitte diadalra*.

A *Weberrel*. *Fechnerrel* megalapított pszichofizika művelői közt megemlítendők *G. E. Müller* (*Zur Grundlegung der Psychophysik*, *Zöllner* híres pszichikai törvényével a *feszültség* változásáról. Ha potenciális energia elevenné válik, gyönyörrel, ellenkező változás a gyönyör ellenkezőjével kapcsolat.

Filozófiai gondolataival Helmholtz melle állítható mélyen gondolkodó elme *Du Bois Beymond*. a híres fiziológias, különösen *Untersuchungen über thierische Electricität* (1849) munkájával, melyben az állati energiát legközelebb állónak tartja a villamos energiához. Nem azonos, de rokon lehet vele, mert jelenségeik is rokon természetűek. Részecskéről részecskére hullámszerűen előhaladó energia – felszabadításból állna. *Ober die Grenzen des Natu ver kennens* (1872) és *Die Sieben Welträittsel* (1880) előadásában kitüzi ismeretünk határait, felsorolja a megismerhetetlen problémákat a hét világrejtvény címén, mint: 1. az erő anyag, 2. a mozgás eredete, 3. az élet eredete, 4. a természet czélszerűsége, 5. az érzéklet keletkezése, 6. a gondolkodás és a nyelv eredete, és 7. az akarat szabadsága kérdését, melyekre mind azt kell tartanunk, hogy *ignorabinius*. Szépen fejtegeti, hogy a világosság csak az első ázalék szemfoltja létrejöttével keletkezett, a szín is így stb, szóval hogy mennyire relativ tudásunk e relativ eszközök, az érzékietek folytán. *Ober das Verhältnis der Naturwissenschaften zur Kunst* (1890) értekezésében az esztétikának szolgál adalékkal.

De különösen felemlítendők a *psichomechanika* munkásai, a lelki gépezet kutatói. E téren *Gall* eredetileg helyes, de később elferdített gondolata gyümölcsözik gazdagon, a működések helyhezkötttségének, a localisatiónak kikutatásában *Exner*, *Munt.*: *Fleclisig*. de főleg *Meynert* s legkivált *Sachs* igazán meglepő eredményeiben. *Sachs* agybetegedéseknél a kiesett működések megfigyeléseiből s aztán az elroncsolt területeknek mikroszkópiai sorozatos metszetekben való kórbontó tudományi vizsgálatából (*über Bau und Thätigkeit des Grosshirns*. 1890.) már úgyszólván az egész pszichikus gépezetről világos fogalmat nyertünk.

46. Wundt, a pszichofiziológia és a pszichológiai laboratóriumi kutatás megalapítója. A Fechner-féle pszichofizika és kísérleti pszichológia legtehetségesebb folytatója *Wilhelm Max Wundt* (1832-) és noha a kísérleti pszichológia megalapítója Fechner volt, a *rendszeres psicholo-*

lógiai laboratóriumi kutatás megalapítója Wundt s egyszerűsmind a rendszeres pszichofiziológiának is, e téren alapvető' *Grundzüge der -physiologischen Psychologie*. (1874) munkájával. Alapvetésül tárgyalja a lelki működések szervét: az idegrendszert s különösen az agyvelőt a *psichomechanika* és pszichofizika eredményeivel, a Weber s Fechner törvénnyel, aztán szól az érzetek, képzetek keletkezéséről, a felidéződés feltételét bizonyos kifejlődött szöveti *dispoziciában* találván az érzeteket s képzeteket színező esztétikai alapérzelmekről (ästhetische Elementargefühle), a tudatról, az apperceptióról, a képzetek apperceptív kapcsolásáról, a képzetassociatiók fajairól, a kedélymozgalmakról, a tudat különféle állapotairól: alvásról, hipnózisról, végre az akaratról, mozgásokról, a reflexekről, a kifejező mozgásokról s legvégül a lélek mivoltáról szóló metafizikai vélemények fiziológiai kritikáját adja a lélek mivoltát a *Trieb*-ben, az *ösztönző erőben* találván.

Kiegészítik azt többi munkái: *Vorlesungen aber die Menschen- und Thierseele* (1863), *Logik* (1880), *Essays* (1885. különösen a *Philosophie und Wissenschaft*), *Ethik* (1886), *Grundriss der Psychologie* (1896) s a saját és tanítványai dolgozatait tartalmazó *Philosophise]te Studien* (1883-). Wundt általános felfogását jellemzi hat fizikai axiómája: 1. Minden ok mozgás-ok. 2. Minden mozgás-ok a mozgón kívül áll. 3. Minden mozgás-ok kiinduló pontjától támadó pontjáig egyenes irányban hat. 4. Minden ok hatása megmarad. 5. Minden hatásra vele egyenlő ellenhatás felel. 6. Minden hatás, okozat egyenértékű az okkal. Amit léleknek nevezünk, az is működések, folyamatok összege. Az erkölcsi beszámíthatóság a jellem causalitasa. Az erkölcsi cél a közjólét, az általános haladás.

Wundt iskoláját a tapasztalati, kísérleti kutatás jellemzi. Laboratóriuma nyomán szerveződtek a többi laboratóriumok, eleinte Németországban, később külföldön és főleg az északamerikai Egyesült-Államokban. Ezt az új pszichológiát ép ezért a speciális részletkutatás mellett még az eredmények nemzetközi ismertetése és felhasználása jellemzi.

Ez iskolának kitűnő újabb pszichológiáját *Külpe* adta *Grundriss der Psychologie* (1893) munkájában. Mellette megemlíti *Zielten-t* (*Leitfaden der physiologischen Psychologie*. 1891), *Ebbinghaust* (*Grundzüge der Psychologie*. 1897) s *Th. Lipps-et* (*Grundthatsachen des Seelenlebens*. 1883. *Zur Lehre von den Gefühlen. Komik und Humor: eine psychologische-ästhetische Untersuchung*. 1899. stb.). Kitűnő orgánuma ez iskolának Wundt említett folyóirata mellett az *Ebbinghans* és *König* szerkesztésében megjelenő »*Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane*«.

47. Dühring »valóságfilozófiá«-ja. Sajátságos jellemző képviselője a német pozitívizmusnak *Eugen Dühring* (1833-), a vak filozófus, ki évekig a berlini egyetemen adott elő, s az energia megmaradása elvének felfedezésében Robert Mayer elsőségének szenvedélyes szószólója volt Iliemholtz híveivel szemben.

A kritikai filozófiából indul ki s *Natürliche Dialektik* (1865) munkájában a Kant-probléma új átdolgozását akarja adni, »természetes ismerettant« a romantikus »özönvíz« után. Szerinte a gondolkodás mindig *folytonos* (*continuuait*) *összefüggést* keres és mindig *folytatni* iparkodik megkezdett irányát. így jött létre a végtelenség fogalma, holott a valóság csak egyes tárgyakat mutat, csak határozott számú égitestet stb. így vezet az okság elve is az ok-okozati összefüggés végtelen sorára, *egyik* azért-ra másik miért-tel. A valóság egyes tárgyait, egyes viszonyait, meghatározott számukban és határoltságukban az ő *határozott számtörvénye* alá foglalja. A végtelenség csak a folytatás lehetőségét fejezi ki, de ez is csak határozott elemek lassú hozzáadásával történhetik. Ez *fontos különbség tehát gondolkodásunk és a valóság között*.

Most már azt következteti, hogy a természeti változások folyamatának volt *kezdet*e, de *örök lét* előzte meg. Az *idő* s az *oki sorozat* csak az egyféle változatlanból a különféle változóba való fejlődéssel keletkezett. Szerinte új jelenség tapasztalásánál mindig ily abszolút kezdettel állunk szemben! A lét továbbfejlődése a gondolkodás,

melyben valódi lényegét fejtí ki s most, noha előbb nagy különbséget mutatott ki gondolkodásunk és a valóság között, úgy találja, hogy a logikai *alapnak s következménynek* megfelel a valóság *ok és okozata*, a logika *azonosság* elvének az egyes dolgok *azonossága*, a *kombináció* és *dedukció* a természet *egységének s erői kölcsönhatásának*. A dolgokban ható ok az elménkben ható okkal rokon. A gondolkodás, a tudat valami olyasmin alapszanak, ami ép úgy nem tudat, gondolkodás, mint a mozgóató erő maga nem mozgásjelen-ség. Joggal tekinthetjük azt, *ami a természetet mozgatja, olyanak, mint ami gondolkodásaink alapja*. Helytelen fel-fogás szerinte, hogy ismeretünk annyira szubjektív, hogy nem szólhat a magánvalóról. Vegyük pl. a számot, a valóság és fogalma közé itt semmi az én természetéből folyó nem ékelődik közbe, mire csak annyit jegyezzünk meg, hogy az egész szám elménk alkotása, a valóságban csak testek vannak.

Későbbi műveiben (*Das Wert des Lebens*. 1865. *Kursus der Philosophie*. 1875. második kiadása: *Wirklichkeitsphilosophie* címen. 1895. *Logik and Wissenschaftstheorie*. 1878. *Der Ersatz der Religion durch Vollkommneres*, 1883.) *valóság filozófia* címen tisztán a valóságon felépített, tehát afféle pozitív filozófiát hirdet, mely némileg Comte-ra és Spencerre emlékeztet, de különben a »*Weltschematik*«-ban sem tagadja meg magát a német absztrakt rendszer-szöví. Szerinte a valóság *csak egy*: a természet és részei. Mindennek megvan az anyagi oldala s az anyagi jelensé-gekben és összefüggésükben mindent meg kell találnunk. Természetesen csak a korlátolt materializmus áll itt meg. Az anyag fogalmát ki kell tágítani, mélyíteni, hogy benne a *tudatos jelenséget, mint minden más természeti jelenségre való képességet* is, megtaláljuk. A filozófiai anyagfogalom (*der philosophische Materiebegriff*) több mint a fizikusoké és kémikusoké, ez *minden testi, szellemi állapot alapja, fel-öleli az egész valóságot*. Szerinte még ez sem elég. Bele veszi a *ez élt*. A működő erők ugyanis mindig bizonyos tenden-tiával bizonyos irányba hatnak s e közrehatásuk adja a

természet egységét. Nyilvánvalónak tartja a *sokféle elem összekombinált hatását*. A természet folyton előbbre törekszik, az alsóbb létformák csak alapul szolgálnak a felsőbbekhez, a *végső cél* oly lények létrejötte, akik nemcsak léteznek és hatnak, hanem akiknek létükről s hatásukról tudomásuk is van, másképp nem volna értelme a természet mechanikai egésze történetének, dőre fél munka volna, színház játszók, nézők nélkül! A *különbség törvénye* értelmében e »Weltschematik«-ban az ellentétek, a különbségek hozzák létre a fejlődést. Különbség nélkül érzés sem létezik. Az ellentétek, a kellemetlen, a keserű hozzák életérzésünket mozgásba s az akadályok legyőzésével így jutunk a boldogságra. Itt Böhmére emlékeztet, azonban végeredményben erős optimista. A létharcot is csak negatív magyarázatnak tekintette s Darwinnal szemben Lamarcknak adta az elsőséget.

Az *etikában* az etikai érzés alapját az emberi ösztönökben (Trieb) találja. De a természet tévedhet, ezért szükséges a fejlesztés, a javítás. A jó alapja a szimpátiás ösztönök, melyeket a művelődés nagy fokban kifejlesztett. Az etikai fejlődés individualizációból áll. Az egyéniség magasabb kifejlődése is csak magasabb fejlődésű társadalomban lehetséges. Ilyenben a termelés és fogyasztás viszonyokat a társadalmi vezetés szabályozza, az egyes egész érdeklődése a munkára irányulhat s ez által az élet alapjában megemeseedik. De ez lassan fejlődjék ki, nem szakítással, ahogy Marxék, a szocialisták akarnák, akiknek ép azért nagy ellensége. Minden érzésen felül áll az *egyetemes érzelmi állapota* (*ein universeller Affekt*), ha az ember tekintete a nagy egységig emelkedik, ha a gondolkodó e nagy egység részének s erőitől mozgatottnak érzi magát s ha saját sorsa gondolata a dolgok nagy rendjének gondolatába olvad, melyből annyi jó fejlődhetett vala ki. Pozitívizmusa ez egyetemes érzéssel is Comte emberiség-kultuszára emlékeztet.

Dühring a *kritikai filozófiát folytatva új »természetes« átdolgozás alá rette a Kant-féle ismerettani problémát; ez őt*

valóság filozófiájára vezette, mely a német pozitívizmus jellemző nyilvánulása egyetemes érzelmi állapotával is; világsematikája a német metafizika terméke a pozitívizmus mezében.

48. A földrajz filozófiája az antropogeográfia. A földrajzban mélyebb felfogást s magyarázatot feltüntető irány első képviselője *Alexander von Humboldt* (1796-1859) híres *Kosmos*-ával mely a legújabb kutatásokkal ugyan már nincsen összhangban, de tartós hatása volt a figyelemnek a természet szépségeire s törvényszerű rendjére való irányításával. *Karl Ritter* (1779-1859) a berlini egyetem híres geográfusa az új, tudományosabb s filozófiai tartalma geográfiai felfogás megalapítója. Műveiben (»Über das historische Element in der geographischen Wissenschaft«. 1833. »Erdkunde im Verhältnis zur Natur und zur Geschichte der Menschheit«) a földrajz fő fogai mává is az embert teszi s feladatává pedig: a *természeti viszonyokból a művelődés, az emheri történet magyarázatát adni*. Jellemzi mondása: Az ország – természetéhez bilincselte állam. Jeles tanítványa *Friedrich Ratzel* (1844-) fejlesztette tovább tanítását, melyet, mivel az embert tette a földrajz középpontjává, *antropogeográfia-nsik* nevezett el. Fő munkájában (*Der Mensch und die Erde. Anthropogeographie oder Grundzüge der historischen Anwendung der Geographie.*) a föld és az ember ily viszonyát, a kultúrák ily kifejedését kutatja.

A német iskola mellett megemlítené az angol *Henry Thomas Buckle* (1821-1862) *Anglia művelődéstörténete* (*History of civilisation in England.* 1857-61.) óriás munkájával, melyből azonban csak az első kötetek készültek el. E munkában az evolucionista felfogást alkalmazva a történetírásban, az embert s a művelődést a *természeti viszonyok látásából* magyarázza, így kimutatja az éghajlat hatását. Ázsiában az északnyugati felföldről a keletindiai alföldre vándorolt áriák, a bágyasztó hatású a forróövi és alföldi éghajlat alatt nem maradtak sokáig »méltóságok« »uralkodók«, mint nevük mondja. Buckle szerint a forróövi éghajlat kedvez az önkényuralomnak, a hidegebb a szabadságnak.

49. Az olasz bűnügy tudományi, kriminológiai elméletek. Újabban különösen az olaszok fejtették ki a bűnügy-tudomány, kriminológia terén kiváló munkásságot. Számos szaktudósuk foglalkozik a bűnügyi tények kutatásával, nagyfontosságú büntető irányelveket vitatnak meg annyira, hogy valósággal három külön iskolát különböztethetünk meg az olasz bűnügybúvárok között. Így a régi *klasszikus* iskolát, mely hívéin az abszolút igazságban, a szabad akarat hitén építette fel büntetőjogi rendszerét s melynek legnemesebb kifejezője az oly híressé vált *Carrara* munkája, aztán az *antropológiai* iskolát, melynek alapítója és fáradhatatlan hirdetője a szintén oly híressé vált *Lombroso*, ki különben »Lángész és elmekór« című művével tűnt fel, melyben a lángeszű embereken és az elmebajosokon észlelhető közös rendellenességekből iparkodik következtetéseket vonni. *Cesare Lombroso*-n. (*Antropológia criminale*) kívül ide tartozik még *Enrico Ferri* (*Sociologia criminale*.) E *Lombroso*-féle iskola főtétele a »született gonosztevő«, »a gonosztevő típus« létezése. Es végre *Alimena* legújabb iskolája, melyet, mint-hogy igazi pozitív módszerrel a bűnügyi tényeket is a társadalmi jelenségek szigorú determinizmusából akarja magyarázni, *determinista* iskolának mondhatnánk.¹

Érdekes, mennyire összefügg ez iskolák fejlődése az újabb idők különféle, egymást felváltó filozófiai felfogásával, gondolkodásmódjával. A szabad akarat metafizikai hitének dedukcióján építő klasszikus iskola megfelel a dedukciókkal dolgozó metafizikai irányzatnak, míg a *Lombroso*-féle antropológiai iskola a pozitívizmussal neki lendülő naturalizmussal van fejlődésbeli kapcsolatban s végre az újabb szigorúan determinista iskola a pozitívizmusnak tovább fejlődött alakjában, a fejlődést tekintő kritikai determinizmusban gyökerezik s hajt egészségesebb elveket.

A klasszikus iskola egyoldalúságára, mely a szabad akarat metafizikai hitében látta a büntető kódexz zsinór-

¹ Az olasz bűnügy tudományi elméletek. *Dr. Pekár Károlytól*. Huszadik század. 1900. 9.

mértékét, csak üdvös hatással volt a másik véglet, az antropológiai iskola, mely született gonosztevőivel, a társadalom élő szervezetének ez eltávolítandó beteg tagjával minden beszámítást lerombolni látszott s a feleslegessé vált büntető kódexsz helyett csak az orvosi eljárást és intézkedést követelhetette volna, A két véglet közt a szerencsés középutat az Alimena-féle determinista iskola találta meg, mely ép a bűnügyi tény szigorúan kikutatott, kiderített társadalmi determinizmusában, azaz az összes annak létrejöttében közreműködött tényezők aprólékos ismeretében találta meg a beszámíthatóság mértékét.

50. Az olasz fiziológusok. A már említett *Lormbroso* és *Ferri* mellett itt meg első sorban *Mosso* említendő, a kiváló turini tanár kitűnő pszichofiziológiai tanulmányaival (*A félelelről. Az elfáradásról* stb.) melyekben a legrejtettebb lelki folyamatok biztos mérését adja rendkívül éles elmével szerkesztett saját finom mérőeszközeivel, melyek aztán minden pszichológiai laboratóriumban elterjedtek. A *finomabb pszichológiai mérőeszközöknek Mosso a feltalálója*. E tekintetben a pszichológia Galileije.

Paolo Mantegazza Darwin mellett talán a legnépszerűbb természettudományi írója korának. Műveiben (*Fisiomonía e Mimica* 1881. *Hygiene der Liebe. Physiologie de la douleur. Physiologie der Liebe. Physiologie der Wonne. Physiologie des Liasses. Psgsiologie des Weibes*) népszerű alakban adta a szerelem, a nemi érzések, a kéj, a fájdalom s a gyűlölet, egyáltalán fő'leg a faji ösztön fiziológiáját és kapcsolatosan pszichológiáját, sokszor majd annyi poézissel, mint tudással, úgy hogy középkori szokás szerint egészen ráillenék a szerelem Doktorra – Doctor amoris – elnevezés.

51. A dán pszichológusok. A dán pszichológusok köréből került ki a legjobb tapasztalati kézikönyv: *Psychologie in Umrissen auf Grundlage der Erfahrung* (1893) Dr. *Harald Höffding*-től, kinek egyéb munkái *Ethik* (1888), *Einleitung in die englische Philosophie unserer Zeit.* (1889), *Charles Darwin* (1895) s ki \emptyset mellett az újkori filozófia

történetének legjobb feldolgozását adta: *Geschichte der neueren Philosophie* (1896).

Mellette megemlítendő *Dr. K. Kroman (Kurzgefasste Logik und Psychologie. 1890)* s *Dr. Alfred Lehman (Die Hauptgesetze des menschlichen Gefühlslebens. 1890. Die Hypnose und die damit verwandten normalen Zustände. 1890 Babona és varázslat. 1900).*

52. Korunk társadalmi filozófiája. Már a pozitívizmus kezdetén láttuk, hogy a *szocializmus egyívású fejlődés a pozitívizmussal*. A saint-simonizmus mind a kettőnek kicsirázató melegágya. Ahogy a pozitívizmust végig követjük, úgy végig kell tekintenünk röviden azt a *gazdag társadalomfilozófiai irodalmat*, melyhez hasonlóan e századon kívül egyik sem mutat fel, beleértve pedig nemcsak a szorosabb értelemben vett szocialistikus irodalmat, hanem egyáltalán a társadalomfilozófiai fejlődést, természetesen nem szólva külön a már említettekről, így Comte, Stuart Mill, Spencer ide tartozó elméleteiről.

53. Korunk társadalomfilozófiájának mozgó eszméi. Korunk társadalmában bizonyos osztályok mindinkább elégedetlenné válnak helyzetükkel. A társadalom többsége is érzi, hogy a világ javainak elosztódása nem történik a munka és az érdem igazságos arányában. Az e bajon segíteni akaró javítók, újítkók három főirányban haladnak gondolataikkal; e három felfogás: az *anarchizmus, kommunizmus és szocializmus*. Szerencsére az első két irány eltörpül a harmadik mellett. De hát honnan fejlődött ki e három különféle felfogás? Részünkről a forradalmi, a 89-es eszmék (*liberté, égalité, fraternité*) hármasságában látjuk e három irány eredetét. Jelenünkön ez eszmék munkáltak, s úgy látjuk, hogy az egyéni *szabadság (liberté) végletekig való kiszélesítése az anarchizmus; a föltétlen egyenlőségre (égalité) törekvés a kommunizmus, mert hisz minden különbség legfőbb előidézője az egyéni tulajdon; az ideális testvériség (fraternité) megvalósítását czélozzák a mindenféle szociális, társas közösségek békés kooperációval, melyet az államhatalom szabályoz. Nézzük csak külön-külön*

mind a hármát, mielőtt a történeti fejlődés során végigtekintenénk.

Az anarchizmus. Ha az egyén a fennálló társadalmi rend mellett szellemi tehetségeit nem érvényesítheti eléggé, vagy nem élvezheti munkájának igazságos gyümölcsét, könnyen kifejlődhetik benne az anarchikus eszme,¹ hogy ebben a társadalom oszlopai a hibásak. Az anarchizmus merőben utópia jellegű rendszere most már a következő negatív azaz destruktív 'és a következő pozitív elvekből alakul meg: *destruktív elvek:* 1. *Semmi felsőbbség,* sem Isten, sem államhatalom. Ezt az elvet nevezi Desjardins a »tekin-tély, a felsőbbség iszonyatosságá«-nak. Ezt fejezi ki Blanqui »sem Isten, sem fölebbvaló« és Grave »a haza csak szépen hangzó szó« jelszavai. 2. *Nincs tulajdon,* mint Proudhon mondja: la propriété c'est le vol. *Pozitív elvek:* 1. *az egyéni szabadság* végletekig való kiszélesítése: »tedd amit akarsz«, jelszóval, 2. *minden mindenkié* az ököljog szerint.

A *kommunizmus* oly új társadalmi formával akar segíteni a tőke és a munka aránytalan elosztódásán, melyben az *állam mindenható, egyéni tulajdon szinte nincs,* minden *közvagyon* s mindenben a teljes közösséget hirdeti.

A *szocializmus* elismeri az *egyéni tulajdont, erős államhatalmat,* csak a *munka és tőke viszonyéinak szabályozását* követeli az államhatalom részéről. Ennek mikéntje pedig maga az igazi *szociális kérdés,* főleg egyrészt a *társadalom igazi kooperatív szövetkezeteket* (fogyasztó szövetkezetek, Consumvereine, Vorschussvereine, Cooperativ stores, building society, cooperativ company) létesítő *társaságbeli tevékenységében* és másrészt az *államnak a munkás helyzetét javító, védő és oltalmazó törvények, iparfelügyelőségek és hatóságok* által való támogatásában fogja, a hogy látszik, megoldását nyerni.

Különben a kommunisztikus és szocialisztikus elméletek közt sokszor szigorú határ nem vonható. Lássuk a történeti fejlődést.

¹ Desjardins: L'idée anarchiste.

54. A szociális kérdés és a szocializmus. Szociális kérdés alatt a *munka és a tőke aránytalan elosztását* értjük a mai társadalomban s ezzel kapcsolatban a törekvést a *vagyontalan munkásosztály anyagi és szellemi helyzetén segíteni*.

A munkáskérdés csak részletkérdése a szociális kérdésnek. A munka és tőke aránytalan elosztásának ténye oly régi, akár a polgárosodás, de csak az újabb korban főleg a felvilágosultság és a forradalmi eszmék hatása alatt jönnek tudatára e ténynek s mindinkább helytelenítik. Nagy mértékben járult hozzá a XIX. századdal nekilendülő gépipar, mely a kapitalista tőkét aránytalanul növelve a munkásosztály helyzetét annyira rontotta, hogy a tulajdonképpeni munkáskérdést ez vetette felszínre s a szociális kérdést ez teremtette meg, feltárván a kultúra bámulusos haladásával járó bajokat.

Annyi tény, hogy manapság *mindinkább megérlelődött az az általános felfogás, hogy a munka és a tőke, a világ javai aránytalanul vannak elosztva*. Innen a fokozott törekvés: *segíteni a munkás anyagi, szellemi helyzetén, innen a munkásvédelem szövetkezeti biztosítások útján*.

Azokat az elméleteket és társadalmi mozgalmakat foglaljuk már most a tágabb értelemben vett *szocializmus* elnevezés alá, melyek e társadalmi kérdést megoldani, megoldását előmozdítani, a munkás helyzetén javítani iparkodtak. A szociális kérdést a XIX. század elején nekilendülő gépipar, mint munkáskérdést, égetővé tevén oly gazdag ilyen *társadalomfilozófiai irodalmat* indított meg, amilyent egy század sem mutat fel.

Általánosan jellemző azonban e szocialistikus és aztán a belőle fakadó kornmunisztikus elméletekre is, hogy *nem a társadalmi jelenségek természete és a közös élet törvényeiből* indulnak ki, hanem annak az *általános emberi boldogságra való vágyódásnak alkotásai*.

A lassú gyakorlati átalakítások útján való sokkal becsesebb javításokkal szemben egész hosszú sorát vetette fel e kérdés a legvakmerőbb, az egész társadalmi rendet

felforgató elméleteknek, melyeknek nagy része utópia jellegű, amint hogy e szocialisztikus és kommunisztikus rendszereknek is az előbbi korok hagyományos intézményeinek jogát vitató államregényei, utópiái egyengették útjokat.

De ha ily utópiajellegűek is e rendszerek, *gondolatfejlesztő, erjesztő, élesztő* hatásuk tagadhatatlan a társadalmi problémákat, főleg a munka társadalmi organizációjának kérdését illetően. Ez elméletek *tárták fel* igazában a *munkásosztály helyzetét*, ezek mutatták ki, hogy a fennálló társadalmi rend *nem a lehető legjobbika*, új problémákat tűzve így a társadalmi tudományok és a politika elé, s *ép ezek érlelték meg a meggyőződést* ama, az elméletek kiinduló pontjául szolgáló tény igazságáról, hogy a munka és a tőke, a világ javai aránytalanul elosztvák. Kimutatták így a társadalom körtüneményeit s okait, és jól mondja Medveczky, hogy a *társadalmi patológia* a társadalmi tudományoknak minden esetre egyik legfontosabb feladata s ez adja a *társadalmi reformoknak, mint patológia a terápiának, alapját*.

A modern szocializmusnak, ha *Babeuf* előzetes mozgalmát (1793-97) nem számítjuk ide, ki összeesküvést szervezett, hogy a francia kormányt megbuktassák és újabb rémuralom alatt a nemzeti vagyont felosztás s kít 1797-ben kivégeztek, tulajdonképpen megalapítója, mint már említettük, *Saint-Simon*.

56. A saint-simonista iskola és további fejlődése. Az alapján véve ideális jellegű, a társadalomnak a pozitív tudományok alapján való megújulását célzó saint-simonizmust, mely az ipari, gazdasági érdekeket akarta elsőkké emelni, nagyiparosokra és tudósokra bízva a vezetést s a legjobban szenvedő munkásosztályt szellemi és gazdasági tekintetben fölemelve, követői mindinkább túlhajtották. Csak a tiszta *egyéni birtokot* fogadva el, a család örökösödésjogát meg akarták szüntetni s az *örökjogot az államra ruházni, mely bankrendszer útján ossza fel a munkát és a jövedelmet az egyének közt képességeik és munkájuk*

szerint Ez iskola első apostola *Bazard*, nevesebb tanítványai *Carnot*, *Michel Chevalier*, *Fournel*, *Barrault* voltak.

Legtúlzóbb hajtása ez iskolának *Enfantin* köre volt, ki saint-simonista vallást hirdetett, munkával és élvezettel egybekötött istentisztelettel és a nemi életre való előírásokkal, miért is az intézők a rendőrség elé kerültek (1832).

56. Lamennais keresztény szocializmusa. Sajátságos szocialista irányt képviselt *Hugues Félicité Robert de Lamennais* (1782-1854). Eredetileg a forradalom után támadt visszahatás irodalmából emelkedik ki. *De la religion considérée dans ses rapports avec l'ordre civil et politique* (1825-26) művében a vallást és a szabadságot akarja összeegyeztetni. »Isten és szabadság« jelszóval lapot is indít (*TAvenir*). *Paroles d'un croyant* (1833) művében a népfeliséget a vallás nevében követelte és hirdette. E rengeteg népszerű művét, mint az előbbit is, a pápa átka érte. Erre *Affaires de Rome* (1836-37) művében szakított az egyházzal, az állammal s *Livre du peuple* híres és ritka népszerű munkájában a *keresztény vallás szocializmusát* hirdetve, a szív belső valása nevében követeli a szocializmust.

57. Fourier es Proudhon kommunizmusa. *François Fourier* (1772-1840) külön kommunista rendszernek, a *fourierizmas*-nak megalapítója. Ennek hívei a fennálló társadalmi rend teljes felforgatásával a társadalmat 400 családból, 1200-1800 emberből álló falankszokra akarták osztani, amelyek közös lakó és dolgozó helyiségben falanszterben éljenek s ezek felett Konstantinápolyban székelő omniarcha uralkodják.

Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865) híres francia kommunista, ki népbankot alapított (1848) az adófizetés megszüntetésére s munkái miatt többször elitéivé külföldre menekült, számos munkája közül a leghíresebb a *Tulajdonról* írott, melynek hívei részéről gyakran idézett főtétele: »a tulajdon lopás«.

58. A nemzetgazdaságtan továbbfejlődése, a klaszszikus iskola. A társadalmi életnek e tudományát, melyet Adam Smith alapított meg, *David Ricardo* (1772-1823),

angol bankár műveiben (főleg *Principles of political economy and taxatim*) folytatta, kiegészítve Smith munkamegosztás és szabad kereskedelem elvét *érték elméletéi-el*, mely szerint az *érték egyetlen forrása és mértéke a munka*. Az érték képződését, a tőke fejlődését vizsgálva odajut, hogy a földbirtokos jövedelme, a járadék folyton növekedni fog, a munkások bére pedig folyton csökkenni fog, mert minden jószág annyit ér, amennyi munka rejlik benne, mert a munka szabja meg az értéket. *Frédéric Bastiat* (1801-1850) francia nemzetgazda kiegészítette mindezt az *ipari szabadság* hirdetésével.

Az így keletkezett ipari szabadságot és szabad kereskedelmet hirdető iskola a *klasszikus nemzetgazdasági iskola*, melynek vezérgondolata az *értékelmélet*, tengelye a *tőke* s mely míg egyrészt a *történeti és nemzeti különbségeket* éppen nem véve tekintetbe ez alapelvekből tiszta elvont levezetéseké vált, különösen későbbi művelőinél, *Cairnes*-nél és *Senior*-nál, addig másrészt *egyoldalúságában a tőke uralkodását hirdette a munkásokkal szemben*, akik joggal láthatták benne elnyomójukat.

59. Malthus népesedés-elmélete. *Thomas Robert Malthus* (1766-1834) angol nemzetgazda *Essay on the principles of population* (1798) főművében állította fel a róla elnevezett híres *népesedés-elméletet*, mely szerint az *emberek szaporodása a geometriai haladványok szerint halad*, míg az *élelmi szerek csak aritmetikai haladványban* gyarapodnak s az így bekövetkezendő túlnépesedés betegségeket, nyomorúságot s a halandóság növekedését vonja maga után. Ezért mértékletesen kell élni és csak az nőszüljön, aki családját minden körülmények közt el tudja majd tartani. Heves támadások érték ez elméletet, mivel sokan a fajtalanság védelmét látták benne.

60. Lassalle, a szociáldemokrácia megalapítója. A tőke egyeduralmával szemben fellépő és a munkást védelmező német szociáldemokrata párt megalapítója *Ferdinand Lassalle* (1825-1864), ki filozófiatörténeti (*Die Philosophie Herakleitos, des Dunkeln von Ephesos*. 1858.) és jog-

filozófiai (*Das System der erworbenen Rechte* 1861) munkáival is kitűnt, röpirataival, beszédeivel, vitázó irataival (*Macht und Recht.* 1863. *Was nan?* 1862. *Arbeitersprogramm.* 1862.) a tőke ellen egyesíteni akarta a munkásokat, hogy maguk legyenek a termelők. *A munkás védelem első előhar-
ezosa, a szociáldemokrácia megalapítója.*

61. Marx, a szociáldemokrácia elméletirója, az internacionálé megalapítója. *Karl Marx* (1818-1883) a német szociáldemokrata párt legkiválóbb vezére, ki megalapította (1864) a munkásvédelmet célzó *internacionálét*, nemzetközi munkásszövetkezetet. Számos német és francia szocialista munkája közül társadalomfilozófiai értékű a »Tőke« (*Das Kapital.* 1867-83.), mely a szociáldemokrácia és egyáltalán a *modern szocializmus elméletkönyve, kódexszé.* A »vörös internacionálé« e marxista elmélete, a marxizmus tisztán Ricardo alaptételéből indul ki, csak hogy természetesen ép homlokegyenest ellenkező eredményekre jut, lévén a szociáldemokrácia a tőke esküdt ellensége. Szerinte a termelés jelen kapitalista módja a munkásokat *csak szegényesen vagy éppen nem elegendően* látja el bérrel. Gyökeres *társadalmi forradalom* van hivatva rajta segíteni.

62. Az anarchizmus. A szociáldemokraták, a szocialisták nemzetközi szövetkezetéből szakadtak ki a szélső túlsók, *Bakunin* és hivei, mint anarchisták, kik a mai fennálló társadalmi rend teljes fel forgatására törekednek s mint ilyenek veszedelmes és káros elemei társadalmunknak. Megemlíthető még *Louis Auguste Blanqui* (1805-1881), ki sok anarchista zendülésben vett részt s élete javát börtönben töltötte, semmi felsőbbiséget sem ismerni el – ez volt jelszava. Továbbá *Grave*, ki még a hazát is csak szépen hangzó szónak tekintette.

63. A kommunizmus. A kommunizmus tulajdonképpen a szocializmus egyik szélső hajtása, mely Fourier-val s Proudhon-nal kezdődött s mely *abszolút egyenlőséget* akarna, a *magántalajdon eltörlésével* és *teljes* (föld, birtok, vagyon, nő) *közösséggel* innen neve is: kommunizmus.

64. Megemlítendő még *Robert Owen* (1771-1858) angol

kommunista, ki kommunista községet (New-Harmony) alapított (1823) Észak-Amerikában, de ez csakhamar feloszlott. Később Angliában volt lelkes vezetője a munkás egyesületeknek: Hívei az *owenisták*.

Különösebb figyelmet érdemel *Etienne Cabet* (1788-1856) francia kommunista, ügyvéd, képviselő, később ügyész, a júliusi forradalomban a demokrácia kiváló hírlapírója, megírja *mind a két forradalom történetét*, politikai működése miatt börtönre Ítéltetvén, Angliába menekült s itt írja *Comment je suis communiste* röpiratát, melyben nincs megelégedve a köztársasági kormányformával, majd *Voyage en Icarie* államregényében *kommunista tervet* ad, melyet Amerikában, Texasban meg is próbált szervezni, de balsikerrel, mert az icariai gyarmat őt elkergette. Államregényében adott tervete az *abszolút egyenlőség* keresztülvitelelére törekszik, *birtok közösséget, konaktív tulajdonrendszert, általános munkakötelezettséget ajánl*. Egy társadalom, egy család, egy birtok, egy tőke. Kiemeli, hogy bűn és nyomor csak a rossz társadalmi szervezetből fakad. Szerinte a *kereszténység* első vezetői, az első keresztény atyák is az ily közösséget hirdették. *Lassú*, nem erőszakos *átmenettel* (régime transitoire) képzelné behozhatni e rendszert, a szerzett jogokat egyelőre még meghagyva, csak a szegények helyzetén javítva *progressív egyenlőséggel*, mely az örökségek, adományok, szerzeményekre hozott új törvényekkel, a tőke progressív megadóztatásával megakadályozná a vagyon felhalmozódását. Nem a vagyonos osztályt akarja megfosztani, hanem az alsó osztályt gazdagítani (égalité d'abondance). Nem szerződés hozta létre a társadalmat, hanem egyik nép *meghódította* a másikat, az arisztokraták a nagy tömeget. Tiszta családi életet követel. Nagy a *nők* tisztelete. Cabet a *modern kommunizmus előhazozosa*.

Megemlítjük még *Louis Blanc*-ot (1811-1882) a gazdag munkásságú kommunista író.

64. Bellamy szocialista államregénye és az amerikaiak. *Edward Bellamy* (1850-) *Visszapillantás* (Looking backward) 2000-1887 című szocialista regényében – a

társadalmi fejlődésnek Comte szerint legfelső békés-iparos fokához képest – a jövő államformájául az *ipari köztársaságot* rajzolja *ipari sereggel* és *elnökkel*. Minden nemzet ily ipari köztársaság s az egész világ ily ipari köztársaságok szövetsége.

Ez ipari köztársaságban a mai viszonyok helyett, mikor sok gazdag semmi munkaegyenértéket nem ad gazdagságáért és sok szegény munkája nincs kellően díjazva, – a *tőke és munkaadás középpont osztva az állam kezében*. Megszűnt az állandó hadi erő s általános hadkötelezettség, de helyébe jött a munkáskérdés megoldásakép az *új államforma alaptörvénye: az általános munkakötelezettség* (21-45 évig) az ipari seregben, szervezve 3 éves rendes szolgálattal, azon túl az önkéntesek saját választású szolgálatával. A seregnek a nők is tagjai, mert ez a *társadalom legfőbb törvénye, az éden/ ediktum*. Az önkéntes foglalkozások arányát a munkaidővel szabályozzák.

A kicserélést eszközölő kereskedelem és médiuma a pénz megszűnt. Pótolják az *állam elosztó intézetei* s a *munka fejében nyert hitel az állam áruházaiban*, hol a polgárok hiteljegyeiből szelvényeket szednek be az árúk fejében. *A kínálatot szigorúan szabályozzák a kereslet szerint*.

Így a lehetőségig föltétlen az *egyenlőség* az emberek közt, kiknek *társadalmi állását egyedül munkájuk a nemzet szolgálatában határozza meg*. Ez az egyetlen rangkülönbség a *munka arisztokráciája*,

E katonai beosztású békés ipari köztársaság ipari sereggel és általános munkakötelezettséggel megvalósíthatatlan utópia, mert – s ez a legfőbb baja – benne az állam mindenhatósága megöli az egyént, az egyéniségeket, a szabad versenyt,¹ a szabad vagyonszerzés hatalmas ambícióját, a szabad sajtót, az ellentétes vélemények gyümölcöző küzdelmét, az eleven, pezsgő élet e föltételeit. Nem is lehet föltétlen egyenlőség az emberek között, hisz

¹ Mint ezt *Michaelis* bírálatkép írt *Pillantás a jövőbe* című munkája is különösen kiemeli.

a természet sem osztotta el egyformán a tehetségeket. De Bellamy csak általában irányító példát akart adni, mint maga is mondja, s a fejlődés általános menetére nézve úgy látszik Bellamy *nemzeti kooperatív iparrendszere* s e *nemzeti kooperatív ipar rendszer elve* maga nem egészen utópia. Érdeme e mellett az *általános munkakötelezettségnek* mint a társadalom alaptörvényének hangsúlyozása.

Körötte egész iskola keletkezett az *új-nacionalisták* nemzetiesítők, kik egész programmal szolgálnak az átmenetet képező nemzetiesítéshez: az iskolák, világításvállalatok, vasutak, telegráf, posta, telefon, bányavállalatok folytatólagos elnemzetiesítésével, azaz államosításával.

Bellamy elvének részben való megvalósítását mutatja *Godin* francia kísérlete a *guise-i familistère*ban, a munkások e családi államában, melyben Grodin a tőke és munka viszonyainak szabályozását szintén egységes kooperáció útján bírta elérni. E kísérletről szól munkája: *Mutualité sociale et association de capita et de travail*.

65. Újabb nemzetgazdasági iskolák, a történeti iskola. A klasszikus iskolával szemben, mely elvont, logikai levezetéseiben figyelmen kívül hagyta a történeti és nemzeti különbségeket, az új irány ép ezek felé fordult s így született meg a *történeti iskola*. Míg a klasszikus iskola a társadalmat mechanikai összetett gépezetnek tekintette, addig a történeti iskola *élő, fejlődő szervezetet, organizmust* látott benne. Innen a nevük *organicista iskola* is. Ez iskola külön fejlődő fokozatait képviseli *List*, *Roscher*, *Schmoller*. mely utóbbi magát már egyenesen organikus-történeti iskolának nevezi. Itt már azt hirdetve, hogy a társadalmi jelenségek is változatlan természeti törvényeknek vannak alávetve, összeér e tudomány Comte és Spencer *szociológiájával, társadalom-termesztudományával*.

66. Államfilozófia: Eötvös, Schwarcz. *Eötvös József br.* külföldön is kiváló elismerésben részesült. *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása AZ állad alomra* (1851-54) című művében a század vezéreszméit: az *egyenlőséget, szabadságot* és *nemzetiséget* tárgyalja, nem terjeszkedve ki a szocialisz-

tikus és kommunisztikus mozgalmakra. Szerinte az államtudománynak is a tapasztalatból kell kiindulnia, biztos alapja a tapasztalás. E vezéreszmékhez való alkalmazkodás ugyanis az állami életben súlyos bajokhoz vezetett, *tehát az eszméket módosítani kell*. E három eszme maga *ellenkezik, egymással, külön magvalósítása mindegyiknek felforgatná az állami életet s az emberiséget még akkor sem elégítené ki*. Szerinte már most a feltartóztatlan fejlődés menete e téren az *»állam mindenhatóságának elméletéről az egyes mindenhatóságának gyakorlatára«* vezet át. Az államformát kell tehát módosítani a társadalmi rendhez mérten. Most már azt vizsgálja, mennyire lehet *megszorítani az állam korlátlan hatalmát* ép az állam és az egyén érdekében s így jut az *önkormányzat* nagyszabású kifejtéséhez, mely az *egyéni szabadság és az államhatalom harmóniába hozataláinak* nagy problémájára a felelet s ép e probléma felállítását s rá adott feleletét emelte ki a francia Laboulaye elismerő kritikája is. Eötvös e műve mindenkor értékes társadalomfilozófiai munka marad, melyet – fontosnak tartjuk konstatálni – ép az egyéni szabadságot az államhatalommal harmóniába hozó alapeszméjével méltán állíthatunk Stuart Mill vagy Herbert Spencer ugyanez elvet hirdető munkái mellé.

Mellette megemlíjtük *Schwarz Gyulát*, mint az államformák tudományának egyik leghivatottabb európai művelőjét, ki különösen az apró ó-görög államocskákban létezett államformáknak legalaposabb ismerője volt.

67. Modern művészet-társadalomfilozófusok: Guyau, Ruskin. (*hiyau* a korán elhunyt francia filozófus esztétikai, szociológiai műveiben (*Problèmes d'esthétique. L'Art au point de vue sociologique. R'Irréligion de L'avenir*) kiválóan kiemelte a művészet társadalmi szerepét, mint a *társadalmi együttérzésnek ép sajátos szuggesztív érzésszökei folytán leghatalmasabb ápoló tényezőjét, a »szociabilitás«-nak legerősebb szuggesztív tényezőjét* s mint ilyen, azt hiszi, hivatva a művészet a társadalmi együttérzés, a szociabilitás másik, már hova-tovább szerinte mindinkább halványadó tényezőjét, a *vallásos érzést pótolni* a jövőben, mit annál inkább

tehet, mert az esztétikai érzésekkel a művészet a vallásos érzés jelenségeinél *erősebb szuggesztív tényező*. E szociabilizáló társadalmi szuggestióból magyarázza most már a *művészet* összes jelenségeit, sőt a *műkritikát* is.

Jolin Raskin, angol *művészet-* és *társadalomfilozófus* számos munkájával (*The Stones of Venice. Modern Painters. Sesame und Lilies. The two Path. Crown of Child Olive. On the old Road.*) megkapó nyelven a társadalom reformálását hirdeti az *egészséges, természetes és művészettől széppé és boldoggá, tett élet* eszményének szempontjából, ezért a gépeket széllal és vízzel kell hajtani, ne rontsák meg a levegőt, a mechanikus gépmunkát büntetésekkkel vagy másra alkalmatlanokkal végeztessük, de a földművelés egészségét fenntartó, nyugalmat adó testi munkáját mindenki végezze (mint például Gladstone s Tolsztoj). Csak így jöhet létre *egészséges, nemes faj*, s akkor a *művész* is, mely a lelki tartalom kifejezője, *re formálódik, egészséges, természetes és benső* lesz s *boldoggá teszi az életet*. Még az *ipartárgy akná*i is a gépiparral szemben művészi formát követel. Az *esztétikai gyönyör* szerinte *szeretete annak, ami megérdemli, hogy szeressék*, tehát a maga lényegében *jó* s így erkölcsi jellegű. *Mit szeretsz?* – kérdéssel ép ezért megismerhetni véli mindenkinék benső lelki jellemét.

Ha társadalom – reformálása nagy részben utópia is, mégis érdeme, hogy a *művészet fejlődését helyes irányba terelte*, a *bensőséget és természetességet hirdetve* s a *művészi kritikát is bensőbbé, a műremek kiegészítő magyarázójává* tette. *A modem művészi ipar egyik legnagyobb fellendítője*.

68. A XIX. század három főeredménye: a pozitív tudományok rendszere; a szerves faj élete, fajok fejlődése s a fejlődés általános elve; és a munka s egyéniség társadalmi védelme. Áttekintve most már *egy* szempillantással a XIX. század filozófiai fejlődésén az emberi gondolkodás történetében, úgy találjuk, hogy három hatalmas gondolatkörbe foglalható össze e század munkája az emberi gondolkodásban.

1. Az óriási haladást tett pozitív tudományok rendszerbe, egységes világgépbe, *pozitív világ felfogásba* való összefoglalásának gondolata, legyen ez aztán akár pozitív filozófia, akár a szintetikus filozófia »egységesített tudása«, melyhez megadta a biztos alapot az *energia megmaradása* elvének hatalmas fontosságú felfedezése.

2. A *szerves világról való felfogásunk* teljes megújulása a *szerves faj életéről*, a *fajok kifejlődéséről*, a környezethez való alkalmazkodás, a szerzett jellemvonások örökléssel való állandósítása s az alkalmasabbnak természeti kimustrálódása útján a létért való küzdelemben és egyáltalán a *fejlődésről* szóló hatalmas elvek, az *evolucionizmus* által, mi mind egyszersmind világot vetett az *ember világhelyzetére*, kijelölve a neki megfelelő helyet a mindenségben.

Vége 3. a *társadalmi kérdés* folytonos szellőztetése és ezáltal a világ meggyőződésének kifejlődése, megérlelése a társadalmi kérdés valósága felől, egyszersmind az orvoslás szempontjából megindult *társadalmi védelme úgy a munkának, mint az egyénnek* és pedig úgy az állam részéről munkásvédő törvényekkel, mint a társadalom részéről a megfelelő szövetkezeti, társulásbeli eszközökkel.

E főeredmények tehát pozitív világgelfogásunk, a szerves faj fejlődésének felfogása s a munka és egyéniség társadalmi védelme. Hatalmas eredmények ezek úgy a *mindenség* felfogását illetően, mind a *szerves fajét* s mind a társadalmi életben küzdő *emberét* tekintve.

Nincs az a század, mely az általános felfogásban is ily nagy változásokat tüntetne fel a pozitív speciális kutatás eredményeinek oly rengeteg felhalmozása mellett. Ha kellő fáradtsággal elmélyedünk így e század gondolatvilágába, csak méltó tisztelettel adózhatunk a tovasuhanó század szellemi munkájának, s a felületes francia hírlapíró meggondolatlanul odavetett vádjává lesz előttünk a tudomány csődjéről szólt herce-hurcra éppen oly századnak végén, mely az általános vezérgondolatokban is oly termékeny s ép a szaktudományok eredményei terén oly mesésen gazdag volt, ha csak a távoli csillagtájak elemeit

konstatáló szinképelemzésre, a tárgyak belsejét élénk varázsoló X sugarakra s a szeroterápia csodáira gondolunk.

Mikor búcsút mondanánk e hatalmas századnak az emberi gondolkodás történetében, egyszersmind lezárjuk a filozófiai fejlődés ez áttekintését.

Visszapillantás. Végigtekintve az emberi gondolkodás nagy vonásokban vázolt történetén, újra eszünkbe jutnak a régi idejükmúlt s varázssukat vesztett vallásos, filozófiai elméletek s elvonulnak előttünk a gondolkodás héroszai s végeredményben azzal a meggyőződéssel válunk meg tőlük, hogy az élet és tudás nagy problémái örökké marandandók, míg az ő megoldásaik régen elpusztultak. Mindamellet nemes és lélekemelő törekvése az emberi észnek, hogy, amennyire csak lehet, iparkodik közelebb férkőzni e problémákhoz, kitűzve legalább a tudás határait. A részletekben sok értékes adatot halmozott föl, de a végső problémákra, e nagy kérdésekre, úgy látszik mindig rá fog illeni a száiszi romok közt, a régi Egyiptom Athéné isten-asszonyának Neth-nek temploma oltárán álló, titokzatos, elfátyolozott faragott képe felírása: »Én vagyok minden, ami van, volt és lesz, fátyolomat még föl nem lebbentette halandó!«